R (03)

Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

La casa urbana al nord-est de la Mediterrània en època medieval i moderna

The urban house in the north-eastern Mediterranean in Medieval Age and Early Modern Period

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

www.documentauniversitaria.media/rodis

R (03)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona Regió de Coneixement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 03

© Material editorial i organització / Editorial material and organization:
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Jordi Sagrera

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial / Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy:
www.documentauniversitaria.media/rodis

Contacte / Contact:
Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

DOI: 10.33115/a/26046679/3

ÍNDEX / INDEX

Presentació
Presentation 7

Josep Burch

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pour une archéologie comparée de la maison urbaine dans le Grand Sud
For a comparative archeology of the urban house in Grand Sud 11

Florence Journot

La modulació urbana a l'eixample baixmedieval de Roses. El prototip de casa
Urban expansion modulation of Roses in the Late Medieval Period. The house prototype 35

Anna Maria Puig i Griessenberger

Maisons urbaines à Perpignan dans les lotissements du XIIIe siècle
Urban dwellings in Perpignan's thirteenth century housing developments 57

Isabelle Rémy, Aymat Catafau

Dos exemples d'urbanisme medieval a Catalunya: l'Esquerda de Roda de Ter (Osona) i Santa Creu de Rodes al Port de la Selva (Alt Empordà)
Two examples of Medieval URBANISM in Catalonia: Esquerda de Roda de Ter (Osona) and Santa Creu de Rodes in Port de la Selva (Alt Empordà) 85

Imma Ollich i Castanyer, Montse Mataró i Pladelasala, Anna Maria Puig i Griessenberger

La casa medieval a Girona
The medieval house in Girona **119**

Jordi Sagrera Aradilla

Le dimore medievali dell'emilia occidentale
The medieval mansions of western emilia **147**

Federico Zoni

Habitar Barcelona, habitar el Born en època medieval i moderna. Notes sobre arquitectura domèstica històrica
Inhabiting Barcelona, inhabiting El Born in Medieval and Modern times. Notes on historic domestic architecture **175**

Reinald González, Carme Miró

VARIA

A la recerca de l'antiga «Rhode». Dels primers treballs a l'adquisició de la Ciutadella per part de l'Ajuntament
In search of the ancient «Rhode». From the first works until the acquisition of the Citadel by the Town Council **207**

Josep Maria Nolla i Brufau

PRESENTACIÓ

PRESENTATION

Josep Burch

Director de la Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Rodis. Journal of Medieval and Post-medieval Archaeology és una revista de periodicitat anual publicada per la Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic. S'estructura en dues parts. La primera, «*Dossier*», tracta un tema monogràfic i la segona, «*Varia*», acull articles de temàtica diversa. Els dossiers dels números 1 i 2 de la revista portaven el títol, respectivament, d'*Urbanisme i espai públic en les ciutats baixmedievals del nord-est de la Mediterrània* i *Infraestructures portuàries d'època medieval i moderna a la Mediterrània occidental*. El títol del tercer volum està dedicat a l'estudi de *La casa urbana al nord-est de la Mediterrània en època medieval i moderna*. Aquesta és una branca dels estudis arqueològics dels períodes esmentats que gaudeix d'una notable tradició investigadora. Aquest fet ha permès reunir, en un volum, diversos treballs que reflecteixen la realitat arquitectònica d'aquest tipus d'edifici en un ampli ventall geogràfic, el qual inclou territoris francesos, italians i catalans. Concretament, s'han reunit set articles que abasten, a més de diversos llocs, diferents realitats urbanístiques, atès que en el dossier es publiquen estudis de cases pertanyents a ciutats ben diferents. Per tant, és en aquesta diversitat que els lectors i les lectores podran trobar les múltiples solucions donades en època medieval a unes necessitats potser comunes, com podien ser la d'aixoplugar-se o aparentar davant la comunitat.

Aquest número clou una etapa inicial. Quan es va decidir publicar aquesta revista, es va fixar una fase inicial de tres anys perquè agafés rodatge, comencés a ser coneguda i fes possible la seva inclusió, de manera progressiva, en repositoris i indexacions diverses. Ara hem complert aquests tres anys i, els propers mesos, la voluntat de la Càtedra és concentrar esforços a assolir aquests objectius. No serà fàcil però esperem que el compliment durant aquests darrers tres anys (i tres volums) dels estàndards formals i de la periodicitat compromesa ho facin possible. No és i no ha estat una tasca fàcil. Per això agraïm molt sincerament

la decisió i l'esforç als autors i les autores de les diverses contribucions d'aquests tres primers volums per acceptar publicar interessantíssims treballs d'investigació en una revista que tot just començava a treure el cap. Malgrat que esperem entrar en una etapa de consolidació i creixement, això no canviarà el caràcter digital de la revista atès que, al nostre entendre, contribueix a un millor accés als seus continguts i a la qualitat de l'edició. En aquest apartat no volem deixar d'agrair el paper rellevant de l'editorial Documenta Universitaria, que fa possible el manteniment i la millora constant de la plataforma que permet gestionar la publicació.

El proper número, *Conjunts tancats dels segles XVI i XVII a la Mediterrània nord-occidental*. Un canvi temàtic que respon al caràcter multidisciplinari de la revista, la qual, tanmateix, sempre orbita entorn l'arqueologia medieval i postmedieval.

No volem acabar aquest pròleg sense agrair a l'Ajuntament de Roses el seu compromís amb la Càtedra, sense el qual no seria possible editar aquesta revista.

R(03) DOSSIER

LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA

THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
11-34	2020-06-15	2020-08-18

POUR UNE ARCHÉOLOGIE COMPARÉE DE LA MAISON URBAINE DANS LE GRAND SUD

FOR A COMPARATIVE ARCHEOLOGY OF THE URBAN HOUSE IN GRAND SUD

DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

Florence Journot
Université Paris 1 Panthéon Sorbonne

Mots-clés
Archéologie de la construction, Habitat, Ville, Moyen Âge, Temps modernes

Key words
Archaeology of buildings, Housing, City, Middle Ages, Modern times

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Résumé

Cette introduction vise à donner idée du potentiel remarquable d'une archéologie comparée de la maison urbaine, médiévale et moderne, de l'Italie à la Catalogne en passant par le Sud français. Seront présentés les points saillants d'une problématique portant sur la structure, du gros-œuvre aux finitions, les matériaux, la distribution, appuyés sur quelques références bibliographiques. Les chercheurs tireront aussi bénéfice des analyses à différentes échelles, en pratiquant une collaboration entre disciplines.

Abstract

With this introduction I would like to suggest the potential of comparative archaeology about the medieval and modern townhouse, from Italy to Catalonia via southern France. The main points of the issue related to the structure, from the structural work to the finishing, the materials, the distribution, will be presented, with some bibliographical references. The archaeologists would also benefit from analysis on different scales, which would require collaboration across disciplines.

POUR UNE ARCHÉOLOGIE COMPARÉE DE LA MAISON URBAINE DANS LE GRAND SUD

Les études archéologiques de l'habitat urbain médiéval sont en plein développement. L'initiative de l'Université de Gérone, qui permet de confronter cas et idées pour le Grand Sud, est à saluer tout particulièrement, parce qu'elle tient compte d'une dimension qui reste à approfondir : cerner continuités et ruptures avec les Temps modernes. Il est en effet définitoire de la méthode archéologique de montrer les évolutions de l'objet d'étude.

La « maison urbaine » considérée ici sera celle des agglomérations que furent villes et bourgs. Reste que la densité d'occupation des quartiers fut évolutive.

En introduction de cette rencontre, je passerai en revue, forcément rapidement, un certain nombre de points saillants de recherches en cours, pour esquisser la richesse d'une problématique aux enjeux, scientifiques et aussi patrimoniaux, de première importance. D'une part enregistrer des structures dans leur histoire, leur évolution, leurs transformations, permettra d'évaluer explications et implications sociales tant du côté des constructeurs que du côté des usagers. D'autre part, prendre pleinement conscience des notables retombées « patrimoniales » motivera les choix de conservation et modes de « réhabilitation », fondera les explications auprès du « grand public ». Les principes de l'exploration s'affinent, les résultats s'engrangent… il reste beaucoup à faire.

Un deuxième volet serait concerné mais qui ne sera pas abordé ici, à savoir les modes d'occupation de la maison avec les nuances et évolutions de la culture matérielle domestique.

Les sources sont multiples et demandent une lecture croisée : ce sont bien sûr les vestiges en élévation, et les vestiges enfouis, substructures comme matériel trouvé en fouille. Les sources ce sont aussi les textes, et l'imagerie ; les peintres qui ont œuvré dans le Grand Sud peuvent être appelés, en particulier du XIVe au XVIe siècle, et l'observateur peut s'interroger, devant les panoramas urbains de panneaux de retables ou peintures murales, sur nombre de détails dont les référents réels sont à évaluer, avec distance critique.

Sont concernées, pour le traitement de ces sources, des disciplines connexes, avec en leur cœur l'archéologie : archéologie du bâti et archéologie sédimentaire, histoire de l'architecture, histoire (sociale, économique), sont liées ; l'alliance à la morphologie urbaine, et au-delà la géomorphologie, l'archéogéographie (héritière de la géographie historique), permettraient de raisonner à des échelles multiples, de l'îlot au territoire. Si les praticiens voulaient bien s'entendre.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

ANALYSER LES ÉLÉVATIONS

Le bâti en élévation est analysé par l'identification des matériaux, et aussi par l'appréhension des choix structurels du maître d'œuvre ; les édifices étant à considérer en tant qu'ensembles, comme dans le détail des éléments architecturaux. À partir des caractéristiques techniques et esthétiques, et des discontinuités observables, sont établis les phasages du ou des corps de bâtiment, modifiés, agglomérés au fil du temps, démembrés, remembrés. La mise en phases successives du bâti est toujours difficile, puisqu'il faut avoir idée des dispositions possiblement disparues pour pouvoir en identifier d'éventuelles traces… Je me permets d'insister et de plaider pour un regard très détaillé, approfondi, sur les techniques de construction, les différents degrés d'élaboration de productions bâties extrêmement variées, et, de manière concomitante, pour un autre regard sur la stylistique, qui à mon sens ne s'affranchit pas assez, via des « chrono-typologies » trop simplistes, d'une histoire de l'architecture à étiquettes traditionnelles insuffisantes (« roman-gothique-Renaissance »).

Si les raisonnements précautionneux parviennent à des chronologies relatives, une mise en ordre des phases, reconnaissons que l'analyse des mortiers et la dendrochronologie ont fait faire des progrès remarquables aux datations, dans la mesure où les financements de ces études de laboratoire sont assurés dans les programmes d'études.

Je ne soulignerai ici que quelques points des recherches, en suivant tout d'abord grosso modo un fil constitué par les catégories dites sous-œuvre, gros-œuvre, et finitions (second-œuvre).

Structure générale et gros-œuvre

Le sous-œuvre

La structure générale inclut le sous-œuvre ; et stratigraphiquement force est de constater que le plus profond n'est pas forcément le plus ancien. Ces zones souterraines ou semi-souterraines peuvent montrer des imbrications d'espaces très complexes, et présentent parfois des catalogues de voûtements dont le phasage attire l'attention sur les erreurs des datations par les formes.

Une étude technique et structurelle réclame d'appréhender les qualités du substrat local – pensons à ces petites carrières devenues niveaux de service sous les maisons, dont l'extension est à mesurer –, et de porter attention aux modes de fondation, encore très mal connus, compte tenu donc de l'identification des matériaux, locaux ou importés, de la nature du substrat, de l'environnement immédiat. Les « caves » font heureusement l'objet d'études de plus en plus nombreuses (Alix et al. éd. 2019, avec plusieurs articles pour le Grand Sud). Je rendrai aussi hommage aux recherches en France relevant de l'Inrap, l'Institut

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

national de recherches archéologiques préventives, avec entre autres les travaux de Catherine Barra et Émilie Leal ; on se reportera à leurs rapports d'opération archéologique à Forcalquier, ou à Manosque (où l'on notera une phase de la fin du Moyen Âge particulièrement intéressante, les constats sur les séismes…), qu'on espère voir publiés (Voyez et al. 2009 ; Barra et al. 2016)[1]. Les fonctions de ces endroits posent question, eu égard à leur degré d'humidité, à leur température, et éventuellement à leur mode de valorisation, qui peuvent en faire des zones d'entrepôt, mais aussi d'accueil de clients de la part de marchands.

Quant aux techniques, pouvoir les observer de près présente des avantages. Pour exemples, on découvrirait ainsi des voûtes d'ogives de plusieurs sortes ; on pourrait aussi stratigraphiquement caler la permanence dans le temps du choix de couvrements par voûtes d'arêtes, ou le retour du berceau plein-cintre aux Temps modernes.

Au-delà de ces espaces, il faudrait s'intéresser plus largement aux réseaux souterrains, aux ensembles combinés entre salles, accès – avec de possibles circulations de cave en cave –, et rapports à l'eau (présence possible de puits).

Les élévations

Une remarque préliminaire. Les remplois de matériaux sont une caractéristique logique du bâti ancien, envisagée d'ailleurs dans les contrats de construction. Dans des régions au dense tissu urbain antique (la Narbonnaise en France), l'utilisation de matériaux issus des constructions romaines est une dimension des recherches : opportunisme économique, ou volonté de « citation » de la part du commanditaire qui s'empare ostensiblement d'un prestige venu du passé, par exemple via des éléments de marbre ? les modalités diverses restent à explorer précisément.

Pour la maçonnerie, les archéologues peuvent puiser dans un terrain commun avec une histoire de l'art qui s'est ouverte heureusement aux études techniques, souvent sur impulsion des architectes restaurateurs de « monuments historiques », des études croisées avec l'apport des textes[2].

Compte tenu de l'identification des matériaux, un point structurel est à souligner : cette habitude, que l'on peut noter au Sud comme ailleurs, d'armer certains murs périmétriques d'arcades (donc aveugles), un procédé[3] permettant solidité et économie de matériau ?

On notera que les associations de matériaux sont courantes (fig. 1), Perpignan est un cas d'école à ce point de vue (Poisson 2014 ; Martzluff 2015). On pourrait maintenant faire des synthèses sur l'extension de la construction en brique (terre cuite), ou partie en brique (de Montjoye 2002, pour Toulousain et région de

1 Cf. aussi de Montgolfier 2007 pour une étude à Nice.
2 Est attendue la publication du colloque international : *Le pietre delle città medievali. Materiali, uomini, tecniche (area mediterranea, secc. XIII-XV)*, Turin-Cherasco, 2017.
3 Procédé qui n'est pas propre à l'architecture domestique.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

Figure 1. Perpignan, rue Voltaire. Matériaux multiples, galets, carreaux, pierre de taille. Baie triple sous arcs plein-cintre.
Cl. G. Bellan

Grenoble), et des stratégies industrielles afférentes, selon que la fabrication des briques fut opportuniste, ou bien issue de briqueteries installées durablement. Les techniques commencent à être mieux connues dans leur diversité (modules, composition, types d'appareil, joints de mortier). On peut remarquer entre autres la rareté des décors moulés, coûteux, comme à Turin au XVe siècle où le référent est palatial (Casa dei Romagnano via dei Mercanti, maison via Torquato Tasso).

Les progrès récents quant à un mode de construction longtemps méconnu pour le Moyen Âge et les Temps modernes, la construction en terre crue, sont impressionnants. Je reporte bien sûr ici aux travaux présentés par Isabelle Rémy et Aymat Catafau sur Perpignan. La construction en adobe (appareillée), ou en « terre massive » (nécessitant un coffrage) eut une large extension en Méditerranée occidentale. Les recherches nuancent maintenant les formules du tapia (pisé), médiévales et modernes (avec différents types de mélanges, une part variable de débris remployés, etc.) ; et mesurent aussi l'association de techniques au sein d'un même bâtiment (y compris de châteaux), entre murs de pierre et de terre, utilisation de la chaux…

J'ajouterai les importantes recherches sur Marseille médiévale et moderne (Bouiron et al. 2011[4] ; Castrucci 2010), et souligne l'avancement précoce en ce domaine des études espagnoles, en particulier dans les terres sous domination arabe, mais pas seulement (de Chazelles, Thernot 2015). Ainsi les textes documentent des maisons de Barcelone au XIIIe siècle, largement bâties en pisé (et chaux), avec partie inférieure en pierre de Montjuic (Battle 1985).

Peuvent être saluées la clairvoyance et l'opiniâtreté de l'archéologue (à l'origine proto-historienne) Claire-Anne de Chazelles pour avoir développé et su fédérer

4 Voir en particulier les études techniques de Robert Thernot.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/26046679/3_1

ces études. Il existe aussi aujourd'hui des programmes lancés par des architectes-restaurateurs et responsables du patrimoine[5].

Il ne faudrait pas méconnaître le pan de bois, qui associe des bois plutôt grêles. Certes le Grand Sud ne connut manifestement pas le pan de bois de haute technicité des régions plus au nord, où furent mis à portée de commanditaires urbains aisés des bois de fortes longueurs et sections propices à un abondant décor sculpté, des assemblages, des remplissages complexes (XVe-XVIe siècles). Néanmoins le pan de bois, connu de l'Antiquité dans des principes simples (*opus craticium*), fut aussi une technique de construction du Sud (fig. 2). Les quantités et qualités requises restent à apprécier, eu égard aux vestiges qui semblent surtout montrer des mailles larges raidies de quelques croix-de-saint-André, portées en encorbellement ou sur aisseliers ou sur solives débordantes, avec de possibles moulurations-larmiers courant sur les sablières et de rares masques sculptés en abouts de solives[6]. La gestion raisonnée de la ressource en bois de construction a pu exister au Moyen Âge, mais selon des modalités à évaluer et préciser en temps et lieux. En tout cas opposer un Sud de la pierre à un Nord du bois, pointer du

Figure 2. Bartolomé Bermejo, *The arrest of santa Engracia*, c. 1476, San Diego Museum of Art. Origine : retable (démantelé) de l'église paroissiale Santo Domingo de Saragosse. Lic. Wikimedia Commons Amadalvarez
La scène est campée dans un décor choisi : à l'arrière-plan, un mur de pierre de taille est ouvert d'une baie triple sous linteaux échancrés ; à droite, une maison au rez-de-chaussée de brique est munie d'un étage en encorbellement, en pan de bois (contreventement en croix-de-saint-André) porté par des solives débordantes.

5 Cf. l'association « Réseau Terre » et les *Échanges transdisciplinaires sur les constructions en terre crue*, initiés par Claire-Anne de Chazelles (5e rencontres récentes à Montpellier). Et aussi CRAterre (autour d'architectes) et son programme de recherche (avec l'axe « patrimoines ») ; en sud Sardaigne, les études des villages actuels en plaine du Campidano sont très actives (Université de Cagliari).

6 Le décor de la célèbre maison à couverts de Mirepoix (Ariège), dite « maison des Consuls », avec ses nombreux masques sculptés en about des solives, reste exceptionnel.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

doigt un Moyen Âge qui ne serait que destructeur de la ressource, sont autant d'a priori à revoir[7].

L'archéologie de terrain, à l'échelle locale et micro-régionale, montre peu à peu une variété qui reste largement à explorer ; ainsi pour les hourdis, avec l'exploitation des ressources locales demandant plus ou moins développement d'une industrie de transformation (du torchis à base de terre crue au carreau de terre cuite par exemple), mais aussi des formules étonnantes, comme ces minces placages de pierre sur structure de bois en encorbellement utilisés à Rodez au XVIe siècle (Lourgant 2009-2010). Le plâtre comme matériau de remplissage peut aussi réserver des surprises (Sauze 1992).

Le pan de bois a comme grand avantage sa légèreté, et dans un large Sud-Ouest français il fut plutôt abondamment utilisé (Napoléone 2009 ; Gerardin 2012) ; pour des élévations qu'il faut la plupart du temps apprécier en négatif, puisque ce pan de bois qui permettait des encorbellements aux étages, portés dans de multiples localités du Sud-Ouest par un rez-de-chaussée et un premier étage de maçonnerie de pierre de taille, a été majoritairement supprimé, et remplacé par des parois d'aplomb, faites d'un moellonnage enduit. On distingue dans le cas illustré ici l'articulation avec un pilier d'angle en forme de colonne à chapiteau (fig. 3 à 5).

Les encorbellements sont attestés ailleurs, et les comparaisons techniques seraient intéressantes. À Sienne, les célèbres peintures murales du Palazzo Publico illustrant *la Paix et la Guerre*[8] font état de parois en maçonnerie légère portées par de fins aisseliers courbes (fig. 6 et 8), ouvertes de séries de baies simples (les baies géminées étant réservées aux parois maçonnées d'aplomb) ; le délabrement des maisons caractérisant la fresque de *la Guerre* montre que ces structures légères étaient montées sur âme de bois, enduites. Alors que dans ce panneau peint par Simone Martini le débord est fermé de planches (fig. 7). Cela fait réfléchir sur nos phasages et reconstitutions quand nous étudions des élévations après que les encorbellements ont été supprimés et les façades refaites d'aplomb. Les études italiennes singularisant l'utilisation du bois sont éclairantes (Gabbrielli 2010). Je reporte plus globalement aux analyses d'A. Augenti pour ce vaste domaine (Augenti 2004).

J'enchaînerai sur une remarque qui combine attention portée aux matériaux, et étude de structures. Tout le monde connaît cette manière de faire, qui n'est pas typiquement du Midi, des galeries couvertes de plain-pied avec la rue, dits « couverts » en français. Ceux de Bologne sont devenus une institution patrimoniale (Bocchi 1990). Cette commodité fut très répandue, et notée des voyageurs. Le pan de bois s'y prête particulièrement, quoique la construction en fût aussi maçonnée. Soulignons que cas par cas les datations restent à établir ; les encorbellements sur piliers ne sont pas forcément d'origine, et se posent d'intéressantes questions, y compris de droit, de rapports à l'espace « public ».

7 Cf. Bernardi P. dir., 2008.
8 Pour une histoire critique des désignations et restaurations de ces peintures murales, cf. Dessì 2007.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

Figure 3. Lodève (Hérault), Grand'rue Premier étage, maçonnerie de pierre de taille. Deuxième et troisième étages : le pan de bois originellement en encorbellement a été remplacé par du moellonnage enduit, d'aplomb avec les niveaux bas.
Cl. G. Bellan

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/26046679/3_1

Figure 4. Lodève (Hérault), Grand'rue ; détail du premier étage, avec deux baies géminées sous arcs plein-cintre, de facture sobre.
Cl. G. Bellan

Figure 5. Lodève (Hérault), Grand'rue ; détail des deux piles superposées, l'une circulaire avec chapiteau à décor simple, l'autre polygonale, qui articulaient l'angle des niveaux en pan de bois.
Cl. G. Bellan

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

Structures de détail

Observer les baies

Faire des progrès dans les études archéologiques de la maison d'origine médiévale nécessiterait d'observer de très près les baies, en faisant la part des reprises, et des réfections néo-médiévales. Dans la maçonnerie, ce sont les morceaux de bravoure du maître d'œuvre, et elles méritent un enregistrement bloc à bloc pour mieux en comprendre la stéréotomie ; alors que dans le pan de bois, elles ne posent aucun problème technique et offrent un potentiel d'ajourement considérable. Là encore, je souligne les pièges des datations par les formes ; pour exemple, le plein cintre n'est pas forcément « roman », et fait un retour en force au XVIe siècle en tant que forme « antique »… Les jeux entre formes et techniques furent d'une variété qui n'est pas encore suffisamment explorée. La baie géminée, parfois triplée a régné au Moyen Âge (fig. 1 et 4). Il faudrait raffiner les analyses de compositions techniques et ornementales astucieuses, indiquant une économie de la construction infiniment diverse : piédroits à colonnettes monolithes adossées faisant renforts, ou aux blocs assisés sculptés en forme de colonnettes ; couvrements faits d'arcs dont les claveaux demandent un calcul soigné, ou linteaux échancrés en forme d'arcs réclamant un moindre travail mais plus fragiles, ou bien encore linteaux sculptés en surface d'images d'arcs, etc. (Journot 2018). La hiérarchie des élaborations dans un même édifice fait partie aussi des raisonnements, avec des structures, pour une même phase, plus ou moins mises en valeur selon la visibilité par le passant ou le visiteur (sur rue ou cour distributive) ; on s'attend à ce que les baies soient plus simples dans des murs arrière inaccessibles ou quasi depuis l'extérieur.

La découverte gagnerait aux comparaisons.

Il serait bon de faire histoire et extension de dispositifs comme les remplages ou réseaux, dits typiquement « gothiques », faits de segments réclamant gabarits et minutieux travail de taille, et de situer en temps, lieux, et aussi milieux sociaux de la commande et de la réception, ce travail marqué par des formes polylobées, puis des formes à courbes et contre-courbes (dites « flamboyantes »), qui ne fut pas partout adopté. Le succès considérable de la croisée, techniquement marquée par une traverse qui permet un développement en hauteur et un gain de lumière, mais aussi facilite l'installation d'huisseries, interroge ; car il y eut aussi résistance à la croisée. Ainsi les jolies baies géminées ou triples aux très longues colonnettes visibles à Perpignan, à Barcelone, et qui se retrouvent dans les panneaux peints par Pedro Garcia de Benabarre ou Bartolomé Bermejo (fig. 2), relèvent d'un choix technique intéressant, quand on regarde une formule comparable conservée à Nice, avec de très longues colonnettes et des couvrements à base d'éléments échancrés et non clavés[9].

9 Un type de baies associé à Barcelone et Perpignan aux célèbres palais institutionnels construits par le maître d'œuvre Marc Safont (première moitié du XVe siècle). Nice, 18 rue de la Préfecture : cf. de Montgolfier 2007 pour une analyse historique et formelle.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/260466679/3_1

Et se pose la question de l'évolution des huisseries.

Les huisseries et équipements des baies sont en partie documentés par l'imagerie, et cela permet de réfléchir à leurs éventuelles traces d'accroche. Voir comment les procédés, les principes dans l'installation de châssis menuisés, sont modifiés entre Moyen Âge et Temps modernes, serait une question à poser, comme le fit M.-C. Grasse pour les habitations de Provence (Grasse 2005) ; en effet contrairement à ce que supposent certains historiens par les textes aux généralisations hâtives appuyées sur quelques traités de menuiserie, cette étude des clôtures des baies dans leurs réalités et variantes nombreuses est loin d'être faite.

L'imagerie montre coussièges maçonnés (et donc rapport au dehors), volets brisés, ou accrochés au plafond (fig. 7) ; et des balcons, sous avant-toit ou auvent ; des auvents qui abritent aussi les devantures en rez-de-chaussée et qui peuvent être des structures d'une certaine force couvertes en tuiles, ou très légères, couvertes en planches (fig. 8). Les traces, auxquelles on peut s'attendre après disparition de ces équipements et transformation du bâti, peuvent en être déduites : les archéologues sont habitués à se demander si une porte bouchée donnant sur du vide n'a pas correspondu à un balcon, depuis supprimé ; des alignements de trous de poutre, ou de consoles en relief possiblement buchées, font repérer des auvents disparus, etc.

Un autre équipement peut avoir laissé des vestiges : ces barres extérieures qui étaient glissées dans des anneaux de métal, parfois conservés ; c'est le cas dans plusieurs bourgs du Sud-Ouest français. Le système est bien connu en Italie (fig. 6). Les barres sont accrochées à des hauteurs variables ; on y suspendait

Figure 6. Ambrogio Lorenzetti, *La Paix*, peinture murale, 1338 ; détail. Palazzo Pubblico, Siena.
Habitations : les niveaux en encorbellement comportent des baies simples ; les façades entièrement d'aplomb sont ouvertes de baies géminées.
Lic. Wikimedia Commons Dcoetzee

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

Figure 7. Simone Martini, *Tavola del beato Agostino Novello*, c.1324 ; détail. Pinacoteca Nazionale, Siena. Encorbellement sur aisseliers, composé de planches, manifestement peu solide. Lic. Wikimedia Commons Combusken

Figure 8. Ambrogio Lorenzetti, *La Paix*, 1338 ; détail. Palazzo Pubblico, Siena.
Lic. Wikimedia Commons Dcoetzee

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_1

des choses à sécher et des cages à oiseaux, ou de grandes bannes pour filtrer chaleur et soleil. Les images italiennes constituent une mine de réflexions sur des dispositifs légers, temporaires, saisonniers, comme les châssis munis de toiles (*finestre impannate*), plus ou moins étanchéifiées et rendues translucides par de la cire, de l'essence de térébenthine (les « toiles terpentinées » des inventaires français), et décorées de motifs peints…

L'étude des baies pose aussi la question de l'extension des vitreries, coûteuses et rares, entre les exportations de petites cives (*occhi*) à partir de Venise, et les fabriques locales (grandes cives divisées en losanges, puis fabriques de petites cives ?). Car dans la liste des matériaux de construction, il faut ajouter le verre (susceptible d'être trouvé en fouille). Repérer en temps et lieux l'installation de verreries de verre plat dans le bassin d'approvisionnement, appréhender leur rôle dans l'éventuelle « démocratisation » du produit, sont en question.

Le fait de laisser les baies libres, sans autre fermeture possible que des volets intérieurs, paraît lié au climat ; mais en fait ce sont des habitudes de vie qui se dessinent, qui peuvent relever d'une endurance à ce que nous appellerions, vu d'aujourd'hui, l'inconfort du froid.

Dispositifs décoratifs

Dans un autre ordre d'idées, les baies relèvent d'ordonnances de façade à reconstituer et apprécier. Et techniquement, comme esthétiquement, les archéologues prennent garde aux enduits peints, et autres dispositifs qui ont valorisé les façades.

Les constructeurs en effet ont joué avec des matériaux de plusieurs couleurs (les appareils bicolores de Ligurie et Provence orientale) ; avec des sculptures bien sûr ; et aussi avec des procédés qui ont pu laisser des traces ténues, c'est le cas des enduits peints, qui pouvaient être extérieurs. La présence de motifs n'est pas à exclure[10], si l'on en croit une façade d'un étage de maison donnant sur une petite terrasse abritée, élément du paysage urbain paisible représenté au Palazzo Publico de Sienne ; cet enjolivement y est en effet protégé par un long avant-toit porté par de fines colonnettes (fig. 8).

Par ailleurs la mise en couleurs des chapiteaux sculptés de nombre de baies géminées est attestée, par des restes présents au fond des creux, malheureusement infimes.

On peut penser à l'intéressant procédé décoratif que furent les *bacini* (Vallauri 2016). En France, ceux de l'ancien hôtel de ville de Saint-Antonin (Tarn-et-Garonne ; construit au milieu du XIIe siècle) sont célèbres, connus par le dessin de Viollet-le-Duc et par un exemplaire conservé (la céramique fut produite à Malaga ?). Il y en eut ailleurs dans le Sud-Ouest français (Peille, Pont-Saint-Esprit). Lucy Vallauri a publié plusieurs articles à leur sujet depuis les années

10 Les enduits extérieurs peints de motifs sont beaucoup mieux connus des historiens d'art pour les façades à figures des palazzi italiens des Temps modernes.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

1980, en estimant le procédé typiquement italien (les exemples qu'elle y évoque sont liés à des églises). Le sujet n'est pas clos, et il faudrait approfondir la question des incrustations d'éléments rapportés, comme ces médaillons Renaissance en faïence ornant une façade de pierre de taille à Aix-en-Provence (Guild 1993).

Les parties hautes des maisons

Le plus souvent remaniées, elles sont en fait mal connues. Il vient facilement à l'idée que le Grand Sud fut marqué par l'existence de terrasses. Force est encore d'avoir recours à l'imagerie, malgré ses schématisations, pour nuancer cette impression. Les terrasses ont existé en même temps que les formules à combles ouverts, aérés. Des combles qui peuvent être aussi rendus logeables par un éclairage (par lucarnes ou baies dans les pignons). La question des techniques pour les charpentes de comble, et des modes de couvertures qui en sont interdépendants, reste à approfondir. Longtemps l'expression « ferme latine » a plutôt obscurci en France les problématiques. L'imagerie des toitures, abondante pour la fin du Moyen Âge, laisse surtout place à la terre cuite, associant tuiles canal et tuiles plates, et quelque peu semble-t-il à l'ardoise[11]. On remarquera l'existence courante de longs avant-toits, portés par aisseliers ou solives aux abouts moulurés, protégeant façades et débords (balcons, coursières). Les données sont à croiser avec les textes (contrats de construction), et les débris de tuiles ou autres, collectés en fouille.

Structures et équipements internes

Distribution

Revenons à la structure générale, cette fois-ci en rapport avec la distribution, entendue comme ensemble formé entre circulation, desserte, et répartition des fonctions dans la maison. Car je voudrais maintenant, rapidement, évoquer les accès et rentrer dans la maison.

Le maître d'œuvre fait des choix structurels : entre les murs sont lancés éventuellement des voûtes, ou plus souvent des planchers, les murs sont percés de baies qui sont autant de points faibles dans la maçonnerie, mais pas dans le pan de bois ajourable à volonté sans nuire à la solidité de l'ensemble. Juste un mot pour souligner que la « sécurité » de la structure générale n'est pas prévue selon les mêmes normes que les nôtres. Nous différencions soigneusement cloisons, et murs de refend. Pour exemple la technique, qui n'est pas propre qu'au Grand Sud, des arcs diaphragmes en place de refends, est quelque peu aberrante - du

11 Comme dans le paysage urbain situé à l'arrière-plan du célèbre panneau de Pere Niçard, représentant saint Georges, conservé au Museu Diocesà de Mallorca (1468-1471).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/26046679/3_1

moins pour nos architectes contemporains - mais éminemment commode (les arcs peuvent être clos par cloison légère, avec une porte, ou laissés libres pour ménager un grand espace, selon les besoins). Remarquons que les solutions dépendent aussi de la gestion des mitoyennetés, une maison prise entre deux autres est en quelque sorte contrebutée par elles.

L'escalier : on a tendance à résumer un peu vite en disant que l'escalier en vis tend à remplacer les volées droites à partir du XIVe siècle ; ce ne fut pas systématique. Et l'on aurait intérêt à regarder de près la fortune des escaliers de bois extérieurs aux Temps modernes, à volées droites, qui actuellement disparaissent très vite.

Il y a aussi une caractéristique médiévale de distribution qu'il faudrait suivre de près : la desserte par coursière extérieure (dite en bas latin *porticus*). À l'instar de dispositions palatiales superposant les galeries, quelques beaux cas donnant sur des cours intérieures sont aujourd'hui entrés dans un patrimoine valorisé. À des échelles plus modestes, ces coursières ont été plus souvent supprimées et l'on en trouve plutôt des traces (portes bouchées donnant sur du vide, traces de supports et d'auvents…). Plus largement, elles ont pu aussi caractériser des maisons simples, ou avoir été mises en place en façade sur rue. La coursière extérieure est une manière de faire qui a caractérisé également l'Antiquité. Les modalités de son devenir resteraient à éclairer, comme aussi celles de l'introduction des couloirs (intérieurs).

Par la gestion des espaces ouverts (cour, patio, jardin, coursières ouvertes…) on peut poser la question des rapports au climat, compte tenu de ses fluctuations (le « petit âge glaciaire » ?), en prenant garde de ne pas transporter dans le passé nos modernes et frileuses appréhensions du confort.

Sans entrer dans les détails, je mentionne très vite les autres équipements qui sont prévus, ou ajoutés, structurellement de l'ordre de la niche (niche-placard, niche-évier), ou de la logette (latrines). Les aménagements liés à ce que nous appelons le confort sont à considérer en complémentarité avec les dispositifs mobiliers. L'imagerie y aide, les textes comme les inventaires après décès, et aussi le matériel de fouilles. La dimension collective est une composante, à évoquer au cas par cas (existence de bains publics, de latrines publiques). La question des équipements du chauffage mériterait aussi comparaisons. Il est notable par exemple que de la céramique de poêle ait été fabriquée à Aoste (Horry 2007). Côté techniques du bâti, la structure des hottes et manteaux des cheminées est intéressante ; on y voit apparemment les premières applications de la plate-bande clavée, du système des crossettes. Les âmes de bois enduites de plâtre ont pu relever d'esthétiques modestes pour des équipements peu coûteux, mais aussi être enjolivées de moulages qui pouvaient être sophistiqués, si l'on en croit les relevés de Viollet-le-Duc et les constats actuels dans le bourg de Saint-Antonin-Noble-Val (Tarn-et-Garonne)[12]. La quasi disparition des souches ne doit pas nous empêcher non plus d'enquêter à partir de ce qu'il reste ; et on aimerait savoir si le célèbre dispositif vénitien était absolument exceptionnel.

12 E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle,* t. I-IX, Paris, Bance et Morel, 1854-1868, article « Cheminée », fig. 11-12, et 13, pour deux cheminées de bois plâtré à Saint-Antonin-Noble-Val.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/26046679/3_1

Dernière remarque : par l'analyse phasée du bâti comme par la fouille, l'histoire du conduit, de l'évacuation, des exutoires…, reste à faire, de l'Antiquité jusqu'aux Temps modernes.

Finitions intérieures

Puisque je suis rentrée dans la maison, j'ajoute aussi l'attention à porter aux enduits peints -apparemment quasi toujours présents, avec le motif très courant du faux appareil régulier -, et l'essor dans la recherche pris par les études de plafonds peints, qu'il ne faut pas regarder que pour leur iconographie, mais aussi pour leurs techniques (assemblages des bois, pigments utilisés…)[13].

Je rappelle aussi l'importance pour les décors intérieurs de la terre cuite, dont les débris occupent les fouilles : l'art céramique de la région de Valence, de Barcelone (Alberti 1986), est aussi célèbre pour les plafonds (cf. le *socarrat* des faïenciers de Paterna)[14] ; et la bibliographie sur les carreaux de pavement est devenue très importante grâce aux céramologues[15].

Pour les intérieurs aussi, on peut ajouter le développement des recherches à partir du matériau plâtre (et non seulement pour les cheminées citées *supra*). Les fines gypseries, dans les régions où abonde la ressource (geyssières), n'ont pas caractérisé que les temps classiques (Huser 1997 ; Masson-Lautier 2016). On pourrait à cette occasion proposer d'élargir la perspective aux techniques du stuc (très étudiées en terres d'Islam), et aux reliefs de plâtre fin étudiés en Catalogne du XIIIe siècle pour le mobilier liturgique, ou vers la technique fine dite *a pastiglia*, caractéristique de pièces de mobilier précieuses, bien connues des spécialistes de la Renaissance italienne ; et penser aussi à l'article « Applications » de Viollet-le-Duc évoquant des « pâtes gaufrées »[16].

Plus largement, l'existence très commune des enduits peints dans les intérieurs, au moins à base de faux appareils isodomes, laisse voir à quel point nous avons besoin de spécialistes de l'analyse et de la conservation de ces fragiles couvertes, qui restent à explorer dans le cadre domestique, que ce soit via l'analyse stratigraphique d'élévations ou via nos fouilles contenant des débris de démolition. D'autant plus que l'identification des composants des supports doit se doubler de celle des pigments des peintures, plus, ou moins, rares et coûteux.

13 Cf. le programme lancé par Monique Bourin sur les plafonds peints médiévaux, et la série de colloques de l'Association internationale sur les charpentes et plafonds peints médiévaux (exemple Bourin éd. 2009).
14 Voir le département Céramique du nouveau Musée du Design de Barcelone.
15 Cf. en France les recherches et nombreuses publications du Laboratoire d'archéologie médiévale méditerranéenne d'Aix-en-Provence (LAMM).
16 L'étude de ces décors internes se fera en combinaison avec les attestations par les textes des autres dispositifs complémentaires, amovibles, saisonniers, comme les tentures, y compris de cuir estampé…

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

MULTIPLIER LES ÉCHELLES D'ANALYSE

Les bilans en attente sont tout autant techniques (économie de la construction), esthétiques (voie de renouvellement importante de l'histoire de l'architecture), sociaux (de la maisonnée à la société urbaine dans ses différentes strates…).

Et transparaît au final la nécessaire multiplication des échelles d'analyse.

L'unité d'habitation

L'habitude est prise, quand on veut faire l'histoire de la maison urbaine, de chercher une variété typologique, de l'habitat simple à corps unique, jusqu'à la maison patricienne à plusieurs corps de bâtiment (dont une tour) et cour centrale (patio). On s'essaye à y voir la répartition des fonctions, entre ouvroirs et logis ; on y remarque l'importance des espaces ouverts (terrasses, combles ouverts, coursières, balcons, cours, « portiques », jardins…), des fonctions d'entrepôts, de réserves (denrées, eau, bois de chauffage, charbon…).

La question de l'unité d'habitation, dans ce que l'on appelle « la » maison, est en fait un problème très complexe, nécessitant appel aux textes, contrats, baux de location (cf. les minutes notariales) ; d'autant plus complexe quand le commanditaire ne fait pas construire pour lui-même. Un problème éminemment évolutif ; car d'une façon générale, tout type de structure bâtie subit des transformations susceptibles d'imbrications changeantes, de « déclassements » et « reclassements ».

Il est toujours passionnant de mettre en rapport la fortune de tel marchand, de tel officier, avec la reconstitution de son habitat, évoluant avec le devenir de la famille. Mais les formes et techniques des édifices commandés par des propriétaires à destination de plusieurs familles d'occupants restent à éclairer ; de l'habitat dit parfois « sériel », sous forme de longues barres de petites maisons basses mitoyennes aux techniques standardisées, jusqu'aux maisons de rapport, hauts bâtiments de plusieurs niveaux avec des découpages en « appartements », des répartitions sociales d'autant plus difficiles à saisir qu'elles sont évolutives. Ainsi, pour s'en tenir aux exemples cités ici, on peut se demander pour combien d'unités d'habitation fut construit l'immeuble lodévois (fig. 3), et mettre en parallèle les hautes et larges bâtisses qui font la partie centrale du paysage urbain de Sienne (fig. 6) avec les nouveaux modes de gestion immobilière qui se développent dans les villes italiennes à partir du XIIIe siècle.

À l'échelle de l'îlot et au-delà…

Les archéologues essayent de cerner différents états successifs pour ces habitats (phasage). Parallèlement les morphologues cherchent démembrements et remembrements parcellaires. Force est de constater qu'il faudrait travailler

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/26046679/3_1

ensemble sur la notion d'« espace public »[17] : les intérieurs d'îlots offrent ainsi des statuts compliqués par des usages qui ne sont pas forcément écrits.

Il s'agit en fait de nuancer ces notions qui articulent « privé » et « public », en comprenant comment la « rue » bordée de façades alignées s'est en fait construite[18], en évaluant plutôt, pour les espaces entre les corps du bâti, des degrés de fréquentation, plus ou moins collective. Ainsi se pose au cas par cas le statut des dépotoirs (correspondant à quelles maisonnées ?), des puits (réservés à une, plusieurs familles ?), des fours...

Le croisement avec les textes, en particulier les recueils de coutumes[19], est dans ce domaine particulièrement fructueux, compte tenu du fait que les règlements sont mieux connus que les usages, qui les contredisent sans arrêt.

L'échelle de l'îlot, puis celle de l'agglomération, au développement soumis au rythme de l'extension, évolutive, des enceintes et « faubourgs », puis celle du territoire…, ces élargissements alimentent des études des réseaux viaires d'une part (pour l'exemple de Nice, cf. Chouquer, González Villaescusa 2015)[20], des réseaux hydrauliques d'autre part, qui dénotent les connaissances passées quant à l'arpentage, la mesure des pendages des sols, etc. ; et le savoir médiéval s'avère beaucoup plus important que ce que l'on croyait. Textes et vestiges, et documents planimétriques pour les Temps modernes, sont croisés par archéologues, historiens, géomorphologues. Les résultats sont extrêmement riches, montrant des aménagements ponctuels (fontaines, puits, puisards) ou en systèmes comme canaux, aqueducs, fossés d'évacuation ou d'irrigation (TRACES, FRAMESPA 2015)[21]. Avec une interdépendance à des aléas climatiques que l'on commence à mesurer ; ainsi en est-il du « petit âge glaciaire », et du cortège d'inondations catastrophiques qui semble y avoir été lié, mais qui demande encore évaluations géographiques et chronologiques, et mises au point méthodologiques.

Des systèmes passés qui ne sont pas sans conséquences sur les paysages actuels, et dont la compréhension est utile à l'aménagement des territoires au présent.

Dans le même ordre d'idées, les recherches pluridisciplinaires sur les séismes dits « historiques » devraient donner une importance toute particulière à l'archéologie du bâti de l'habitat urbain médiéval et moderne, du gros-œuvre au second-œuvre (et aussi aux aménagements intérieurs), via la notion de « vulnérabilité »[22]. Je reporte aux recherches italiennes, très développées et pionnières, relevant de *l'archeosismologia* (cf. par exemple une synthèse méthodologique dans Arrighetti

17 Cf. *L'urbanisme i espai públic en les ciutats baixmedievals del nord-oest de la Mediterrània*, *Rodis* n° 1, 2018.
18 Cf. une sentence de 1292 condamnant un habitant de Barcelone à réduire un escalier en bois, des comptoirs en pierre, et à arrondir leurs angles, car gênaient le passage, citée dans Battle 1985.
19 Exemple : les *Consuetuds de la ciutat de Barcelone sobre les servituds des cases et honors* (*Ordinacions d'en Sanctacília*, XIVe siècle).
20 Cf. aussi les recherches en cours du professeur Marco Milanese (responsable d'opération), et Alessandra Urgu, de l'Université de Sassari, sur Bonifacio (Corse du Sud) sous domination gênoise (Urgu 2017), qui lient l'outil qu'est un SIG et l'archéologie du bâti, pour des constructions de maisons mises en relation avec la Sardaigne, la Ligurie (XIIIe-XIVe siècles).
21 Cf. O. Maufras (Nîmes), G. Larguier (Narbonne), C. Puig *et al.* (Perpignan), C. Rivals (bourg de Saint-Antonin-Noble-Val).
22 En France, l'efficacité des études « environnementales » liées aux séismes est très inégale, avec des regards d'historiens par les textes et les traités techniques des Temps modernes, trop peu conscients de l'importance de l'archéologie de terrain, et ignorant l'existence d'une archéologie de la construction.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

2015) et, en France, aux actes des congrès du « groupe APS » (Archéologie Pathologies Sismicité) qui relève du Service archéologique de Perpignan, pour des regards conscients de l'importance de l'archéologie du bâti et de la construction[23].

Sont en interdépendance avec cette dimension environnementale les raisonnements à faire sur le bassin d'approvisionnement en matériaux de construction, avec une organisation littéralement « industrielle », au sens général du terme, car la construction est une industrie, et cette dimension devrait être mieux étudiée. Pensons aux modalités du transport (distances et coûts, bateaux et voie maritime, chalands et voies d'eau, chariots et voies terrestres), aux façonnages en amont de l'utilisation à pied d'œuvre (selon quels modules ?). Y eut-il des relais dans cette industrie, comme des scieries hydrauliques dans les massifs montagneux qui alimentèrent les plaines en bois, ou des verreries, fours à chaux, briqueteries-tuileries, consommateurs de bois de chauffage (ou charbon) et demandant donc une gestion coordonnée des ressources ?

Notre regard pourrait au final s'élargir avec le rôle de la Méditerranée et des îles, en association avec les historiens traitant des échanges, au rythme des ruptures et conflits économiques et politiques[24].

Des dynamiques en évolution constante pour des mosaïques de « cultures » en constante recomposition.

Un bel avenir pour des partenariats de chercheurs…

RÉFÉRENCES CITÉES

Alberti, S. 1986, Les tuiliers de Barcelone et leurs caissons décoratifs de plafond, Derœux, D. éd., *Terres-cuites architecturales au Moyen* Âge, actes du colloque de Saint-Omer de 1985, Arras : Commission départementale d'histoire et d'archéologie du pas de Calais, 157-164 (Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, tome XXII-2).

Alix, C., Gauguin, L., Salamagne, A. (dir.) 2019, *Caves et celliers dans l'Europe médiévale et moderne*, actes du colloque de Tours, Tours: Presses universitaires François-Rabelais.

Arrighetti, A. 2015, *L'archeosismologia in architettura*, Firenze: University Press.

Augenti, A. 2004, Fonti archeologiche per l'uso del legno nell'edilizia medievale in Italia, Galetti, P. (a cura di), *Civiltà del legno : per una storia del legno come materia per costruire dall'antichità ad oggi*, Bologna : Cooperativa Libraria

23 Cf. de fructueux échanges dans Nobile, Scibilia éd. 2017.

24 Pour exemple, voir le potentiel d'une confrontation entre l'étude archéologique des quartiers urbains à Palma de Majorque ou Marseille, et les recherches des historiennes Claude Denjean et Juliette Sibon sur la répartition et le rôle-marchand moteur de la société juive (Denjean, Sibon 2011).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

Universitaria Editrice Bologna, 37-69, (Biblioteca di storia agraria medievale n° 25).

Barra, C. (dir.) 2016, *Manosque. De la Juiverie aux « Payans »:* évolution *d'un* îlot du *centre historique*, rapport final d'opération, Inrap Méditerranée.

Battle, C. 1985, La maison barcelonaise au XIIIe siècle : caractéristiques, techniques et matériaux de construction, *Cahiers de la Méditerranée*, 31-1, 35-53.

Bernardi, P. (dir.) 2008, *Forêts alpines et charpentes de Méditerranée*, catalogue de l'exposition du Musée des Hautes-Alpes (Gap), L'Argentière-la-Bessé : éd. du Fournel.

Bernardi, P. 2017, Transfert et hybridation : réflexions sur la délicate question de la circulation des techniques à partir du cas de la charpente du parlement de Provence commandée en 1559, Nobile, M.R., Scibilia, F. 2017, 9-26.

Bocchi, F. (a cura di) 1990, *I portici di Bologna e l'edilizia civile bolognese medievale*, Bologna: Grafis Edizioni.

Bouiron, M., Paone, F., Sillano, B., Castrucci, C., Scherrer, N. (dir.) 2011, *Fouilles à Marseille : la ville médiévale et moderne*, Aix-en-Provence: Publications du Centre Camille Julian.

Bourin, M. (éd.) 2009, *Plafonds peints médiévaux en Languedoc*, actes du colloque de 2008, Perpignan, Presses universitaires de Perpignan.

Castrucci, C. 2010, *Le quartier du port de Marseille à l'époque moderne et contemporaine. Essai de reconstitution d'un paysage urbain disparu,* (thèse de doctorat). Université Aix-Marseille 1, Marseille.

Chazelles (de), C.-A., Thernot, R. 2015, La construction en terre crue coffrée et damée dans le sud de la France au Moyen Âge, Richarté, C., Cayraud, R.-P., Poisson, J.-M. (dir.), *Héritages arabo-islamiques dans l'Europe méditerranéenne*, Paris: La Découverte, 253-267.

Chouquer, G., González Villaescusa, R. 2015, Le lotissement médiéval de la « vieille ville » de Nice, *Histoire urbaine*, 1- 42, 57-79.

Denjean, C., Sibon, J. 2011, Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. Étude comparée des juifs de Marseille, de Catalogne et de Majorque au bas Moyen Âge, *Histoire urbaine*, 3- 32, 73-100.

Dessì R. M., 2007, L'invention du « Bon Gouvernement ». Pour une histoire des anachronismes dans les fresques d'Ambrogio Lorenzetti (XIVe-XXe siècle), *Bibliothèque de l'École des chartes*, 165-2, 453-504.

Gabbrielli, F. 2010, *Siena Medievale. L'architettura civile*, Colle Val d'Elsa: Protagon Editori.

Gerardin, L. 2012, *Les maisons en pan-de-bois de Montricoux (XVe-XVIIIe siècles)*, Inventaire du Patrimoine du Pays Midi-Quercy.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/260466679/3_1

Grasse, M.-C. 2005, *Vivre en Provence à la fin du Moyen Âge. L' habitat urbain médiéval en Provence orientale 1250-1525*, Nice: Association de sauvegarde du patrimoine écrit des Alpes maritimes.

Guild, R. 1993, Les médaillons en faïence sur la façade renaissance du chapitre cathédral à Aix-en-Provence, *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au XXe siècle*, catalogue d'exposition, Laboratoire d'archéologie médiévale méditerranéenne, Aubagne: Narration, 26-28.

Horry, A. 2007, Une production inédite de carreaux de poêle en Dauphiné: l'atelier d'Aoste, *Medieval Europe Paris 2007.*

Huser, A. 1997, Clermont l'Hérault. L'îlot d'Enoz, *Archéologie de la France Informations Languedoc-Roussillon*.

Journot, F. 2018, *La maison urbaine au Moyen Âge*, Paris: éd. Picard.

Lourgant, J. 2009-2010, Maison dite d'Armagnac à Rodez (Aveyron), Inventaire général région Midi-Pyrénées, Patrimoines en Occitanie.

Martzluff, M. 2015, La place des roches dans le bâti de la Casa Julià à Perpignan, *Archéo 66, Bulletin de l'Association archéologique des Pyrénées-Orientales*, 30, 109-131.

Masson-Lautier, M. 2016, Gypseries en Provence : décors moulés médiévaux, *In Situ*, 28.

Montgolfier (de), S. 2007, Une maison médiévale à Nice (18 rue de la Préfecture), *Archéam*, 14, 52-72.

Montjoye (de), A. 2002, La maison médiévale en brique en France méridionale, *La maison au Moyen Âge dans le Midi de la France*, actes du colloque de Toulouse de 2001, Toulouse, Société archéologique du Midi de la France, 109-120.

Napoléone, A.-L. 2009, Les demeures médiévales en pans de bois dans le Sud-Ouest de la France : état de la question, *La maison au Moyen* Âge *dans le Midi de la France*, actes du colloque de Cahors de 2006, Toulouse, Société archéologique du Midi de la France, 113-146.

Nobile, M.R., Scibilia, F. (a cura di) 2017, *Tecniche costruttive nel Mediterraneo. Dalla stereotomia ai criteri antisismici*, Palermo: Ed. Caracol.

Poisson, O. 2014, L'architecture civile à Perpignan à l'époque de la construction du château royal, Passarius, O., Catafau, A. (dir.), *Un palais dans la ville*, vol. 2, *Perpignan des rois de Majorque*, Perpignan : Trabucaire éd., 87-103.

Sauze, É. 1992, L'art de la gypserie à Riez au XVe siècle, *Provence Historique*, 167-168, 297-310.

Traces, Framespa 2015, *Regards croisés sur la gestion de l'eau dans la ville médiévale et moderne*, actes du séminaire Terrae, 18 avril 2014, *Archéologie du Midi médiéval*, 33, 5-113.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI:10.33115/a/260466679/3_1

Urgu, A. 2017, Bonifacio (Corse du Sud). Centre historique de Bonifacio, *Archéologie médiévale*, 47, Chronique des fouilles médiévales en France en 2016, Constructions et habitats civils, Opérations de terrain, 144.

Vallauri, L. 2016, Les « bacini » : disques de lumière en Méditerranée et sur les façades du Midi français, Esquieu, Y. (éd.), *Les couleurs de la ville : réalités historiques et pratiques contemporaines*, Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence, 185-194.

Voyez, C., Leal, É., Barra, C. 2009, *Rue Marius-Debout* à *Forcalquier (Alpes de Haute-Provence)*, rapport final d'opération, Inrap.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 11-34 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_1

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
35-56	2020-06-24	2020-09-13

LA MODULACIÓ URBANA A L'EIXAMPLE BAIXMEDIEVAL DE ROSES. EL PROTOTIP DE CASA

URBAN EXPANSION MODULATION OF ROSES IN THE LATE MEDIEVAL PERIOD. THE HOUSE PROTOTYPE

DOI: 10.33115/a/26046679/3_2

Anna Maria Puig i Griessenberger
Arqueòloga i museògrafa

Paraules clau
Parcel·lació, mòdul, eixample, segle XIII, cases

Keywords
Land allocation, module, expansion, 13th century, houses

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Resum

L'eixample de la vila medieval de Roses és un exemple d'urbanisme planificat, ordenat segons una trama ortogonal que pressuposa l'existència d'una acció premeditada i racional per ampliar la vella població. Les excavacions arqueològiques han situat aquesta acció a la primera meitat del segle XIII, gràcies als materials recuperats als nivells de condicionament del terreny per rebre les noves construccions. Darrere d'aquest projecte se suposa l'existència d'uns interessos per part dels senyors que tenien jurisdicció sobre el lloc. Al mateix temps, es pressuposen uns treballs previs d'agrimensura per aprofitar el terreny disponible i ajustar-hi les noves illes de cases.

Abstract

The expansion of the medieval town of Roses is an example of planned urbanism, arranged according to an orthogonal plan that presupposes the existence of a premeditated and rational action to expand the old town. Archaeological excavations have placed this action within the first half of the 13th century, thanks to the materials recovered in the levels of preparation of the land to receive the new constructions. Behind this project, the existence of interests on the part of the gentlemen who had jurisdiction over the place is assumed. At the same time, previous surveying works are presupposed to take advantage of the available land and adjust the new blocks.

LA MODULACIÓ URBANA A L'EIXAMPLE BAIXMEDIEVAL DE ROSES. EL PROTOTIP DE CASA

Des de la signatura del conveni de col·laboració entre l'Ajuntament de Roses, la Diputació de Girona i el Servei d'Arqueologia l'any 1993, poc temps després que la Ciutadella de Roses s'obrís al públic —gràcies a la compra del recinte per part del l'Ajuntament el 1986—, el jaciment medieval que es troba en el seu interior va començar a centrar l'atenció dels seus gestors i dels investigadors (fig. 1). Fins a aquest moment, pràcticament s'havia ignorat que, en aquest ampli recinte encerclat pel conjunt de defenses que conformen el perímetre emmurallat d'època moderna, construït a partir de mitjan segle XVI, es conservaven les restes de la població medieval de Roses. De la mateixa manera que el jaciment grec hel·lenístic, i el romà i el tardoantic que havien estat objecte d'atenció des de principi i mitjan segle passat, respectivament, les estructures medievals mereixien ser posades al descobert i presentades al públic visitant del conjunt monumental. En paraules dels autors del pla director que havia de regir aquestes actuacions, es plantejava la necessitat de la visita per «conèixer a fons aquest producte històrico-arquitectònic, de tanta complexitat» (Castells i Martín 1993).

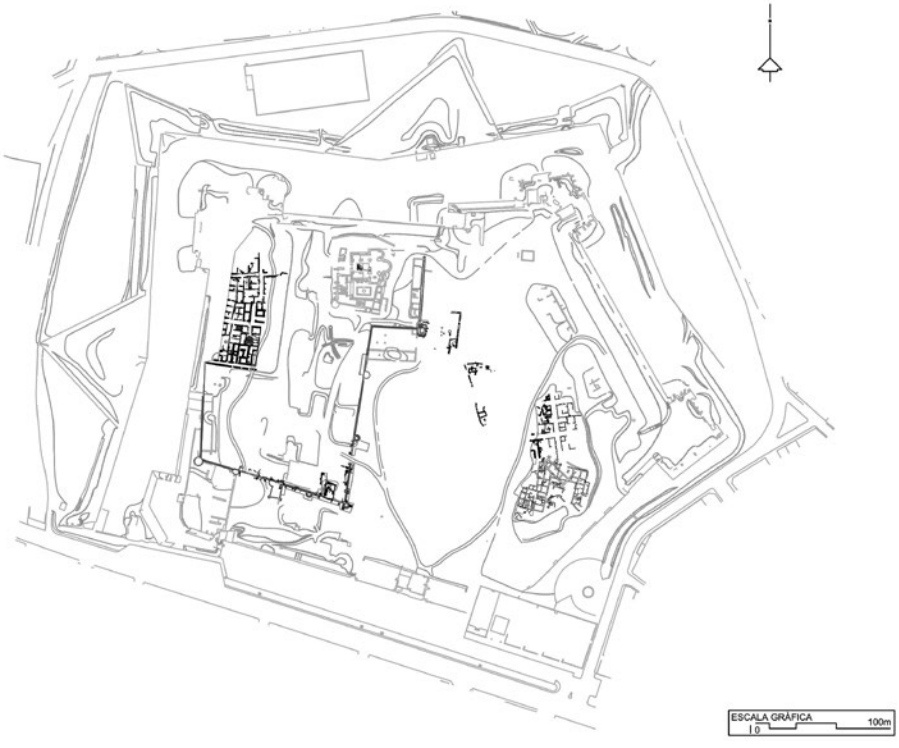

Figura 1. Recinte de la ciutadella a l'interior del qual, a la meitat oest, se situa la vila medieval. S'hi indiquen les restes descobertes fins a l'any 2011.

RODIS · 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

Per la «recuperació dels recintes medievals», tal com deia el mateix text, abans calia realitzar una considerable tasca de neteja i desenrunament. Sense ella era impossible iniciar cap campanya d'excavació i reconeixement de les restes que hi quedaven. Tant els escassos estudis que hi feien referència, com la planimetria militar que havia generat la Ciutadella al llarg dels successius conflictes bèl·lics, donaven a entendre que la població medieval havia sobreviscut de manera molt parcial a la implantació de la fortificació moderna al seu damunt. Es desconeixia en quin estat es podria recuperar el traçat urbà i quina línia d'actuació es portaria a terme, mentre semblava més segura la inversió en les restes arquitectòniques de més volum que havien perviscut, com ara el conjunt de l'església i el claustre del monestir de Santa Maria, on estava previst construir un auditori, i les muralles, de les quals se'n volia restituir les parts més malmeses.

L'inici de les excavacions a la part medieval, però, va fer variar les previsions del pla director. Després de cinc campanyes, entre els anys 1993 i 1996, es van posar de manifest l'extensió i la complexitat de les restes de la vila, tot i que només fou possible descobrir una superfície màxima d'uns 480 m^2. Durant aquest període, les intervencions es varen limitar a excavar fins al nivell que corresponia al darrer moment d'ús de les cases. Immediatament es va fer palès que aquest coincidia, en tot l'espai descobert, amb la destrucció provocada l'any 1645 durant el setge de la Guerra dels Segadors, a causa de la voladura d'un polvorí situat molt a tocar, a l'extrem nord-oest del recinte fortificat.[1] Només en escassos punts es va poder excavar fins al subsol i completar-ne l'estratigrafia. No obstant això, es va aconseguir obtenir la seqüència cronològica d'ocupació del lloc i, fins i tot, reconèixer l'entramat urbà de la part més antiga de la vila (Puig et al. 1994b, 17-41; Puig et al. 1995a, 41-69).

Arribats a l'any 1996, només s'havien descobert un total de vint-i-dos àmbits o estances, les quals formaven part d'almenys vuit edificis. En funció d'aquestes troballes i del seu interès, el pla director esperava poder definir els usos que tindrien les restes descobertes. Quins serien aquests usos i com s'actuaria sobre el conjunt estava subjecte a l'evolució dels treballs arqueològics. Es parlava de consolidació de murs i de tractament en els acabats de pavimentació, fins i tot de plantació vegetal i d'un arbrat per marcar els recorreguts de visita. Finalment, la consolidació dels murs fou l'única proposta que es va complir, gràcies a la tasca constant de la brigada del monument recentment constituïda, encapçalada per Miquel Palós, qui també es va ocupar del manteniment i la neteja de les restes. Les propostes van quedar en suspens i els treballs arqueològics tampoc no es varen reprendre.[2]

1 Aquesta part de la vila, que no es va reconstruir, coincideix amb el conegut Jardin du Governeur, una àrea d'uns 4.600 m^2 de superfície que es degué fer entre els anys 1645 i 1660, temps durant el qual la Ciutadella va estar en mans franceses després de la Guerra dels Segadors.

2 No només les troballes arqueològiques que s'havien fet a la vila, sinó també a la part del pati d'armes, així com els treballs de desenrunament que havia requerit el pla director havien deixat prou a punt el jaciment com per començar a redactar els projectes d'execució de les diferents propostes presentades en el document inicial. No entrarem aquí a debatre les causes de l'aturada i la invalidació del document. Era també el moment de començar a redactar un pla especial de la Ciutadella emparat en el marc legal del Pla d'Ordenació Urbanística Municipal, però tampoc no fou possible. Aquesta manca de definició va fer que algunes propostes, tant de l'arquitecte redactor del pla director com d'altres arquitectes o paisatgistes anessin i vinguessin sense acabar-se de materialitzar. Algunes de les propostes s'han acabat d'executar fa molt poc temps.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

Excepte algunes intervencions puntuals a l'església (Puig et al. 2000, 172-176) i al claustre del monestir (Puig, Codina 2004, 485-491), la primera sobre la base d'una recerca avalada pel Museu d'Arqueologia de Catalunya a Girona i la segona requerida per un projecte arquitectònic que no es va acabar executant, no es va tornar a excavar a la part de la vila fins a la posada en marxa del «Projecte d'intervencions arqueològiques al jaciment de la Ciutadella de Roses (2008-2016). Cap al centenari de la descoberta», un projecte de recerca aprovat per l'Ajuntament de Roses i el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, i avalat pel Museu d'Arqueologia de Catalunya a Girona. A més d'actuar en altres fases històriques del jaciment, es proposava reprendre les excavacions a la vila medieval amb un seguit d'objectius, entre els quals es trobava l'estudi de la trama urbana i la seva evolució. Assolida aquesta fita, avui podem presentar un aspecte puntual d'aquest estudi, el qual se centra en la part de l'eixample baixmedieval. Malgrat que els treballs varen quedar frenats novament l'any 2011, la superfície descoberta va passar dels 480 m^2 als 2.200 m^2, amb un total de setanta-dos àmbits que corresponien a un màxim de dinou edificis.

CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA. L'URBANISME BAIXMEDIEVAL A LA ZONA DEL NORD-EST CATALÀ: L'EXEMPLE DE ROSES

A l'àrea territorial on es troba la vila de Roses, la dels *pagus* dels comtats d'Empúries i Peralada, s'hi observa un procés d'urbanització i creixement dels vells nuclis poblacionals a partir de final del segle XII i la primera meitat del segle XIII, *grosso modo*. En tenim diversos exemples, que es manifesten a partir de la formació de ravals, eixamples i nous recintes emmurallats. Això no hauria estat possible si el país no hagués estat immers en una situació política i econòmica prou estable. Certament, les circumstàncies eren favorables i la tendència general ascendent va impulsar el creixement no només de moltes poblacions ja existents, sinó també la fundació de noves viles, això en especial a la zona de la Catalunya Nova. En el primer dels casos, la pressió demogràfica sobre els vells nuclis de població va obligar a trencar el cinturó de les muralles que els estrenyien, mentre que les viles de nova creació varen comptar amb trasllats de grups de pobladors per ocupar noves terres.

A la base d'aquest procés creixement urbà s'han de tenir en consideració les polítiques premeditades de promoció, dirigides pels senyors que tenien jurisdicció i domini sobre les viles, ja sigui des d'antic o per haver-los adquirit per a l'ocasió. En aquesta línia es troben els atorgaments de cartes de població i de franqueses. Darrere d'aquests privilegis, bàsicament dirigits a afavorir la concentració de població en un lloc determinat, hi havia els interessos dels senyors que els promovien. S'oferien incentius per atraure els pobladors a canvi d'una clara contrapartida. A la zona de l'Empordà que ens ocupa, és exemplar el cas de Figueres, a la qual el rei Jaume I va atorgar una carta de poblament l'any

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

1267 amb l'estratègia d'afavorir la formació d'una ciutat que competís amb el veí centre de poder comtal emporità, encara independent, que era la vila de Castelló d'Empúries.

Com ja hem defensat en anteriors ocasions (Puig 2013a, 67-96 i Puig 2016, 341-380), en un segon nivell hem de tenir en compte que aquestes empreses van anar acompanyades d'un projecte d'urbanització prefixat. L'ordenació i la geometria urbanes que s'observen en les àrees de creixement d'aquestes poblacions, sigui a l'escala que sigui, dona a entendre l'existència d'un plànol i d'un estudi previs ben detallats del terreny i de les seves particularitats morfològiques. Malgrat que no quedi constància d'aquests treballs d'agrimensura medievals, aquests degueren ser un requisit indispensable en la planificació i la posterior execució d'aquestes trames urbanes ordenades i regulars que havien d'encabir la nova població. L'ortogonalitat del traçat de carrers i de les illes de cases responen a un ordre racional, i a un treball complex de topografia i planimetria per poder plasmar sobre el terreny allò que havia d'acabar essent l'eixample de la població. No ens oblidem, tampoc, que tots aquests treballs degueren implicar l'arranjament dels espais disponibles per anivellar-los, terraplenar-los i condicionar-los per rebre les noves construccions.

L'ordenació ortogonal de la trama urbana de la vila de Roses, que descriurem més endavant, ens porta a considerar l'existència d'uns promotors i d'uns treballs de geometrització de l'espai previs a la urbanització. Però, qui planifica i promociona l'eixample de la vila? Quins condicionants es troben en el moment de traçar aquesta trama urbana? Quines accions es porten a terme? Poques respostes poden donar a aquestes preguntes els treballs arqueològics. És necessari completar la recerca amb un buidat exhaustiu dels fons documentals que es conserven, encara que, per l'època en què ens movem, reconeixem que és complex i que només podríem obtenir dades indirectes.

En la primera pregunta, cal tenir present la jurisdicció sobre la vila medieval de Roses que, des dels seu orígens, compartien l'abat del monestir de Sant Maria i el comte d'Empúries (Palou 1989).[3] Aquesta situació de fet, que havia estat font de conflictes entre les dues parts, va arribar a una concòrdia l'any 1229, per la qual es varen fixar les competències de cadascuna d'elles respecte a l'administració i la justícia a la parròquia de Roses, cosa que no vol dir que l'acord posés fi a les disputes.

Si bé sembla clar que ambdós senyors, abats i comtes, tenien interessos compartits sobre la justícia i l'administració de les persones que habitaven la vila, també compartien el domini directe d'aquest espai? De qui era la propietat de les terres de l'entorn immediat del monestir que havien d'ocupar l'eixample? Totes aquestes preguntes ens les fem perquè ens situen sobre la pista de la qüestió crucial: foren els abats o els comtes emporitans els promotors de l'eixample de Roses? O ho foren tots dos de mutu acord? De conservar-se els establiments de les parcel·les de

3 Hug Palou expressa que aquesta es percep ja l'any 1078, quan el comte Ponç I reconeix, en el seu testament, posseir la meitat de l'abadia de Santa Maria de Roses. I al llarg dels segles XII i XIII observa com ambdós tenen els seus propis delegats a l'hora d'exercir la seva jurisdicció. D'una banda hi ha els batlles de l'abat i, de l'altra, els batlles dels comtes (Palou 1989, 80-81).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

la urbanització infeudades, en tindríem les respostes, però difícilment trobarem aquesta documentació. Tal com tampoc creiem que quedi, si és que hi va ser, alguna referència sobre un acord entre les parts per tal d'emprendre l'eixample de la població. Sigui com sigui, ens consta imaginar que aquest projecte no es materialitzés d'alguna manera. Malgrat tot, sí que disposem d'una font posterior de gran interès: els capbreus. Fa uns anys, Marcel Pujol va estudiar una part dels que es conserven a l'Arxiu Diocesà de Girona, el més antic dels quals remunta a l'any 1304. Aquests capbreus, però, només corresponen als declarants que confessaven tenir per part de l'abat i del monestir de Santa Maria (Pujol 1997).[4] Aquest detall ja va posar en evidència l'existència d'una doble capbrevació i que, per completar l'estudi, caldria saber el contingut dels declarants per part del comte. Creiem que aquesta dualitat és prou simptomàtica respecte a l'existència d'un domini compartit també sobre el terreny urbanitzat. Tot i que és molt complex intentar dibuixar un plànol a partir de les dades que proporcionen els capbreus, seria molt interessant poder precisar si hi ha una determinada distribució de l'espai entre les parcel·les de l'abat i les dels comtes.

Per tancar aquest seguit d'hipòtesis que ens planteja la urbanització de l'eixample de Roses, ens faltaria preguntar-nos: quin interès hi havia darrera d'aquest projecte, al marge de fomentar el poblament? No sabem quins privilegis, quines franquícies i quines exempcions es varen oferir als pobladors vers Roses, ni amb quina intenció final. Potser es tracta de les mateixes que s'esmenten a la capitulació de la població davant del rei l'any 1385, quan la vila passa a mans de la Corona a la fi de l'enfrontament entre el comte Joan d'Empúries i el rei Pere III, encara que serà retornada als comtes un parell d'anys més tard. Al text del document, es diu que «Los prohomens de la vila e parròquia de Santa Maria de Roses suppliquen, ab aquella maior reverència que poden, al senyor rey, que los sien consentides e atorgades les gràcies e les franquies deiús scrites» (Palou 1989, 94 i apèndix 6, 206-210). Els habitants s'interessen per no perdre els privilegis i els bons usos de què gaudien, i demanen al rei que se'ls confirmin. Aquest canvi temporal en la jurisdicció també respectarà la part que tenia l'abat (Palou 1989, 94 i apèndix 7, 211-215). Els mateixos privilegis dels rosincs es mantindran l'any 1402, quan el comtat d'Empúries passarà definitivament a mans de la Corona (Palou 1989, 94, i apèndixs 8 i 9, 216-224). A partir de llavors seran els reis del Casal de Barcelona els que els afavoriran amb nous privilegis.

Entre la llista de privilegis medievals, veiem que els habitants de Roses rebien favors comercials especials en relació amb la venda del peix pescat, al mateix temps que eren alliberats de pagar el dret de barra per entrar a la vila i la parròquia de Castelló, on es trobava el principal mercat de la zona. És cert que la major riquesa de Roses, al marge de l'interès estratègic del seu emplaçament, venia dels productes que oferia el mar, sense descuidar-nos de l'estany immediat

4 Segons Marcel Pujol, el capbreu de l'any 1304 només inclou un total de 143 declarants davant dels 168 que hi apareixen esmentats (Pujol 1997, 134).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

ni de les excel·lents qualitats del port natural.[5] Aquests valors ja s'havien considerat a l'antiguitat i van seguir essent ben presents al llarg de la història, fins pràcticament avui dia. I, qui tenia jurisdicció sobre la costa i el mar en època medieval? L'omnímoda era dels comtes d'Empúries, que exercien els seus drets sobre totes les activitats econòmiques que s'hi desenvolupaven. Els comtes treien rendiment de la pesca, del corall, de les naus que es detenien al port, sobre la càrrega i la descàrrega de les mercaderies, lleudes i tretes, sobre les salines i la gavella de la sal, els naufragis...

En el cas de Roses, però, els comtes havien estat generosos i molts d'aquests drets havien estat cedits al monestir des de la seva fundació, per tal de promocionar l'empresa, i confirmats posteriorment. Així queda reflectit en el *Cartoral de Santa Maria de Roses*, publicat per Josep Maria Marquès l'any 1986 (Marquès 1986). També s'hi refereix l'arxiver Bernat Josep Llobet, quan detalla que alguns delmes del mar estaven en feu del bisbe de Girona (Llobet 1667-1668, fol. 175v):

> Por haver sido tanta la piedad y liberalidad de los Condes de Ampurias de la primera línea para con Dios y sus templos, Monasterios y cosas pias que fundaron y dotaron, son tan pocos los diesmos que recibe y cobra V(uestra) Ex(celencia) en el condado, que solo tiene y cobra los del Mar de Banyuls, del Estanque de Castellon y de la Playa del Mar dels Graells del termino de dicha villa, y parece que le pertenecen también los de la Playa del Mar del lugar de San Pedro Pescador.

Com veiem, no trobem el port de Roses entre la llista.

Malgrat les donacions fetes, els comtes d'Empúries varen seguir tenint la jurisdicció sobre el port de Roses i un declarat interès cap al lloc. D'aquesta manera actuaria el comte Ponç VI quan concedeix, als habitants de la parròquia, el «poder destinar el producte de diferents impostos cobrats en el terme en auxili de les obres de la torre que aleshores es construïa en el moll del port». Aquesta notícia, que es remunta al mes d'octubre de l'any 1311, s'ha considerat la primera referència sobre l'existència d'un primerenc port artificial construït a Roses (Palou 2000, 324) (fig. 2). Certament és una dada important, que posa sobre avís de la importància d'aquest port per als comtes d'Empúries.

Davant d'aquesta correlació de forces i drets, tot apunta que darrere de la construcció de l'eixample de Roses hi ha una planificació comtal decidida a promocionar el port i reforçar el nucli d'habitants del lloc que, de ben segur, havien de facilitar el bon funcionament de les infraestructures i els serveis necessaris, talment un barri portuari i comercial, com sabem que es va acabar estenent ran

5 La riquesa que aportava la pesca als comtes d'Empúries era notable. Així s'expressa en un volum de l'inventari del fons documental d'Empúries fet per l'arxiver de la casa ducal de Segorbe i Cardona, Bernat Josep Llobet, entre els anys 1667 i 1668, que es conserva a la biblioteca de Peralada (Puig 2008, 303-321). El text manuscrit diu, tot referint-se a l'estany de Castelló, que està compartimentat en dos, l'alt i el baix: «En el alto y principal se encierra y pasa en sus devidos tiempos el Pescado que sube del mar que es en grandíssima abundància y tanta que su pesca renta ahora á V(uestra) E(xcelencia) cerca de ochocientas libras Barcelonesas todos los años [...], y por el estanque de abaixo que se mescla con el mar entra el pescado del mar en su debido tiempo y sube al alto por las puertas de las azequias (que llaman comunmente pobladores) à poblarle, y cerrandose estas, á su tiempo, queda el pescado encerrado para la pesca» (Llobet manuscrits de la Biblioteca de Peralada, núm. 17.758, fol. 9v i 10 r).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

de la platja i el port. Pensem que aquest projecte no hauria estat possible sense l'aprovació de l'abat i del monestir de Santa Maria. Ja hem expressat la possibilitat que l'espai disponible fos un condomini de les dues senyories. Podríem seguir elucubrant sobre el tema, però cal parar aquí. Fins que no es disposi d'una recerca més àmplia només ens podem moure en el terreny de les hipòtesis, i el que té més fonament en aquest article és la part que va proporcionar la recerca arqueològica realitzada entre els anys 1993 i 2011, a la qual tot seguit ens referirem.

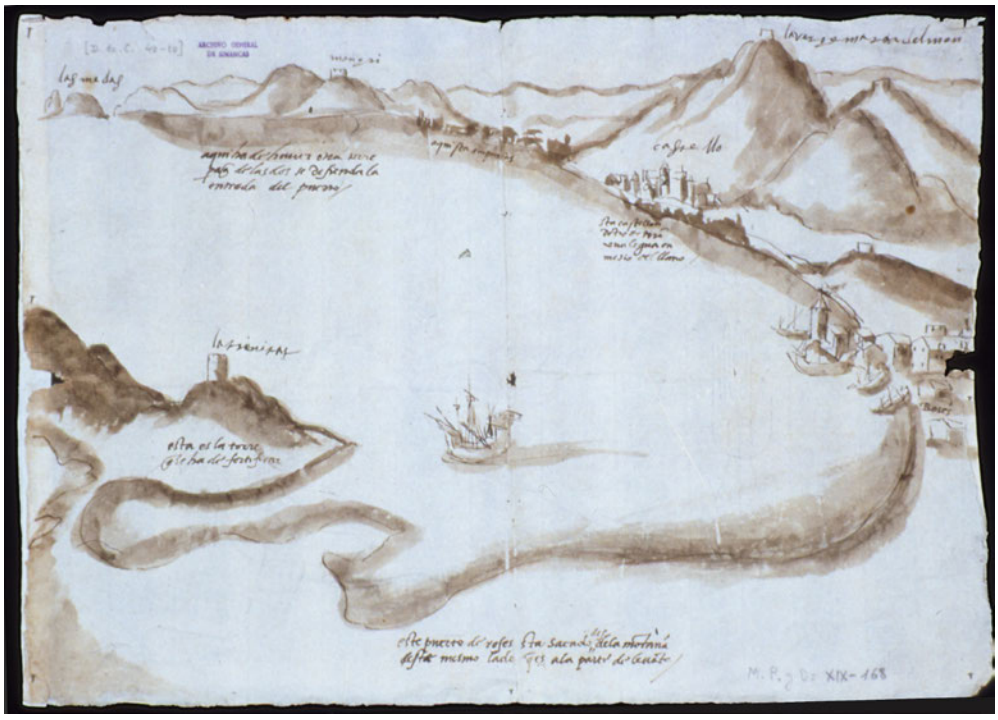

Figura 2. Dibuix de l'any 1543, que es conserva a l'Archivo General de Simancas, en el qual es representa la badia de Roses i el port de la vila abans de la construcció de la Ciutadella. S'hi poden veure la torre i les instal·lacions que hi ha ran del mar, on les embarcacions s'amarren o s'arrosseguen sobre la platja.
Font: Palou 1989, apèndix gràfic núm. 4.

LA GEOMETRIA URBANA DE L'EIXAMPLE DE ROSES

El primer document en què es fa patent la geometria ortogonal de l'eixample de Roses és el plànol de l'any 1643, dibuixat per l'enginyer militar Agostin de Alberti, que es conserva a l'Archivo General de Simancas (Castells, Catllar, Riera 1994, 382-383, núm. 244). Malgrat la seva cronologia, molt tardana per l'època que ens ocupa, és excepcional la informació que ens aporta sobre com s'organitzava la trama urbana de la vila (fig. 3). Quatre segle després encara es manté un entramat que, com defensarem més endavant amb arguments arqueològics, es va planificar a la primera meitat segle XIII. La xarxa d'illes de cases i de carrers segueix un traçat regular que només veiem alterat a l'espai més immediat a la cortina, entre els baluards de Sant Joan i Sant Jordi; això és, el tram de ponent de la muralla de la Ciutadella. Ja hem explicat en anteriors publicacions que aquesta part de la vila va patir l'enderroc parcial d'unes cases a conseqüència de la construcció del recinte fortificat modern, estructura que s'havia plantejat inicialment com a reforç i millora de la muralla medieval existent. Les referides excavacions varen posar

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

en evidència uns nivells d'enderroc i amortització que es varen datar a partir de la presència de ceràmica de reflex metàl·lic decorada amb el motiu del pinzell pinta i per l'absència de blaus catalans posteriors, fet que ens situa en un context de final del segle XVI o, com a molt tard, d'inici del XVII (Puig et al. 1995a, 61-64).

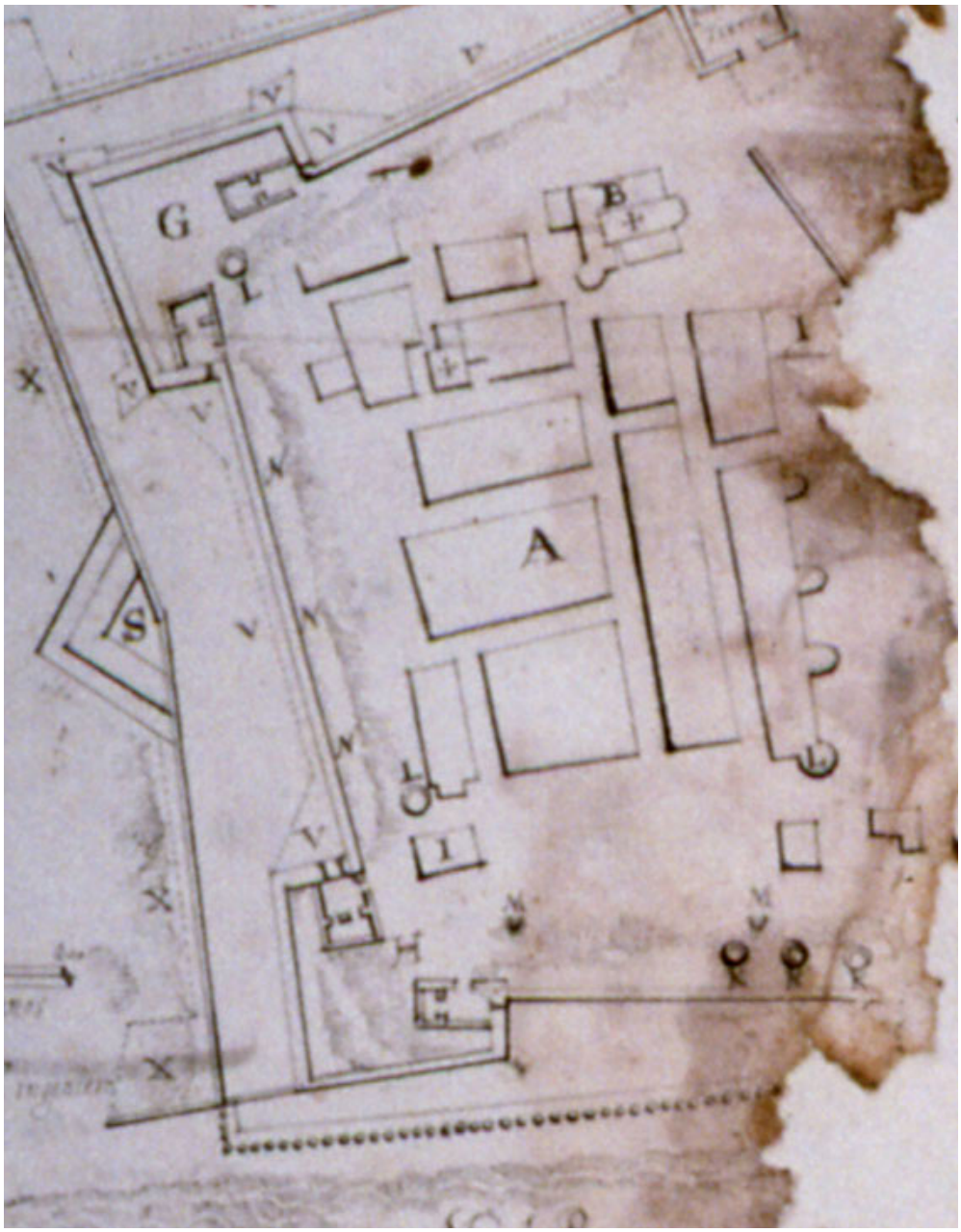

Figura 3. Detall del plànol de l'any 1643 en què es dibuixen les illes de cases de la vila medieval.

Els estudiosos coincideixen a veure, en aquest tipus de trames urbanes a les quals ens estem referint, l'existència d'un pla prefixat amb què es decidia quin seria el nombre de carrers que hi hauria, les seves dimensions, el seu traçat de forma paral·lela i amb travessers que tallaven en angle recte, i la mida i el nombre de les

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466793_2

parcel·les (Arízaga 1993, 24-25). Se'n coneixen diversos exemples a la Península i a altres llocs de l'Europa medieval. Darrerament, s'ha fet un complet estudi de les viles planificades del País Valencià, en el qual l'autor fa patent la geometria urbana de diverses poblacions, alhora que fa un esforç per cercar els mòduls o les pautes de capteniment —en paraules seves, utilitzades pels planificadors a l'hora de configurar l'urbanisme (Rosselló 2017).

Malgrat que tots els eixamples de les viles velles o de les viles de nova fundació semblen ajustar-se a aquesta geometria urbana basada en l'ortogonalitat, a la qual es podrien buscar arrels antigues, el cert és que no existeix un model ideal d'aplicació general, com sosté Beatriz Arízaga, sinó que veiem com aquest variava en funció de l'emplaçament particular de cada vila i el nombre de pobladors previstos (Arízaga 1993, 25). Aquests factors, que Vicenç Maria Rosselló defineix com a estrenyiments en l'acció del planificador, són elements a tenir en compte ja que condicionaven la mida i la planta urbana. Entre aquests hem d'esmentar, per davant de tot, les particularitats topogràfiques del lloc, com serien el relleu del terreny, l'existència de rieres i de la riba marina, en el cas de poblacions ran de mar, però també de l'emplaçament de la vila existent.

Si analitzem el cas de Roses, són tres els principals «estrenyiments» que condicionen la planificació: el traçat de dues rieres que desemboquen al mar just en aquest punt, la riba marina en el seu extrem sud i l'emplaçament de la vila vella a l'extrem nord. Quant a les esmentades rieres, la Trencada a l'oest i el rec Fondo a l'est —evidentment ens referim al seu antic traçat, que passava pel centre del pati d'Armes de la Ciutadella—, aquestes deixaven un marge de terra ferma d'uns 200 m d'amplada entre les corresponents platges sobre el qual poder construir. Aquesta franja quedava delimitada al nord pel recinte emmurallat de la vila vella, que tenia annex a l'est el recinte del monestir de Santa Maria, mentre que al sud tancava la línia de platja, que a l'època es trobaria uns 200 m més terra endins que l'actual, *grosso modo*, fet que deixava un espai disponible d'una llargada de no gaire més de 100 m. En aquest espai el relleu era relativament suau, tot i que acusava pendent des del punt més alt, on es trobava emplaçada l'església i el monestir de Santa Maria, fins a ran de mar. Davant la porta d'entrada a l'església la cota no seria gaire diferent dels actuals 9,14 m sobre el nivell del mar, mentre que, a l'extrem sud, la paleoplatja es va localitzar a la cota de 0,85 m.[6]

Aquestes particularitats varen comportar diversos treballs d'arranjament de l'espai disponible, amb els conseqüents moviments de terres i terrassaments reforçats amb murs per tal de fer-lo practicable i el màxim d'accessible. Encara ho podem intuir si ens fixem en l'aspecte que avui té el lloc i així queda reflectit en l'esmentat plànol de l'any 1643, en què s'aprecia com l'eixample de la vila s'ordena en funció de dos sectors clarament diferenciats. En el sector de ponent, que vàrem designar amb el número 3 i que correspon al que queda just per sota i a continuació de la vila vella cap al sud, es varen traçar un total de tres carrers llargs,

6 La cota màxima del subsol natural en el punt del cim del turó de Santa Maria es va trobar a 5,67 m sobre el nivell del mar (Puig *et al.* 2006, 56). Aquesta diferència de 3,50 m es pot explicar pel fet que el nivell va anar pujant a mesura que s'anaven anul·lant i terraplenant els edificis que havien ocupat el mateix lloc des del segle IV aC.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

en sentit est-oest, paral·lels a la façana marítima, i tres grans illes de cases —la més meridional de totes compartimentada en dos (fig. 4). En el sector de llevant, o número 2, emplaçat al sud del recinte monestir, es varen traçar dos llargs carrers en sentit nord-sud, perpendiculars al mar, i també dues grans illes de cases, compartimentades en dos per carrers transversals de menors dimensions. Aquest eixample de planta quadrangular, d'uns 120 m de costat, aproximadament, quedava encerclat per una muralla amb torres circulars i bestorres que s'ajustava a l'existent, especialment ben plantejada a la façana de mar, en què les torres es varen emplaçar cada 24 m. La superfície total de l'eixample, d'uns 14.000 m^2, se sumaria als 5.400 m^2 estimats que tindria la vila vella i als 4.700 m^2 que ocupava el conjunt monacal, inclòs l'espai de la sagrera, el que fa un total d'uns 24.100 m^2, és a dir, poc més de 2,4 ha.

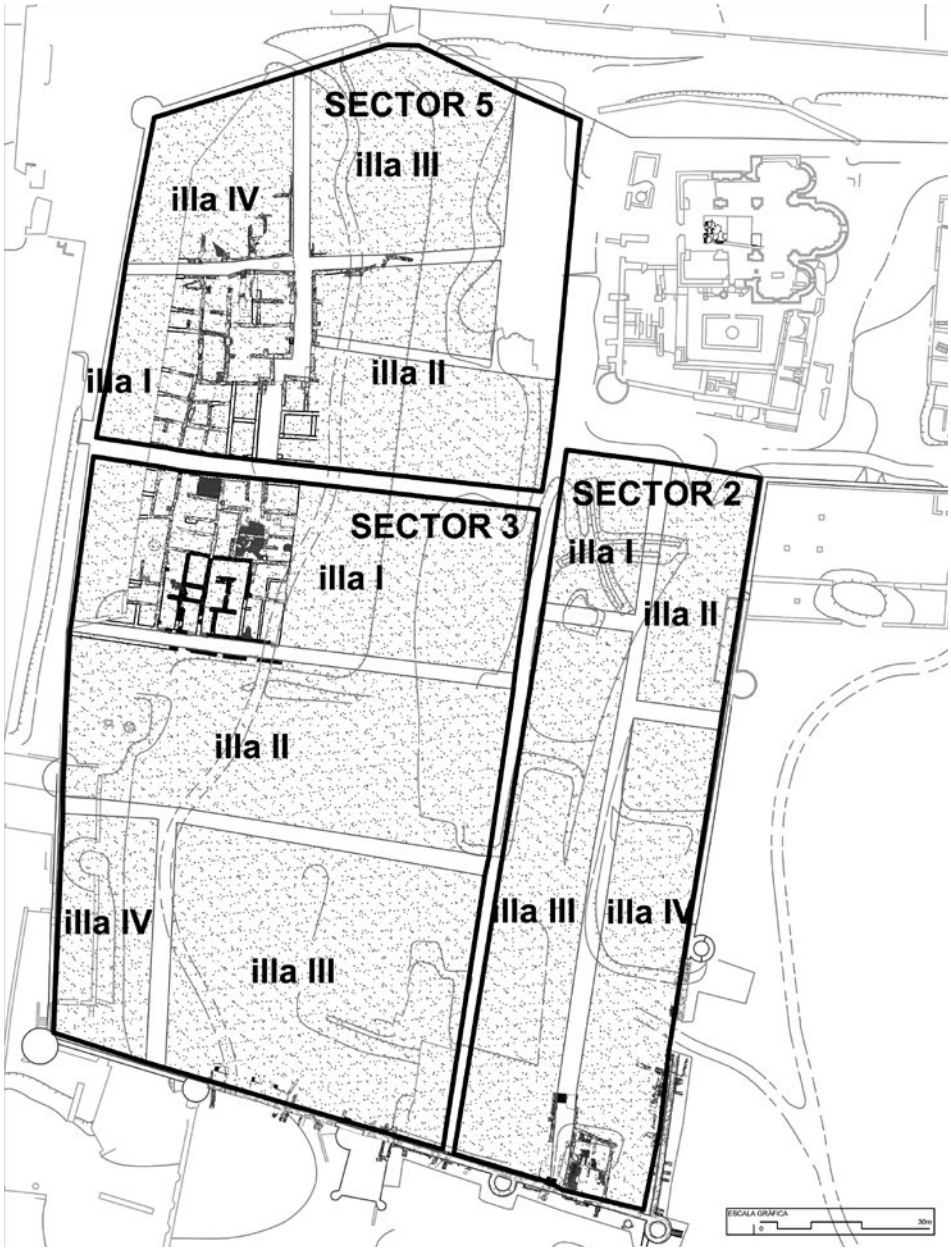

Figura 4. Els sectors de l'eixample, els números 2 i 3, situats per sota del monestir i de la vila vella (sector 5), respectivament, amb les diferents illes de cases que els compartimenten.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

No hi ha dubte que som davant d'una ordenació planificada, racional i harmònica en la seva concepció, que també va haver de tenir en compte la posició la vila existent. El punt de partida era la vila vella, una fundació que també vàrem considerar feta *ex novo*, organitzada urbanísticament a partir de l'encreuament perpendicular de dos carrers principals que defineixen l'espai de quatre illes de cases disposades en cadascun dels quadrants de la creu, disposició que hem vist com es reprodueix en altres poblacions de l'època (Puig 2000, 76-89). Creiem que aquesta fundació hauria tingut lloc en un moment molt avançat de la segona meitat del segle x, o més probablement ja dins del segle xi, quan el monestir de Santa Maria, fundat i dotat uns anys abans, es trobava en ple rendiment.[7] No obstant això, el primer document conegut que es refereix als habitants de Roses és de l'any 1079 (Puig et al. 1995a, 51).

La vila vella no va veure alterada en excés la seva configuració amb la incorporació de l'eixample de la vila nova. En aquest moment, va quedar obsoleta la muralla o el clos que cenyia la vila per la part sud, per tal de facilitar la connexió i l'accés entre ambdues àrees, i sembla que només fou necessari enderrocar part d'una casa per poder comunicar el carrer principal nord-sud de la vila vella amb el nou eixample. Si bé les excavacions no varen arribar a localitzar ni la primera muralla ni la suposada torre que hi havia, sí que es va demostrar la connexió dels esmentats carrers amb l'obertura d'un carreró d'enllaç. La part restant de la muralla antiga, que estava dotada de torres quadrades, es va mantenir, de la mateixa manera que tampoc no es va enderrocar el perímetre fortificat del monestir. Al respecte d'aquest, durant els anys 1359-1360 l'abat i el comte varen entrar en conflicte a causa de la reparació d'unes parets que es trobaven en mal estat, concretament a la part de llevant i migdia, obres en les quals els homes de la vila estaven obligats a participar sota pena d'excomunió. Mesos després de la seva reparació per part del monestir, el comte d'Empúries pretenia derruir-les i fer-les de nou, així com el mur o la drassana amb torre que es trobaven cap al mar, «dressanas cum turri versus marea», a més d'unes parets que tancaven un jardí situat al costat de les valls del monestir (Puig et al. 1994, 31-35 *vs.* Marquès 1992, núm. 2.844 i 3.075).[8] És interessant la reparació que el comte vol fer de les drassanes amb torre. No descartem que puguin correspondre al moll artificial construït uns anys abans, el 1311, al qual ja ens hem referit.

A la part nova fou necessari procedir a arranjar el terreny per rebre el nou urbanisme. Allà on s'ha pogut detectar, s'ha demostrat l'existència d'un estrat d'anivellament general, present en el subsol d'alguna de les cases construïdes en aquest moment, que es va datar a partir de la presència de ceràmica grollera reduïda decorada amb motius fets a rodeta (Puig 2011, 59 i 108).[9] Aquest

7 L'excavació dels nivells fundacionals d'aquesta part de la vila va posar en evidència que es tractava d'una capa d'arranjament del lloc, que hauria provocat una profunda alteració de l'ocupació tardoantiga que hi havia al subsol. Això es demostra pel fet que, malgrat que el material que data aquests estrats sigui la ceràmica espatulada, els percentatges de ceràmica antiga present superen el 90 % del total recuperat.

8 Amb idees prefixades hem interpretat malament aquests documents, una vegada utilitzant-los per datar la construcció de la muralla medieval (Puig *et al.* 1994, 35) o considerants els murs que s'esmenten com a residu de la muralla de la vila vella (Puig 2016, 376).

9 No s'han pogut identificar materials d'aquesta època en tots els espais on va ser possible arribar als nivells fundacionals. En altres casos, els fragments ceràmics varen ser molt escassos i poc precisos, amb un percentatge elevadíssim de ceràmica antiga procedent dels estrats inferiors (Puig 2011, 68).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

material caracteritza contextos propis de final del segle xii o primera meitat del xiii (Puig 2007, 79-113).[10] Amb aquesta cronologia també lligaria el fragment de pisa arcaica trobat al paviment d'un dels edificis (Puig 2011, 59), ceràmica de la qual es coneix un centre productor a Barcelona i que es data al segon quart del segle xiii (Beltran de Heredia 2007, 138-158).[11]

En conseqüència, proposem una cronologia per a la construcció de l'eixample abans de la primera meitat del segle xiii. Marcel Pujol sostenia una datació similar, prèvia al segon quart del segle xiii, només per al sector de ponent, mentre que atribuïa al sector de llevant una datació posterior, al darrer quart del segle xiii. Aquesta mateixa cronologia donava Pujol al recinte emmurallat de torres rodones que cenyia l'eixample, mentre que s'esmentava una muralla nova, aixecada a final del segle xiii, segurament després de la derrota de les tropes croades de Felip l'Ardit. Sostenia aquesta hipòtesi amb l'argument que la construcció de les cases hauria precedit la del recinte murat i que aquest encara no existiria l'any 1275 (Pujol 1997, 73-77). Els supòsits de Pujol no se sostenen si tenim en compte les dades proporcionades pels treballs arqueològics. Tot apunta que les cinc grans illes de cases, que tenen una superfície mínima de poc més de 2.000 m^2 i una màxima d'uns 3.300 m^2, i els carrers que les separen, s'haurien plantejat al mateix temps que el perímetre emmurallat que les delimita.

El que sí compartim és la hipòtesi de la construcció d'una muralla nova cap a final del segle xiii a conseqüència dels efectes que va tenir sobre la vila de Roses l'enfrontament entre el rei francès Felip l'Ardit i el rei català Pere el Gran, l'any 1285, durant l'anomenada croada contra Catalunya. Josep Maria Gironella ha localitzat un document que fa referència a les devastadores conseqüències del pas de les tropes franceses per Roses: «[...] omnia bona ipsius monasterii fuerunt assumpta et devastata et recepta per gallicos et armata gallicorum, et ignis imponitis fuit ipsi monasterio et ville de Rosis, et omnia combusta fuerunt».[12] No sabem fins a quin punt és fiable aquesta descripció, que porta a imaginar Roses sotmesa a un nivell de destrucció no gaire diferent de l'incendi i el saqueig que va afectar la vila de Peralada, tal com relata la crònica de Ramon Muntaner, fets que s'ha considerat que varen impulsar la construcció del segon recinte emmurallat. El cert és que, en determinats punts de la muralla de Roses, trobem nivells que podem atribuir a aquest moment, com també hi podríem relacionar les nombroses bombardes de pedra localitzades a la vila, algunes aprofitades com a material de construcció de les cases (Puig 2016, 357). Malgrat això, però, creiem que no podem parlar pròpiament de

10 Aquestes ceràmiques apareixen acompanyades d'altres de pasta grollera reduïda, així com d'alguns fragments de vidrades monocromes. Aquest detall corrobora l'afirmació feta per Júlia Beltran de Heredia, que cal avançar l'aparició del vidrat a Catalunya com a mínim un segle, almenys fins al darrer quart del segle xii i inici del xiii (Beltran de Heredia 2007, 139). Aquesta hipòtesi s'ha pogut constatar en altres jaciments, a part del de Roses, com ara a Castelló d'Empúries i Santa Creu de Rodes. El percentatge d'aquestes ceràmiques vidrades, tant de cuina com de rebost, però, és molt petit, amb un 4,63 % del total en les fases més antigues i un 14,20 % en les posteriors (Puig 2007, 90 i 95).

11 Aquesta producció, segons expressa la mateixa autora, és coneguda a la Itàlia meridional (Apúlia, Campània i Sicília) com a protomajòlica o majòlica arcaica, i data de final del segle xii o inici del xiii. D'aquí s'hauria exportat cap a la Itàlia central. Estudis arqueomètrics han permès considerar l'existència de tallers locals a Barcelona (Beltran de Heredia 2007, 139).

12 Agraeixo a Josep Maria Gironella la cessió d'aquest document, localitzat entre els protocols notarials de Castelló a l'Arxiu Històric de Girona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

construcció d'una nova muralla sinó de refacció o reconstrucció de l'existent. L'excavació que es va fer als nivells inferiors de les torres C i E del front de mar i en un tram de la muralla de llevant, entre les torres E i F, va proporcionar nivells que es varen datar a partir de final del segle XIII per la presència de la ceràmica catalana decorada en verd-i-manganès (fig. 5). A tocar de la torre F es varen excavar unes capes d'anivellament prèvies a una refacció de la muralla associades a aquest context cronològic (Puig et al. 1994, 81-85).

El cert és que encara queda molt per explorar a l'espai de la vila medieval i que, si només es treballa per deixar visitables les ruïnes sense poder-hi aprofundir en diferents punts estratègics, no es podrà avançar en el coneixement de l'evolució

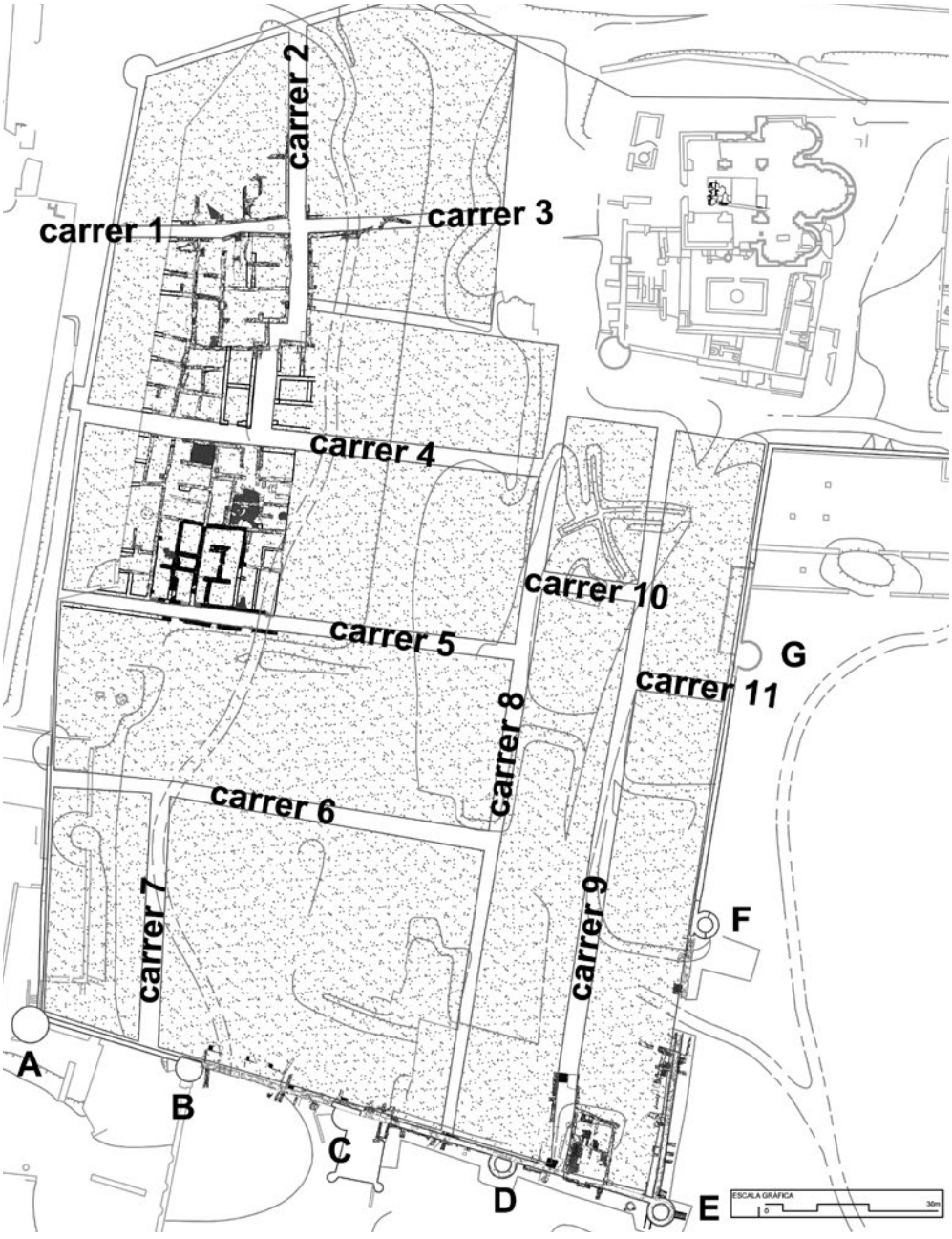

Figura 5. Numeració dels carrers que separen les diferents illes de cases i de les torres del recinte emmurallat de l'eixample.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

de la població baixmedieval i el seu urbanisme.[13] I no només és important aquesta recerca per a la vila de Roses, sinó que també ho és per a l'estudi de les ciutats medievals catalanes. Com lamenta Philip Banks, encara sabem poc d'aspectes com ara les dimensions i la definició de les parcel·les, o de la distribució de les cases, i considera que (Banks 2013, 105):

> [...] ha de ser l'arqueologia, i possiblement l'estudi de les restes dels edificis de l'època que encara existeixen amagades sota l'acumulació dels segles, els que en ajudin a dibuixar els detalls i a oferir una visió més clara de les ciutats del segle XIII.

Tenim la sort que la vila de Roses és un cas excepcional, ben conservat, que no pateix el mateix que moltes altres poblacions medievals, soterrades sota l'urbanisme actual, en què és molt més complex realitzar-hi intervencions arqueològiques.

EL MÒDUL O EL PATRÓ DE LA PARCEL·LA A ROSES

El darrer element que ens resta comentar, fruit dels resultats dels treballs arqueològics realitzats en el marc del projecte de recerca entre els anys 2008 i 2011, és el reconeixement d'un patró fix a l'hora de parcel·lar les illes de cases. Aquesta subdivisió interna s'ha fet evident a l'illa I del sector 3, espai on s'han arribat a distingir un total de sis parcel·les d'idèntica planta rectangular i orientació nord-sud (fig. 6). La superfície total de cadascuna s'ha estimat en uns 114 m^2 i uns 96 m^2 d'espai interior útil, parcel·les que tenen una llargada màxima nord-sud d'uns 13,50 m per una amplada d'uns 7 m.[14] Som clarament davant d'un mòdul prefixat, d'una pauta comuna, d'una homogeneïtat parcel·laria que és evident que es va concebre en el mateix moment de la planificació de l'eixample.

El mòdul de la parcel·la condicionarà la planta de les diferents cases. El primer que hem de comentar és que no necessàriament cada parcel·la correspon a un únic edifici. Estudiades les estructures descobertes fins al moment, és evident que, si bé en alguns casos és cert, en altres la parcel·la es va compartimentar en dos habitatges o bé es varen sumar dues parcel·les per fer una casa de dimensions més grans. També s'ha observat, especialment en el cas de les cases que ocupaven una única parcel·la, una compartimentació regular de l'interior en tres estances. Aquestes estaven disposades paral·leles a la façana que dona al carrer i tenien una amplada d'entre 2,90 m i 3,30 m, a excepció dels patis o espais oberts. Pel que fa a la qüestió

13 En el moment de finalitzar els treballs en els quals es basa aquest article, s'havien excavat escassament 900 m^2 dels 14.000 m^2 de l'eixample baixmedieval, cosa que no representa ni un 6,5 % del total. Els darrers anys s'ha seguit descobrint noves àrees de la vila que esperem que aportin bons resultats.

14 Aquestes mides corresponen a l'espai interior de les parcel·les. Cal tenir en compte que aquestes comparteixen parets mestres, per la qual cosa la diferent amplada dels murs i les refaccions que s'observen varen complicar el càlcul exacte. En alguns punts va resultar difícil poder identificar aquestes parcel·les, atesos els canvis ocorreguts sobre les propietats originals pel fet que les cases perduressin fins a mitjan segle XVII.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

constructiva, cal comentar que aquestes cases tenen en comú unes parets amb sòcol fet a base de pedres granítiques col·locades en sec, així com uns paviments a nivell de planta baixa molt simples, fets amb argila compactada o morter disposat sobre una capa de preparació de fines graves.[15]

Figura 6. Patró de parcel·la localitzat a l'illa I del sector 3.

15 Aquesta tipologia constructiva es diferencia d'altres fases que coincideixen en el mateix espai, com la que correspon a les reformes que tenen lloc a mitjan segle XVI amb la construcció de la Ciutadella. En aquest moment, els murs presenten la característica comuna d'estar fets amb materials diversos, granits, esquistos i pissarres, lligats amb una argila de color marró-ataronjat, amb restes de revestiment de calç per la cara interior —arrebossat que arriba just fins a la nova cota de paviment. Respecte a aquests, els de la planta baixa també són simples, de terra o argila compactada o bé de morter, però també n'hi ha de rajols —disposats a la mescla o com a trencajunt—, i de còdols o pedres petites clavades al terra, planes o de cantell, que sembla correspondrien a espais oberts, com ara patis o àrees de treball.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

Les dimensions d'aquests mòduls llargs i estrets, alineats, s'han identificat amb el que s'anomena parcel·la gòtica. Encara les podem veure en els plànols cadastrals de diverses poblacions d'origen medieval de la zona del nord-est català que ens interessa. En detallarem alguns exemples a l'apartat de conclusions. Restaria encara comprovar amb quina mesura tradicional encaixen aquestes dimensions. És possible que siguem davant d'algun múltiple o divisor de la cana, que era la mesura més comunament utilitzada en la mesura de terres i la construcció d'edificis, i que equivalia a 8 pams.

Un cop identificada la dimensió de la parcel·la, s'ha fet l'esforç de calcular si aquesta es podia aplicar a totes les illes que conformen l'eixample. En funció de les dades disponibles, s'ha traçat una base topogràfica sobre la qual poder aplicar el mòdul de parcel·la descobert. Immediatament s'ha comprovat com la parcel·la prototip encaixava perfectament en l'espai d'aquestes illes i com aquesta s'hi ajustava en tots els casos, sempre que s'orientessin en sentit nord-sud. Pel que fa al sector de ponent, o sector 3, a les illes I i II hi entren vint parcel·les de manera idèntica, mentre que al bloc format per les illes III i IV n'hi caben entre vint-i-cinc i vint-i-set.[16] Quant al sector de llevant o sector 2, el perpendicular al mar, en el bloc format per les illes I i III hi entren divuit parcel·les, de la mateixa manera que en el bloc format per les illes II i IV.

A partir del càlcul que acabem de detallar, estaríem parlant d'un total d'unes cent parcel·les que, com hem dit, no equivaldria necessàriament a cent cases. La quantitat d'habitatges, en totes les dimensions que es coneixen en la documentació medieval, ja sigui *domus* o *hospitium*, faria variar tant el nombre d'habitatges com el d'habitants.

CONCLUSIONS I ALTRES EXEMPLES DE PARCEL·LACIÓ PREMEDITADA

A partir del que hem exposat fins ara, arribem a la conclusió que l'eixample de Roses és una fundació *ex novo*, molt probablement resultat d'una acció premeditada, compartida pels senyors que tenien la jurisdicció i el domini sobre el lloc, l'abat del monestir de Santa Maria i el comte d'Empúries, amb la intenció final de promoure el port i evitar que els pobladors marxessin del lloc. El fet de ser una fundació de nova planta es desprèn tant de la configuració de la trama urbana com de les accions que es varen realitzar en el terreny disponible, per tal d'adequar-lo i preparar-lo per rebre les noves construccions. Aquest fet s'ha situat a la primera meitat del segle XIII.

Un paral·lel molt proper, una mica més tardà, seria el de l'eixample de Figueres resultat de la concessió de la Carta Pobla del rei Jaume I de l'any 1267. Aquí trobem un projecte d'urbanització molt similar, regular, amb illes de cases

16 Aquest bloc va resultar el més complex de calcular, atès que desconeixem com se circularia per l'interior d'aquesta illa més gran, si hi havia carrerons interiors i quins espais estarien destinats a patis. Caldrà esperar l'evolució dels treballs arqueològics en aquest punt per poder concretar alguna dada més al respecte.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

delimitades per carrers traçats ortogonalment i a partir d'uns eixos principals que es creuen perpendicularment, i que conflueixen al centre en una nova plaça; uns eixos que es corresponen amb els principals camins d'entrada a la població. La superfície de l'eixample de la vila reial, que va ocupar uns espais a l'est i el sud de l'antic recinte format al voltant de la parròquia de Sant Pere, s'ha calculat en unes 5,4 ha dins un perímetre de 900 m (Puig 2013, 90-91), una mica més del doble que la vila de Roses. A les illes que es varen traçar en aquesta època, avui molt modificades pel que fet que encara s'hi viu, podem intuir la parcel·lació original. De nou, veiem com aquesta respon a un mòdul de planta rectangular, llarga i estreta.

També s'ha vist una parcel·lació premeditada en altres jaciments arqueològics, com ara el poble de Santa Creu de Rodes (Port de la Selva), del qual es parla detalladament en un altre article d'aquesta publicació. Les darreres campanyes d'excavació han permès detectar, a les cases immediates a la plaça, les que corresponen al sector de ponent, un mòdul de parcel·la que es va repetint. Malgrat que en alguns casos costa de veure pel fet que les cases es varen anar modificant fins al seu abandonament, a la fi del segle XV, es tracta d'un patró també de planta rectangular, llarga i estreta, que mesura entre 7 m i 8 m de llargada per una amplada entorn dels 2,20 m i 2,50 m, fet que dona una superfície d'entre 15 m^2 i 20 m^2. Sembla que la implantació d'aquesta parcel·la és resultat d'una ordenació urbana que té lloc entre la segona meitat del segle XIII i principi del XIV (Mataró, Ollich, Puig 2016, 377).

Finalment, voldríem esmentar el cas de Castelló d'Empúries, tot i que el creixement urbà d'aquesta vila, que va exercir durant segles de capital del comtat emporità, respon a diverses accions i promocions al llarg dels anys. Aquesta vila, com el cas de Roses, es trobava sotmesa a una doble jurisdicció des del moment en què els comtes d'Empúries decideixen establir-hi la capital comtal, entorn del darrer quart del segle XI. La parròquia existent era, en aquests moments, possessió de la Seu de Girona i constava d'un nucli de població crescut a l'entorn de l'església de Santa Maria, al cim del puig Salner. L'arribada dels comtes i la implantació de la seva residència castell, molt a tocar, al cim del puig del Mercadal, fou l'inici d'una llarga competència i rivalitat (Puig 1996, 47-77). El domini territorial urbà d'ambdues jurisdiccions va quedar ben delimitat a l'espai, però amb el pas del temps, a mesura que va anar creixent la població, els dos nuclis es varen diluir en un de sol, gràcies a diversos petits projectes d'urbanització, i foren englobats en un nou recinte emmurallat.

Entre aquests exemples d'urbanització que varen ordenar l'espai disponible entre ambdós nuclis, podem esmentar el d'un important personatge castelloní de l'època, Guerau Cocó, l'any 1290, quan emprèn la parcel·lació i l'establiment de diverses cases en un terreny de la seva propietat situat entre el castell comtal, a l'oest, i la sinagoga a l'est (Puig, Gironella 2016, 107-108). Aquesta parcel·lació va donar lloc a dues línies de cases, a banda i banda d'un carrer, que encara avui es conserven. Un altre dels exemples el trobem al nucli del puig del Mercadal, quan els comtes d'Empúries decideixen enderrocar el vell castell i formar la plaça del Gra, per constituir en el seu lloc el centre del mercat del cereal a la vila. Es

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

conserva la documentació relativa als diferents establiments fets entre els anys 1336 i 1337 de «pedasos del valle del Castillo antiguo», a partir del quals l'infant Pere I «mandó edificar muchas casas en el puesto ó Lugar donde estava dicho Castillo, y formar con elles dicha calle [de la Paireria Nova], y plasa» (Puig 1996, 57). En aquest carrer i aquesta plaça veiem encara traces d'aquesta parcel·lació més tardana, a base de mòduls també de forma rectangular, d'entre 15,5 m i 16 m de llarg per 4,50 m i 5 m d'amplada, i uns 80 m^2 de superfície (Puig 2013b, 86).

En tots aquests exemples, guiats per una racionalització de l'ús i l'organització de l'espai a urbanitzar, el que és realment important, a part del mètode, és la intenció i l'empresa que guia el promotor. Tot i que es pot arribar a intuir, aquesta no queda registrada de forma implícita en la documentació escrita, i resulta impossible arribar-hi a través de la recerca arqueològica. Les circumstàncies històriques que l'envolten i els fets que es van desenvolupant *a posteriori* ens poden ajudar a esbrinar-la. Esperem que la recerca que se segueix fent a la vila de Roses permeti perfilar la hipòtesi que es planteja en aquest article i que respongui algunes de les preguntes que no hem pogut acabar de contestar. Encara ens queden dubtes i algunes altres preguntes, de prou interès, com ara: d'on vindran els nous pobladors de Roses? Provocarà aquesta iniciativa l'inici del despoblament de la muntanya? Quan de temps trigarà a completar-se l'ocupació de l'eixample?

BIBLIOGRAFIA

Arízaga, B. 1993, El paisaje urbano en la europa medieval, *III Semana de Estudios Medievales de Nájera*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 11-25.

Banks, P. 2013, L'articulació urbana a Catalunya, Ferrer, M. T. (ed.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, vol. II, 89-105.

Beltrán, J. 2007, Pisa arcaica i vaixella verda al segle xiii. L'inici de la producció de pisa decorada en verd i manganès a la ciutat de Barcelona, *Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, 138-158.

Castells, R., Catllar, B., Riera, J. 1994, *Ciutats de Girona, Catàleg de plànols de les Ciutats de Girona des del segle xvii al xx,* Girona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya / Diputació de Girona.

Castells, R., Martín, A. 1993, *Pla Director. Ciutadella de Roses*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Llobet, B. J. 1667-1668, Indice, declaracion y addicion de la ereccion, antiguedad, excelencia y grandeza del condado de Ampurias, y de la sucession y descendencia de sus Excmos condes de las tres lineas, lo de que esta segunda parte se ha de tratar son la descripcion de su sitio, capacidad y limites,amenidad de todas cosas, rios, estanques, puertos del mar, govierno politico, regalias, abadiatos, jurisdicciones, rentas y derechos en comun, corrobora con pruebas macicas (sic) y evidentes todo lo que en razon de

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3_2

sus grandezas y regalias se ha dicho y apuntado en dicha primera parte» [manuscrit], Peralada: Biblioteca de Peralada, núm. 17.758.

Marquès, J. M. 1986, *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles x-xiii)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Marqués, J. M. 1992, *Lletres 1334-1420. Repertori selectiu. Arxiu Diocesà de Girona, I, 1334-1362*, Girona: Arxiu Diocesà de Girona.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2016, Intervencions arqueològiques a Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà) en el bienni 2014-2015, *Actes de les XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 375-381.

Palou, H. 1989, *Jurisdiccions i privilegis a la vila de Roses. Orígens de la jurisdicció compartida. Segles x a xvi. Estudis dels documents* (treball de recerca), Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

Palou, H. 2000, El comerç marítim i les seves infraestructures, Gifre, P. (coord.), *Història de l'Alt Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 323-326.

Puig, A. M. 1996, La *villa Castilione* en el *territorio Petralatense*. La seva topografia urbana i el castell de Castelló, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 29, 47-77.

Puig, A. M. 2000, L'urbanisme planificat alt-medieval a l'Empordà: els exemples de les viles de Roses i Castelló d'Empúries, *Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona: ACRAM, 76-89.

Puig, A. M. 2004, Treballs de modificació i condicionament de la topografia urbana de Castelló: una necessitat imposada pel creixement de la vila, *El Salner*, 10, 45-57.

Puig, A. M. 2007, Els fossats del castell de Castelló d'Empúries (Alt Empordà, Girona). Un conjunt ceràmic dels segles xii i xiii, *Pyrenae*, 38-2, 79-113.

Puig, A. M. 2008, El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Josep Llobet, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos,* 39, 301-321.

Puig, A. M. 2010, Les campanyes del bienni 2008-2009 a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Actes de les X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 673-681.

Puig, A. M. 2011, *Memòria d'excavació. Programa del bienni 2008-2009*, [memòria inèdita], Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Puig, A. M. 2012, Les campanyes del bienni 2010-2011 a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà) i altres intervencions menors, *Actes de les XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 211-221.

Puig, A. M. 2013a, L'evolució del nucli emmurallat medieval. Figueres dins la història de Catalunya (dossier), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 44, 67-96.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

Puig, A. M. 2013b, L'emplaçament de la comunitat jueva a la llum de l'urbanisme i l'arqueologia, *Girona Judaica*. Vol. VII: *Jueus del rei i del comte. Homenatge a Miquel Pujol i Canelles*, Girona: Patronat Call de Girona, 82-95.

Puig, A. M. 2014, *Memòria d'excavació. Programa del bienni 2010-2011*, [memòria inèdita], Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Puig, A. M. 2016, L'evolució urbana de la vila de Roses. La trama ortogonal i la parcel·lació gòtica a l'ampliació del segle xiii, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, 341-380.

Puig, A. M., Agustí, B., Teixidor, M., Martín, A. 2000, Resultats de la primera campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Actes de les V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 172-176.

Puig, A. M., Carrascal, C., Pujol, M., Vieyra, G. 1994, *Memòria d'Excavació (setembre 1993-gener 1994: primera campanya)* [memòria inèdita], Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Puig, A. M., Carrascal, C., Vieyra, G., Teixidor, M. 1995, L'evolució urbana a l'antic solar de la vila medieval de Roses (dels segles v a xvii), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, vol.* 28, 41-69.

Puig, A. M., Codina, D. 2004, Intervenció al claustre del monestir de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Actes de les VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 485-491.

Puig, A. M., Gironella, J. M. 2016, La sinagoga de Castelló d'Empúries. Evidències històriques i arqueològiques», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, 97-131.

Puig, A. M., Martín, A. 2006, *La colònia grega de Rhode*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

Puig, A. M., Pujol, M., Vieyra, G. ,Carrascal, C. 1994a, Resultats de la darrera campanya arqueològica realitzada a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Actes de les II Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 156-165.

Puig, A. M., Pujol, M., Vieyra, G., Carrascal, C. 1994b, Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos,* 27, 17-41.

Pujol, M. 1997, *La vila de Roses (segles* xiv-xvi*)*, Girona / Roses: Ajuntament de Roses / Diputació de Girona.

Rosselló, V. M. 2017, *Viles planificades valencianes medievals i modernes*, València: Publicacions de la Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 35-56 | DOI:10.33115/a/260466679/3.2

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
57-84	2020-09-09	2020-10-14

MAISONS URBAINES À PERPIGNAN DANS LES LOTISSEMENTS DU XIIIe SIÈCLE

URBAN DWELLINGS IN PERPIGNAN'S THIRTEENTH CENTURY HOUSING DEVELOPMENTS

DOI: 10.33115/a/26046679/3_3

Isabelle Rémy

Institut national de recherches archéologiques préventives (Inrap)

Aymat Catafau

Université de Perpignan - Via Domitia, CRESEM, Axe Patrimoines

Mots-clefs :

Terre massive, lotissement, parcellaire, maison-bloc, densification, juifs

Keywords

Massive land, subdivision, plot, block of flats, densification, jews

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Résumé

Trois quartiers fondés au XIIIe siècle à Perpignan : Saint-Matthieu, Saint-Jacques et La Réal, se caractérisent par leurs élévations en terre crue massive, reconnues par l'archéologie des élévations. L'étude des archives a précisé la chronologie et les modalités de leur construction, depuis l'attribution des terrains à bâtir, en îlots réguliers, jusqu'aux transformations au long des siècles. Le rôle des Templiers et celui du roi dans le lotissement de ces quartiers a été mis en lumière. La connaissance de l'implantation des îlots, des dimensions des maisons, de leur mode de construction et de leur agencement intérieur permet d'approcher la formation de quartiers populaires d'artisans et de néo-urbains, parmi lesquels furent installés les juifs du *call*.

Abstract

Three districts founded in Perpignan, in the 13th century - Saint-Matthieu, Saint-Jacques and La Réal - are characterized by their huge elevations of massive raw earth, renowned for the archaeology of the elevations. The study of the archives clarified the chronology and the construction methods, from the allocation of building land, in regular blocks, to the transformations throughout the centuries. The role of the Templars and the King in the subdivision of these districts has been highlighted. The knowledge of the location of the islands, the dimensions of the houses, their construction method and their interior layout allows us to get closer to the formation of popular neighbourhoods of artisans and neo-urbanites, among which the Jews of the "call" settled.

MAISONS URBAINES À PERPIGNAN DANS LES LOTISSEMENTS DU XIIIe SIÈCLE

Archéologie et textes, visions comparées

Aujourd'hui, il ne fait plus de doute que les trois quartiers Saint-Matthieu, Saint-Jacques et La Réal de Perpignan, fondés dans le courant du XIIIe siècle, se caractérisent principalement par leurs élévations en terre crue massive constituant les murs latéraux et de fond des maisons. La première opération qui a révélé leur existence s'est déroulée en 2000 rue de l'Anguille, dans le quartier Saint-Jacques (Guyonnet 2001). Depuis, des opérations d'ampleur variable, portant tantôt sur le bâti, tantôt sur le sous-sol, ont permis de compléter progressivement nos connaissances sur l'organisation du parcellaire au sein des trois quartiers médiévaux, sur la mise en œuvre de ces élévations en terre, sur le modèle de la maison qu'accueillaient ces parcelles et, peu à peu, sur leurs aménagements intérieurs.

La description exposée ici de la maison médiévale de Perpignan repose principalement sur les résultats de deux opérations, l'une située dans le quartier Saint-Matthieu et l'autre dans le quartier Saint-Jacques (fig. 1).

Dans la première, le diagnostic portait principalement sur les élévations des seize maisons d'un îlot délimité par les rues de l'Hôpital, du Four-Saint-François, Arago et des Commères, voué à disparaître en raison de son insalubrité.[1] Sept d'entre elles devaient être investies, ce qui impliquait une observation partielle, ciblée, en vue de vérifier l'existence d'un état médiéval. Bien que la sélection ait été réalisée principalement sur des arguments d'accessibilité, et sans envisager une étude plus longue dans la suite du diagnostic, la récolte de nombreuses données a permis d'entériner et de compléter les premières conclusions apportées dans le cadre de l'étude de la rue de l'Anguille. Les résultats issus des élévations ont été complétés par un sondage ouvert dans le rez-de-chaussée de quatre des maisons.

Dans le quartier Saint-Jacques, le projet d'agrandissement de l'hôpital du Saint-Sacrement, à l'emplacement d'un groupe de maisons vétustes situées à l'angle des rues de l'Académie et de Saint-François-de-Paule, a conduit à la réalisation d'un diagnostic portant sur le bâti et le sous-sol (Rémy et al. 2017). Le diagnostic de bâti n'a livré qu'une seule élévation en terre massive, en raison de reconstructions parfois précoces, accomplies toutefois en respectant le découpage initial de l'îlot. En revanche, les sondages opérés dans le sous-sol ont permis de mettre en évidence quelques sols de terre certes rudimentaires, mais bien conservés, sous les sols modernes et contemporains. À l'issue de ce

1 Rémy et al 2003 ; Rémy et al 2009 ; Rémy et al 2014 ; Coll. à paraître.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

diagnostic, une fouille a été engagée sur les 1000 m² directement concernés par la destruction des maisons en élévation. Ainsi, malgré la reconstruction avérée des maisons et la destruction d'une partie de la stratigraphie, la fouille a-t-elle permis de glaner de nombreuses informations complémentaires sur la mise en œuvre des fondations, des sols et des équipements du rez-de-chaussée de ces maisons médiévales. En outre, ce groupe se trouve dans les limites du *call*, le quartier juif médiéval, ce qui ajoutait l'intérêt de voir en quoi cette situation pouvait influer sur les grandes lignes du programme architectural de ces lotissements médiévaux, qui se sont précisées peu à peu entre ces deux opérations que dix ans séparent.

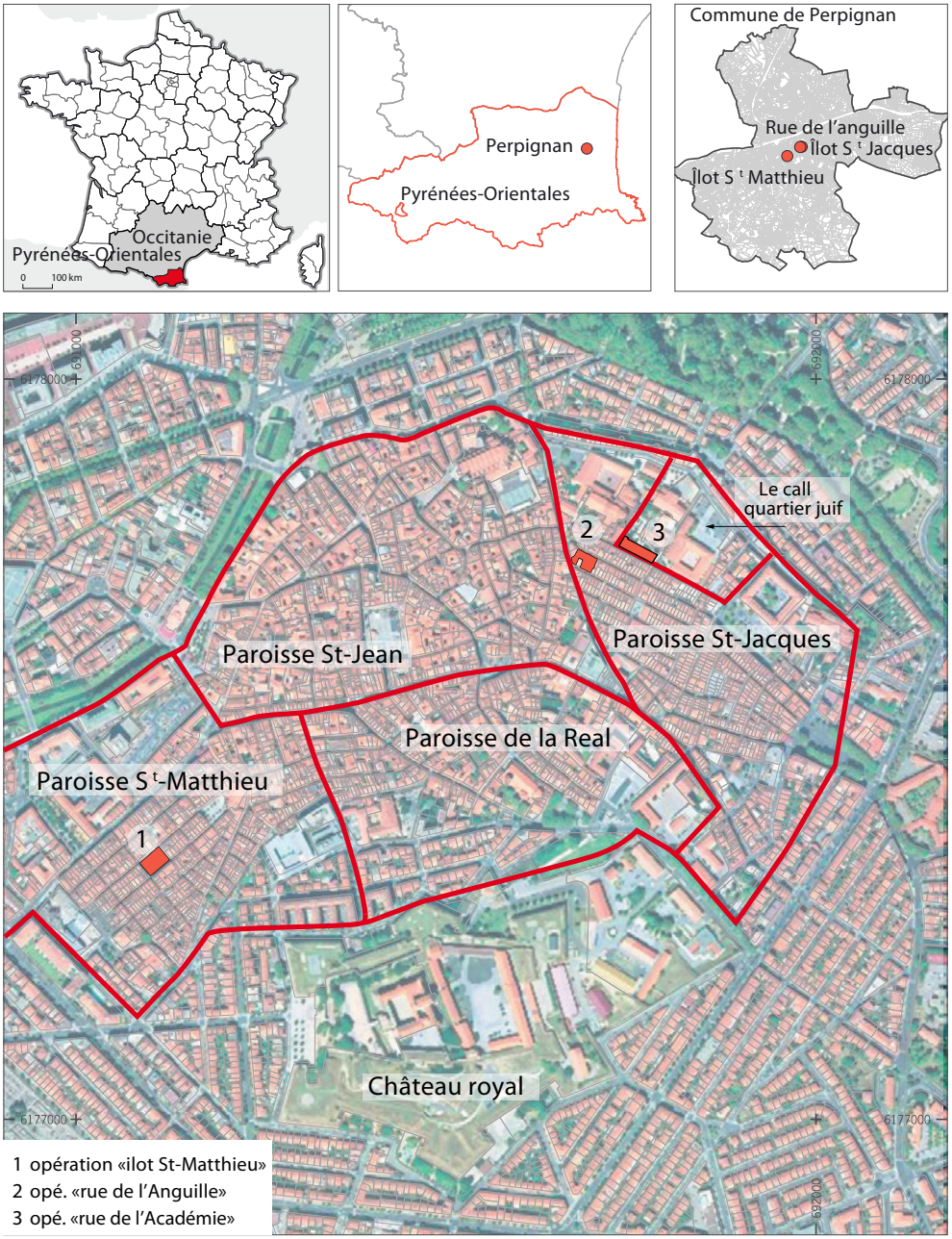

Figure 1 : Les quartiers de Perpignan et la localisation des opérations archéologiques évoquées (crédit : A. Catafau ; infographie : I. Rémy, V. Vaillé ; fonds IGN photographie aérienne 2015, BDortho).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Pour compléter les données archéologiques, nous disposons d'une riche documentation d'archives, conservée aux Archives Départementales des Pyrénées-Orientales (ADPO). La source la plus remarquable est le *Llibre de la Creu*, le très important cartulaire du Temple, où ont été copiés les actes de concession de terrains à bâtir d'un lotissement qui a donné naissance à la paroisse Saint-Matthieu.[2]

Pour la colline Saint-Jacques, et particulièrement le quartier juif qui s'y trouve, le *call*, de nombreux documents sont conservés dans les registres de la procuration royale, pour les XIIIe et XIVe siècles, et dans les manuels des notaires des XIVe et XVe siècles.[3] On y trouve des actes officiels de promotion du peuplement de la colline, ainsi que des contrats ou des accords offrant des informations détaillées sur la disposition et l'aménagement intérieur des maisons, leur subdivision ou leur regroupement.

L'EXEMPLE DE SAINT-MATTHIEU COMME MODÈLE TYPE DU PROGRAMME URBAIN (2e MOITIÉ DU XIIIe SIÈCLE)

De manière assez générale, le cadastre napoléonien présente une image assez fiable de l'organisation dans les trois quartiers médiévaux. Malgré les évolutions ultérieures, ces trois quartiers conservent encore la trame dessinée par les rues qui délimitent des îlots ensuite découpés en parcelles adossées. Ce découpage planifié pouvait à priori être réalisé sans grande contrainte dans le quartier Saint-Matthieu, puisque le terrain assez plat s'y prêtait bien. Pour le quartier Saint-Jacques, la topographie en pente n'a finalement pas été une contrainte, grâce à un grand travail préparatoire qui se manifeste notamment par une intervention de décaissement préalable à l'arpentage du terrain à lotir.[4] Ce travail peut être présumé assez important, puisque les maisons sont, et c'est le cas dans les deux secteurs d'intervention, toutes posées directement sur le substrat mis à nu, effaçant ainsi toute trace d'occupation antérieure.

Si le cadastre permet de voir le découpage général, les textes du Moyen Âge décrivent le processus de lotissement du futur quartier Saint-Matthieu de manière très complète. Ce quartier a été bâti sur initiative des Templiers, qui achètent ces

2 Le cartulaire du Temple est conservé aux ADPO sous la cote Hp191, et certains des actes originaux sur parchemin dans la liasse Hp188. L'édition et l'étude de la totalité des actes du fonds des Templiers a été réalisée par Rodrigue Tréton, 2010.

3 ADPO, séries B et 3E1. Voir ci-dessous quelques-unes des cotes utilisées. Plusieurs références sont tirées du Cartulaire roussillonnais (CR) de Julien-Bernard Alart, conservé à la Médiathèque de Perpignan, sous le nom de *Cartulaire* Roussillonnais, ms 107, et entièrement numérisé sur le site de la Médiathèque. Elles ont été utilisées dans Catafau, Fontaine, 2018.

4 Nous n'avons pas trouvé de documents mentionnant cette étape de préparation du terrain pour le quartier Saint-Jacques, mais d'importants travaux de terrassement et d'ouverture de rues et de places ont fait l'objet d'actes notariés enregistrés dans les manuels royaux du début du XIVe siècle, pour le quartier La Réal, sur la colline qui porte le château royal et dont la partie supérieure fut mise en construction quelques décennies après les premières opérations de lotissement des quartiers Saint-Matthieu et Saint-Jacques. Ces documents ont été présentés lors d'une communication, réunissant Émilie Léal (Inrap) et les auteurs de ce texte (Aymat Catafau, Isabelle Rémy), dans le cadre de la 5e Journée d'Échanges sur la construction en terre crue, École d'architecture de Montpellier, octobre 2019, en cours de publication.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

terrains à partir de 1210, le long de l'ancien chemin qui mène hors de l'enceinte des murs de la ville. Ils commencent à céder des terrains à bâtir à partir de 1241 jusqu'en 1282, en plusieurs phases. La population est constituée des néo-urbains originaires des villages voisins, principalement artisans du textile ou des métiers de bouche, charretiers, transporteurs.

Le premier îlot loti, au printemps 1241, comprend onze parcelles, et mesure 80 m sur 20 m de largeur. Les parcelles attribuées sont d'une longueur uniforme de 20 m. Les preneurs ont pour obligation, au risque de se voir retirer la terre concédée, de construire « une ou des maisons » dans les deux ans qui suivent l'acte. C'est seulement par la suite que leur longueur est partagée en deux, peut-être par la construction de maisons adossées, sur des parcelles réduites à environ 10 m de profondeur. Cela est perceptible dès l'année suivant la concession des parcelles du premier îlot. En effet, pour deux parcelles mitoyennes, chacune large de 7,50 m et longue de 20 m, attribuées à deux tenanciers en mars et avril 1241, les deux preneurs passent un contrat supplémentaire avec les Templiers, le 2 mars 1242, pour « l'augmentation » qu'ils ont réalisée à l'extrémité de leur parcelle.

Dans les actes établis par le Temple, l'unité de mesure de longueur et de superficie est basée sur la dimension de la poutre porteuse, le *monall*, long de 5 m environ. Les baux d'origine décrivent des parcelles larges parfois d'une *monallata* soit 5 m, plus souvent d'une et demie ou deux *monallatas*, soit 7,50 m ou 10 m, et toujours de quatre *monallatas* de profondeur (20 m), correspondant à la profondeur totale de l'îlot. Ces parcelles mesurent donc, selon les actes écrits, de quatre à huit *monallatas* carrées, quatre à huit fois 25 m^2, c'est-à-dire 100 à 200 m^2 au sol. Mais, comme on le voit au travers de certains actes, et comme cela se vérifie par l'étude des élévations, ces parcelles furent ensuite (parfois très tôt) partagées et leur longueur réduite à environ 10 m, leur superficie étant alors divisée par deux.

Un découpage parcellaire régulier

L'îlot étudié du quartier Saint-Matthieu a subi quelques modifications durant la période moderne, que le cadastre napoléonien représente déjà (fig. 2). La lecture des indices significatifs dans les élévations en terre a parfois permis de restituer l'implantation originelle des zones qui ont été remaniées. C'est le cas de la partie nord de l'îlot, pour lequel il est possible de restituer quatre parcelles adossées deux à deux et sensiblement de même module. L'angle sud-est a livré des informations plus confuses. Cependant, par comparaison avec les îlots voisins mais aussi par déduction, si l'on tient compte de l'organisation générale, il est possible de restituer quatorze parcelles de 10 m et 10,50 m de longueur pour une largeur moyenne de 5 m, occupant un îlot qui mesure 31 m de longueur par 20/21 m de large. La largeur moyenne des parcelles correspond donc en général à une *monallata* (pour une profondeur de deux, et donc une superficie de deux *monallatas* carrées), ce qui est conforme aux textes même si on observe une variabilité moins grande que ceux-ci ne le laissent envisager. Dans le détail toutefois, les élévations médiévales permettent de constater que ces maisons présentent une surface utile (intérieure) variable, leur largeur évoluant entre 3,20 m et presque 6 m. Les écarts observés

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

peuvent se justifier notamment par l'ordre de construction des maisons, la première possédant l'ensemble de ses murs au sein de sa parcelle tandis que les maisons construites postérieurement peuvent économiser un, deux voire trois des murs en s'appuyant contre les premières édifiées.

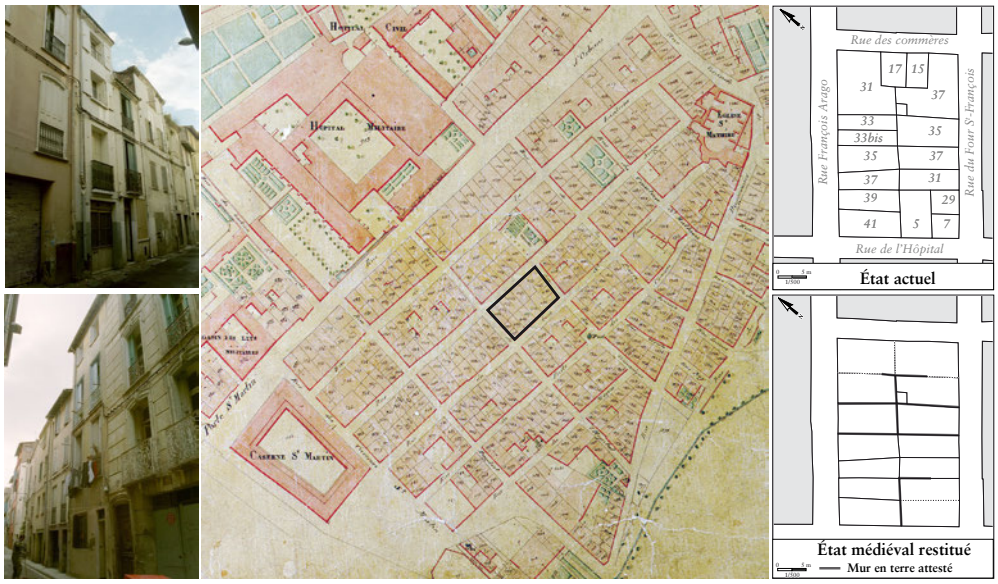

Figure 2 : L'ilot de Saint-Matthieu et sa restitution. En photos, les façades sur rue, reconstruites durant les périodes modernes essentiellement, remplacent des façades à pans de bois (crédit : I. Rémy, V. Vaillé ; fonds cadastre.gouv ; crédit photos : I. Rémy).

Les maisons de lotissement : la maison type médiévale

Des maisons médiévales, seuls les murs mitoyens, qui correspondent aux murs latéraux et de fond, sont conservés. Ils sont toujours édifiés en terre massive : soit en pisé soit selon diverses formules de la bauge. La mise en évidence des pentes de toit et des trous d'encastrement des éléments de planchers aide à préciser l'importance du volume de la maison et son organisation.

En ce qui concerne le plan, les contraintes très fortes imposées par les limites de la parcelle ont conduit à adopter assez généralement l'option de la « maison-bloc » dessinant une barre étroite, perpendiculaire à la rue, et se développant sur toute la parcelle (fig. 3).

Les maisons sont de type « élémentaire ». Les hauteurs des élévations maximales, dans le quartier Saint-Matthieu, se tiennent entre 5,50 m (31 rue du Four-Saint-François) et 9,50 m (15 rue des Commères).

Les planchers/plafonds originels, constitués de solives posés sur des poutres, ne sont généralement pas conservés mais leur emplacement a pu parfois être restitué grâce aux trous d'encastrement rebouchés. Ces indices permettent de reconnaître un découpage en deux niveaux pour les maisons les moins hautes (31 et 35 rue du Four-Saint-François), mais le plus souvent en trois niveaux. La maison disposait ainsi généralement d'un rez-de-chaussée, probablement à usage professionnel,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

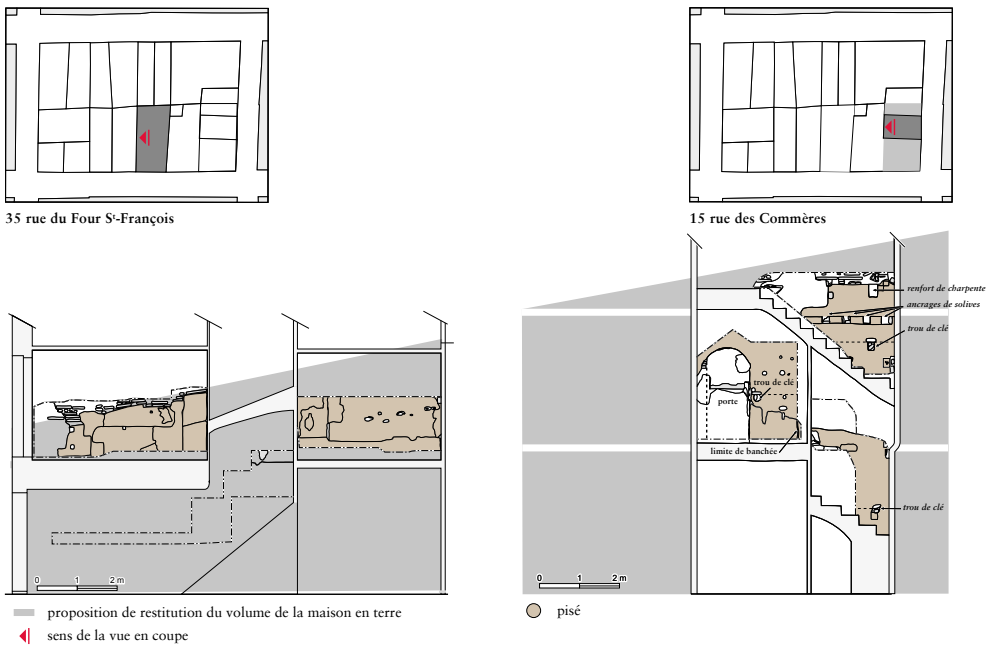

Figure 3 : Plans et élévations de la maison type dans l'îlot Saint-Matthieu. (crédit relevés : I. Rémy, C. Fock-Chow-Tho, infographie : V. Vaillé, J.Cl. Labarussiat).

surmonté d'un étage d'habitation et parfois de combles. La distribution, faute d'indice, pouvait se faire au moyen d'un escalier droit flanqué contre un mur latéral, implanté au revers de la porte d'entrée et desservant chaque étage. Cette configuration est celle qui est le plus souvent observée encore aujourd'hui dans ces maisons.

Il est difficile de savoir comment était organisé chaque étage, dont la superficie frôle les 50 m^2. Dans une maison sise au 31 rue du Four-Saint-François, une saignée verticale dans un mur latéral a ainsi été interprétée comme un négatif de cloison divisant l'étage en deux pièces. Ce dispositif pouvait être plus généralement exploité mais il est trop fragile pour être bien conservé et trop discret pour être bien observé.

Si le modèle de la maison-bloc qui occupe toute la superficie de la parcelle semble généralisé, deux maisons (33 rue Arago et 31 rue du Four-Saint-François) diagnostiquées sur l'îlot Saint-Matthieu laissent pourtant envisager l'existence d'un état initial de plus petites dimensions (fig. 4). Dans ces deux cas, les murs latéraux livrent une première élévation de faible hauteur et témoignant d'une mise en œuvre différente, éléments qui conduisent à retenir l'hypothèse d'une maison plus courte installée en fond de parcelle et exploitant rapidement les élévations construites tout autour pour s'agrandir sur toute la parcelle. Ce premier état et son évolution sont en concordance avec les premiers textes qui mentionnent, au XIIIe siècle, une courette (*patuum*) contigüe à certaines maisons.

Le toit est à une seule pente, comprise entre 11 et 15 degrés, orientée vers la rue.

La façade est toujours remplacée durant les périodes moderne ou contemporaine, mais l'hypothèse apportée par François Guyonnet que les maisons étaient dotées de façades à pans de bois est la plus vraisemblable, d'autant plus que Perpignan

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

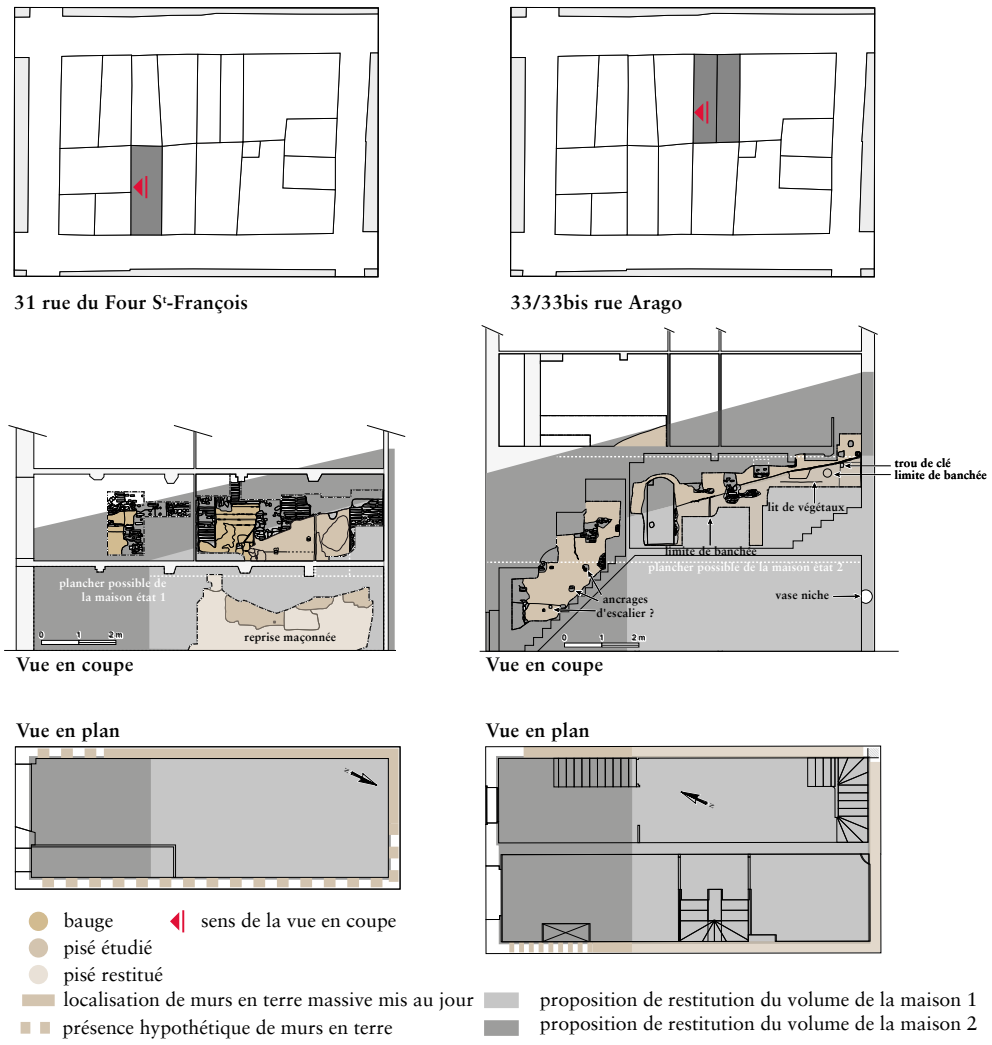

Figure 4 : Deux exemples de maisons plus petites Saint-Matthieu. (crédit : I. Rémy, C. Fock-Chow-Tho, V. Vaillé, J.Cl. Labarussiat).

en possède encore quelques rares exemplaires conservés dans le centre-ville. Depuis, la découverte de mentions écrites, par exemple d'encorbellements en façade faisant office de fermetures, permet de confirmer leur existence.

Dans le quartier Saint-Matthieu, on note l'emploi de la terre selon trois types de mise en œuvre qui sont le pisé, la bauge et la bauge coffrée, qui était en 2003 une formule encore inédite dans ce secteur.

La technique de construction la plus représentée est le pisé (fig. 5). À Saint-Matthieu, sa mise en œuvre respecte les principes techniques généraux sauf dans un cas particulier, où l'on note des lits de damage obliques au lieu de respecter un plan horizontal. Ce procédé, inhabituel dans la pratique du pisé, a servi à constituer des banchées trapézoïdales et a permis ainsi de mettre en forme la ligne de pente du toit.

En ce qui concerne les murs en bauge, les exemples de Saint-Matthieu documentent la famille dans laquelle le matériau est façonné manuellement, sous forme de pains, assemblés directement, sans séchage. Plus marginale, cette

RODIS - 03 | 2020 | ISSN 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

technique a été observée dans trois maisons, leur emploi correspondant à deux cas de figure, qui sont les surélévations et les reprises ponctuelles.

Figure 5 : La mise en œuvre de la terre massive : pisé (1), bauge en lits filants séparés par des lits de tuiles courbes (2), bauge sous forme de pains roulés dans des végétaux (3) employée pour des réparations ponctuelles, et bauge coffrée (4) (crédit : I. Rémy, C. Fock-Chow-Tho, Cl.-A ; de Chazelles).

Une des maisons a soulevé la question récurrente de la mise en œuvre de la bauge au sein d'un coffrage. Le terme de bauge coffrée s'emploie lorsque la terre est trop humide pour être damée et qu'elle est alors disposée au sein d'un coffrage dont la présence est attestée par les stigmates laissées sur la paroi. L'hypothèse est avancée à propos de la partie supérieure du mur latéral de la maison, qui correspond soit à une surélévation, soit à la réalisation dès l'origine de la partie sommitale. Cette partie est montée à partir d'un plan incliné formé par des lits irréguliers de bauge. Sur ce triangle de bauge, les bâtisseurs ont ensuite réalisé une haute assise trapézoïdale en bauge coffrée dont le sommet incliné correspond à la pente du toit.

Les éléments qui concernent les aménagements sont rares et sommaires, ce qui peut être une indication en soi. Dans le quartier Saint-Matthieu, ces premières investigations n'ont pas permis de bien caractériser ces maisons par le biais de leurs équipements. Les sondages opérés dans les sols des rez-de-chaussée ont toutefois révélé des sols rudimentaires, fait d'apports limoneux peu épais, compactés et très légèrement anthropisés. Ils sont posés directement sur le substrat arasé préalablement à la construction des maisons.

Il y a peu de renseignements concernant les baies (fig. 6). Un percement dans la terre, dans le mur latéral de combles, a néanmoins été interprété comme une petite fenêtre, dont l'existence n'est permise que par une hauteur plus importante de cette maison. Une réserve régulière dans un mur latéral a été reconnue

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

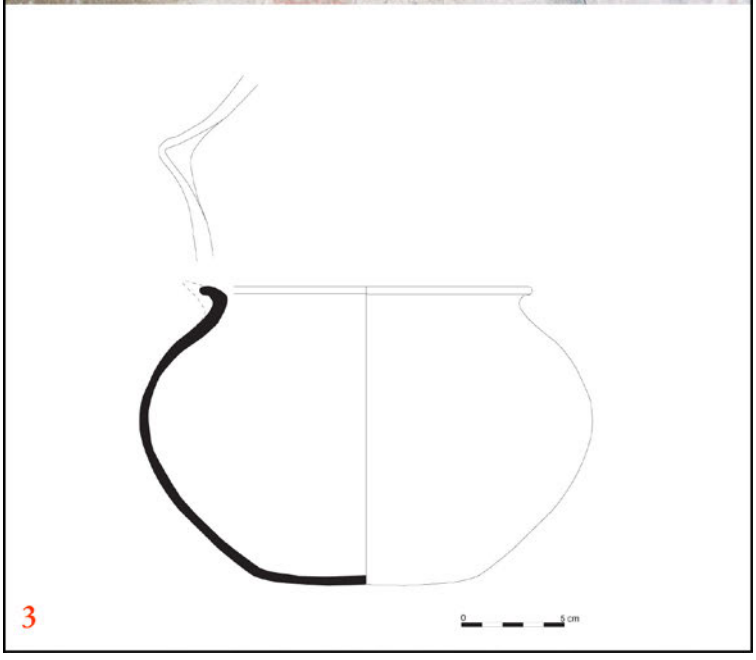

Figure 6 : Les baies : Une lucarne dans les comble d'une maison à Saint-Matthieu (1) et une niche réalisée en intégrant une marmite dans la terre (2 et 3). (crédit photo : I. Rémy ; infographie ; V. Vaillé).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

comme une niche au sol, large d'environ 1 m (31 rue du Four-Saint-François). Enfin, un ouvrage original, faisant sans doute fonction de niche, a été observé dans une pièce de rez-de-chaussée. Cet aménagement est constitué d'une marmite globulaire et assez trapue, positionnée couchée, l'ouverture exposée au droit de la paroi.

PARTICULARITÉS DANS LE QUARTIER SAINT-JACQUES : UN PROJET MODIFIÉ LORS DE L'INSTALLATION DES JUIFS ? (MI XIIIe-MI XIVe SIÈCLE)

Les informations recueillies pour Saint-Matthieu peuvent être étendues au lotissement Saint-Jacques, en matière de chronologie, d'organisation globale du lotissement, de morphologie des maisons, mais aussi des techniques et matériaux employés, bien que l'on note dans chaque domaine quelques variantes. Certaines semblent pouvoir être imputées à la nécessité d'adaptation de ces maisons à une occupation plus dense du quartier.

Le roi Alphonse, prenant possession du Roussillon en 1172, aurait voulu déplacer la ville sur la colline située à l'est de Perpignan. Il dut y renoncer, mais l'expansion de la capitale roussillonnaise finit malgré tout par gagner cette butte. Le terrain appartenait au roi, et c'est le petit-fils d'Alphonse, Jacques 1er le Conquérant, qui en organisa l'occupation. Il déplaça d'abord l'hospice des Lépreux, rejeté plus loin vers l'est, pour installer à leur place les Frères prêcheurs, en 1242. Cette même année eurent lieu les premières concessions de terrains à bâtir et, dès 1243, les juifs de la ville furent incités, par la promesse de dégrèvements de droits de succession, à y établir leurs demeures. Cette incitation devint une obligation en 1251 où tous les juifs de la ville devaient y avoir fait résidence à Noël, sous peine d'amende. La ville devenant à cette époque un centre drapier important, les tisserands s'installent sur la colline et leur corporation est intéressée par l'installation des juifs dans leur voisinage, sans doute comme acteurs du petit crédit indispensable à l'essor économique. En 1317, tous les tisserands de la ville doivent s'établir sur la colline, et obtiennent des aides pour y construire leurs maisons. Appelée successivement « colline de la ville » puis « colline des tisserands », la butte porte dès 1244[5] une nouvelle église, Saint-Jacques, du nom du roi, et devient la « colline Saint-Jacques », première des paroisses périphériques de la ville.

Les juifs y habitent dans un quartier spécifique, le *call*, délimité et fermé, mais la contrainte y est faible car, dès les premières mentions du *call*, vers 1270-1280,

5 C'est Ninon Roques qui a fait la découverte, dans les archives diocésaines de Perpignan, de la copie sur parchemin datée de 1245 d'un testament de 1244 qui mentionne un legs à « l'œuvre de Saint-Jacques du Puig » qui recule de trente ans (!) la date communément admise depuis Louis de Bonnefoy (Bonnefoy 1856) pour la construction de l'église. Le Master qu'elle a entrepris sous la direction de Mme Caroline de Barrau, MCF d'histoire de l'art médiéval à l'Université de Perpignan, apportera plusieurs autres données originales sur cette église, peu étudiée jusqu'ici. Cette date indique que dans un même mouvement sont entrepris sur la colline de grands chantiers : le couvent des Dominicains, le premier lotissement des tisserands, l'installation des juifs et la construction de la future église paroissiale… un vaste quartier urbain se développe donc là, d'emblée.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

on note que plusieurs familles juives possèdent des maisons à l'extérieur de son périmètre. Au plus fort de son expansion, dans les premières décennies du XIVe siècle, la communauté juive comptait plus d'une centaine de familles. L'espace limité au sein du *call* était subdivisé, son occupation densifiée, et la porosité de cet espace avec les rues voisines se confirmait. Il faut attendre les premières persécutions, après la Peste de 1348, et les conversions systématiques du XVe siècle pour voir la communauté s'affaiblir numériquement et matériellement, et des espaces libres apparaître dans le bâti dense.

Un programme respecté pour les premières maisons édifiées mais aussi des textes qui parlent d'un autre modèle

Il n'existe pas pour le lotissement du quartier Saint Jacques une documentation comme pour Saint-Matthieu. Néanmoins, dès les années 1240-1250 commence un processus d'urbanisation vraisemblablement planifié. Le parcellaire s'est lui aussi bien maintenu au fil du temps. Le découpage régulier a été respecté dans ce quartier, alors que le relief plus accidenté du *Puig* aurait pu constituer un obstacle. Les îlots sont pourtant régulièrement agencés, dessinés par les rues perpendiculaires et chaque îlot est découpé en doubles rangées de parcelles adossées, bien que l'on puisse remarquer des îlots souvent plus longs qu'à Saint-Matthieu. Remanié, l'îlot étudié présente une organisation générale restituable grâce à divers éléments (fig. 7). Une rue fossile large de 5 m, masquée sous les terres du jardin de l'hôpital, a permis de déterminer les limites septentrionales de l'îlot. Vers l'ouest, hors emprise, la lecture des plans anciens laisse envisager l'existence d'un passage faisant la transition entre cet îlot d'habitations et l'église conventuelle des Dominicains. Au sein de l'îlot fouillé, divers indices témoignent de la pérennité du parcellaire médiéval en dépit de la reconstruction des maisons durant la période moderne : les fondations médiévales, une élévation en terre massive appartenant à un mur mitoyen entre deux maisons, un segment d'élévation en bauge appartenant à l'axe longitudinal de l'îlot, forment les éléments permettant de restituer un grand îlot d'environ 50 m de longueur pour une largeur de 20 m, qui devait accueillir environ vingt-deux maisons adossées dont seize sont sur l'emprise de fouille.

Sur l'îlot fouillé, la seule élévation mise au jour permet de constater que la terre massive a été aussi employée. Il s'agit d'un mur latéral partagé par deux maisons mitoyennes (fig. 8). Il est édifié sur une grande hauteur en pisé, auquel succède un état en bauge, chaque choix technique documentant une des deux maisons. L'une (la maison 2), édifiée en pisé, dispose ainsi d'une hauteur initiale de 6 m en façade à 8 m au pignon par rapport à l'affleurement du substrat. L'autre (maison 1) est plus haute. Elle reprend l'élévation en pisé prolongée par une surélévation qui porte sa hauteur à 7,60 m en façade et presque 11 m au pignon. Dans la maison 2, un bouchage horizontal en bauge a été expliqué par le démontage du plancher initial qui séparait les deux premiers niveaux.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Figure 7 : L'îlot de Saint-Jacques et la restitution de l'organisation de l'îlot à partir des vestiges conservés (crédit topo : M. Seguin ; infographie : I. Rémy, V. Vaillé).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

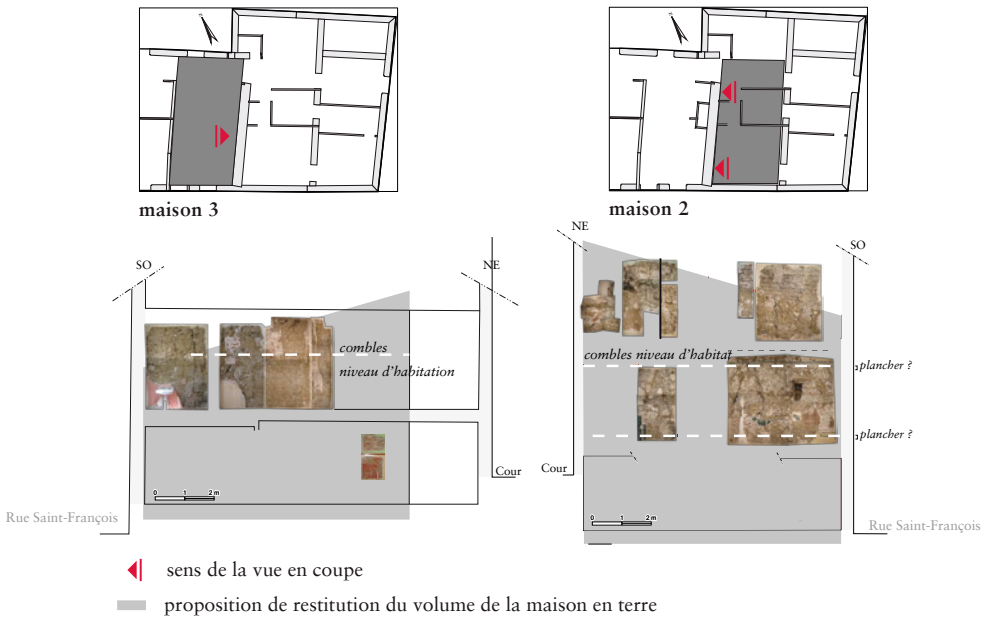

Figure 8 : Le cas classique des maisons 2 et 3 (crédit photomontage : P. Sarazin ; infographie : Chr. Coeuret, V. Vaillé).

Comme pour Saint-Matthieu, aucun aménagement lié au confort n'a été mis en évidence, à l'exception de deux niches jumelles à couverture en arc de cercle dans la maison 3 (fig. 9). Évidemment, il faut considérer que ces niches sont indatables et postérieures à l'édification du mur en pisé. Cette postériorité doit tenir compte de l'ordre de construction des maisons, l'élévation en pisé appartenant à la maison voisine (maison 2), la première édifiée. Mais cet ordre s'explique aussi par des facilités de mise en œuvre puisqu'il est plus simple de créer à posteriori une baie en ouvrant une brèche dans le mur.

Cette fouille, en investissant le sous-sol, a permis de mettre en évidence que les sols des rez-de-chaussée sont le plus souvent en terre (fig. 10). Il ne s'agit pas à proprement parler de sol en terre battue, au matériau sélectionné, mis à décanter, trié et malaxé, mais d'un apport sédimentaire, de nature variée, induré par simple compactage superficiel. Ces sols sont installés à même le substrat, ou bien sur des niveaux peu épais liés à la construction des élévations. Dans certains cas, la mise en évidence d'un niveau compact mais exempt de traces d'occupation conduit à restituer un revêtement disparu, plancher ou calade, qui aurait reposé sur le substrat ou sur des niveaux liés à la construction.

La mise en œuvre de la terre de ces deux maisons ne révèle pas d'originalité. On observe des tendances totalement semblables à celles décrites pour Saint-Matthieu, y compris dans ses traits originaux. Pour l'élévation en pisé, par exemple, on retrouve le même phénomène de mise en place de lits de damage en pente pour réaliser le triangle des combles et donc pour dessiner la pente de toit. L'élévation en bauge, par sa composition particulière, laisse envisager la possibilité que le choix technique, du pisé ou de la bauge, dépend peut-être de la terre qui a été exploitée. Si le matériau pour le pisé est toujours fin, avec de très rares inclusions, celui de la bauge est très grossier, très riche en végétaux, mélangés à la terre mais aussi disposés entre les lits (fig. 11).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Figure 9 : Les deux niches de la maison 3, creusées dans l'élévation en pisé déjà érigée. La niche carrée (2) présente deux états dont le premier est une niche en « cul-de-four » semblable à la niche voisine (1) (crédit : I. Rémy).

Figure 10 : Le sol de terre de la maison 8, caractéristique du type de sol le plus fréquemment rencontré (crédit : I. Rémy).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Figure 11 : La mise en œuvre de la bauge : lits de pains (1) avec nombreux végétaux et vues rapprochées sur le terrain (2) et en labo (3) des fougères englobant les pains (crédit : I. Rémy, I. Figuerral).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Si l'archéologie montre la pérennité du modèle de la maison de lotissement médiéval, les textes révèlent d'autres aspects de cet urbanisme qui ne sont pas immédiatement perceptibles dans les fouilles. Les exemples tirés des textes évoquent des ruelles, passages et courettes qui compliquent l'image d'un lotissement très régulier. Cependant, ces éléments concernent l'intérieur du quartier juif, du *call*, où l'organisation interne a pu être à la fois plus libre, par rapport au plan directeur préétabli et bien suivi sur le reste de la colline, et plus contraint, du fait de la densité de population variable du quartier juif, tour à tour surpeuplé ou presque abandonné. Beaucoup de maisons du *call* possèdent ainsi des courettes, *patis*, des jardins (*ortus, ortellus*), des vergers (*viridarium*) où on trouve des orangers. En 1379 par exemple, le *mas del morer,* est un ensemble de maisons autour d'une cour intérieure, situé dans le *call.* On y accède par une porte qui donne sur une rue. Autour de la cour se trouvent plusieurs maisons où vivent cinq familles, en tout cas cinq foyers, deux au moins étant occupées par des veuves.[6] En 1393, toujours dans le *call*, a lieu la vente d'un *pati*, une courette, un espace non bâti, appelé *patuum*, dit aussi « passage » ce qui correspond bien à sa forme : 10 m de long sur 1,25 m de large.

Les maisons qui trahissent une modification de l'organisation : subdivisions des maisons, partitions, densifications

En regardant de plus près, si l'ensemble des données semblent confirmer un schéma récurrent, plusieurs observations témoignent en effet de cas particuliers de cet îlot, que l'on peut attribuer au fait que l'on se situe au sein du *call*.

La première originalité tient au module des parcelles, qui influence l'organisation générale du parcellaire. Il est en effet possible de voir une asymétrie inhabituelle du découpage dont témoignent les décalages des murs latéraux des maisons, au lieu d'être dans un même prolongement (cf. fig. 7). La ligne de maisons tournées sur la rue en bas de pente (maisons 1, 2, 3, 11, 12), la rue Saint-François-de-Paule, appartient visiblement au modèle général. C'est à cette ligne qu'appartiennent les deux maisons (1 et 2) séparées par l'élévation en terre massive. Les parcelles mesurent en général 10 m de longueur pour 5 m de largeur. Les surfaces utiles se tiennent dans une petite fourchette oscillant entre 37/38 m^2 et 41 m^2, ce qui correspond au standard. Les axes des murs latéraux répondent d'ailleurs symétriquement à ceux des maisons de l'îlot d'en face. La ligne adossée (maisons 6 à 10), en haut de pente, était orientée sur la rue fossile appelée dans les textes la « rue intérieure ». On observe ici de nets décalages dans l'organisation de ces parcelles, que les études documentaires permettent d'envisager tournées vers le cœur du *call*. Ces décalages sont générés par la présence d'une grande maison (maison 9) d'une surface utile d'au moins 76 m^2, et qui est de surcroît la première édifiée. On trouve aussi dans cette ligne de maisons les plus grandes disparités

6 A. Catafau, « Le call… », op. cit., p. 127, d'après Alart s.d., tome G, p. 405, copie de la notule de Guillem Caulasses, 1373, n° 2237.©.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

de superficies, celles-ci évoluant entre 24 m² et 76 m². Si l'on excepte ces mesures extrêmes, les autres maisons semblent disposer de 35 m² à 43 m², ce qui renvoie aux mesures ayant la préférence. En dépit de cette originalité et des conséquences sur l'organisation de l'îlot, ces mesures restent toutefois majoritairement dans les superficies décrites dans les textes. Seule la plus petite superficie de 24 m² ne correspond à aucun standard.

La grande maison constitue néanmoins à ce jour un *unicum*. Outre sa superficie majorée, elle présente en effet un plan inédit, différent de celui de la maison-bloc observé plus généralement (fig. 12). Les murs, chaînés, ferment un espace bâti de 30 m² qui occupe la moitié avant de la parcelle. Le reste de la propriété, à l'arrière, semble à ciel ouvert. La partie antérieure présente une division par un mur, ce qui conduit à proposer deux hypothèses. La première est qu'il s'agit d'une seule maison, à division interne en rez-de-chaussée servant à isoler des espaces à vocations différentes. L'achat d'une plus grande parcelle permettrait alors de bénéficier d'espaces ouverts à l'arrière de la maison tout en gardant une surface habitable presque équivalente à celle d'une maison élémentaire « classique ». La seconde hypothèse est qu'il s'agit de deux maisons jumelles, construites par un même propriétaire mais avec des occupants distincts. Ces maisons offriraient alors une plus petite superficie habitable pour chaque occupant, mais le bénéfice non négligeable dans ce contexte particulier, et rare à Perpignan, d'un espace en cour ou jardin. Le rez-de-chaussée ne dispose pas de sol mais livre un niveau compact, sans trace d'occupation, ce qui invite à imaginer un revêtement disparu, comme par exemple un plancher.

Si cet exemple témoigne d'un projet radicalement différent, il revêt un caractère unique que l'on pourrait peut-être imputer à l'installation des juifs dans le quartier, avec des conditions de vie spécifiques nécessitant d'adapter le modèle usuel (fig. 13). Cette observation a été corrélée à d'autres faites dans les maisons qui adoptent le plan de la maison-bloc classique. Dans le cas des maisons 2 et 3, par exemple, le mur de terre massive se développe sur toute la longueur des parcelles mitoyennes ce qui conduit d'emblée à restituer deux maisons qui occupent toute la surface. Pourtant, la fouille a montré que leur rez-de-chaussée a été postérieurement divisé en deux espaces en enfilade, de taille à peu près équivalente. Le même phénomène a été observé sur la moitié des maisons de l'îlot, ce qui n'a pas été le cas à Saint-Matthieu. L'hypothèse la plus simple est que ce mur intermédiaire sert à diviser une grande pièce. Mais, grâce à l'apport des textes, il est tentant d'envisager que la maison, d'abord de grande superficie, a été coupée, pour réserver l'habitat à la partie antérieure de la parcelle, tandis que la partie arrière laisserait place à un espace ouvert permettant la respiration de l'habitat au sein de l'îlot. Il est établi que la population juive a été invitée à s'installer à partir de 1243, alors que le quartier était en train de se bâtir. On sait que leur résidence y devient obligatoire à partir de 1251 et que le nombre des familles juives continue à croître durant les deux générations suivantes. L'hypothèse proposée est donc que la première ligne de maisons qui adopte les grandes lignes du programme commun aux trois quartiers médiévaux correspondrait à un ensemble déjà en cours de construction lorsque les juifs s'installent. La construction de la seconde ligne

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Figure 12 : Le plan et la vue en fin de fouille de la maison 9 (crédit photo : I. Rémy ; topo et photomontage : M. Seguin ; infographie : Chr. Coeuret, V. Vaillé).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Figure 13 : L'adaptation aux besoins : une division pour créer des cours ? (crédit topo : M. Seguin ; infographie : I. Rémy, V. Vaillé)

de maisons, à laquelle appartiennent les maisons atypiques, accompagnerait les fluctuations de la démographie du quartier, d'abord se densifiant, ensuite se relâchant. Les modifications apportées aux premières correspondraient à des adaptations nécessaires, au moins dans une première période.

Dans la paroisse Saint-Jacques, et parfois précisément dans le *call*, quelques actes révèlent en effet, dans les premières décennies du XIVe siècle, au plus fort de la population de la ville, la densification de l'occupation, au travers de la subdivision des maisons, par des cloisons construites de matériaux divers. Dans deux cas, ce sont des veuves qui effectuent ces divisions, sans doute pour des raisons économiques.

Une veuve vend une maison au Puig, à l'exclusion de la partie de la maison qu'elle retient pour elle et les siens, et qui est séparée de la précédente par « *quadam pariete de tapia* », par un mur de terre massive (pisé ou bauge, les documents ne font pas la différence).

Une autre femme, veuve d'un tisserand vend à un maraîcher (*ortolà*) de la ville une partie de sa maison du *Puig* (la colline Saint-Jacques), séparée de celle qu'elle conserve par un *canis enbragat*, une cloison de « roseaux attachés », entrelacés, comme on le fait pour les clôtures ou les plafonds.[7] La vendeuse exprime la réserve que le nouveau propriétaire ne pourra mettre là ni cochon ni truie...

Toujours sur la colline Saint-Jacques, dans le *call* ou à proximité, cela n'est pas indiqué (et cette absence pourrait plutôt indiquer une localisation à l'extérieur du périmètre du quartier juif), un noble vend à un juif la moitié d'une maison, avec l'obligation de construire entre cette moitié et la moitié conservée par le

7 ADPO, 1B27, fol. 48v°-49r°, 26 mai 1338.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

vendeur, aux frais partagés des deux voisins, un mur *de petra et calce*, de pierre et de chaux, de l'épaisseur d'un *cayró*, d'une brique, soit 20 cm environ.[8] Les trois voisins de cette maison sont deux juifs et un tisserand chrétien, la « cohabitation » entre les deux religions sur la colline Saint-Jacques n'est pas une simple formule.

La densification de l'occupation se manifeste aussi par la fermeture d'espaces jusque-là ouverts, transformés en maison ou atelier : un autre noble obtient en 1331 l'autorisation de fermer par des murs l'espace qui se trouve sous l'avancée de sa maison, qui se trouve juste à l'extérieur du *call*, le quartier juif. Cet espace occupe la longueur de la façade de la maison, il mesure cinq cannes de long (10 m environ) et s'étend en largeur depuis la façade jusqu'aux arcs sur lesquels repose l'encorbellement. Le propriétaire pourra faire là murs, portes, portails, afin de transformer cet espace en maison ou atelier.[9]

D'intéressantes données sur le partage des maisons du *call*, dont la trace archéologique est difficilement perceptible, se retrouvent dans un acte de 1417, où le curateur des biens des juifs absents, un notaire de Perpignan, attribue en location à divers juifs : un rez-de-chaussée (un *sotulum*) à l'un, dans la maison d'un autre ; quatre chambres de rez-de-chaussée de diverses maisons habitées, dont une dans la maison de l'aumône des juifs ; une chambre à un entresol, où l'on monte par trois ou quatre marches ; une chambre avec terrasse contiguë, située au-dessus d'une des chambres louées au rez-de-chaussée...

Quelques équipements dans les maisons de l'îlot, par les textes et les vestiges archéologiques

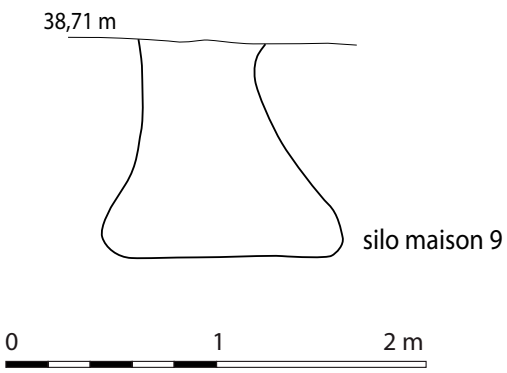
Si, dans le quartier Saint-Matthieu, les investigations dans les élévations n'ont guère permis de caractériser les ouvrages qui équipent les maisons, le travail réalisé dans celui de Saint-Jacques a livré de nombreux éléments qui complètent nos connaissances sur le programme architectural des maisons médiévales de ces trois lotissements. Donnée inédite alors, la fouille a montré l'existence de neuf silos et de deux puits, dont l'attribution médiévale est, dans tous les cas, attestée par un abondant mobilier (cf. fig. 13 et fig. 14). Cinq habitations étaient équipées d'un seul silo et deux autres disposaient chacune de deux silos, sans usage concomitant avéré. Les présomptions sont donc fortes pour envisager la possibilité que la plupart des maisons construites dans ce programme (voire toutes) étaient équipées à l'origine d'un espace de stockage privé. Ces silos présentent des formes et contenances variées puisque le plus petit volume est inférieur à 1 m^3 (dans la maison 9) tandis que le plus gros est de l'ordre de 5 m^3 (dans la maison 3).

8 ADPO, 1B27, fol. 87 r°-v°, acte daté du 9 des calendes de janvier 1338, correspondant au 24 décembre 1338.

9 ADPO, 1B26, fol. 56r°, 3 juillet 1331, « claudere cum pariete quondam locum qui est subtus quondam porticum cuiusdam domus tue qui protenditur de carreria callis usque ad tenenciam Johannis Reca textoris Perpiniani qui habet in longitudine quinque cannas ad rectam cannam Montispessulani et in amplitudine usque ad archos qui ibi sunt, sic quod ibi possis facere parietes, portalerias et hostia ac domus seu operatoria ad usum et habitacionem tui et tuorum ». Document édité par Rodrique Tréton (Stephant, Carme, Tréton, 2004).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Les documents d'archives, principalement les actes notariaux, donnent parfois quelques informations sur les aménagements intérieurs des maisons. Ainsi, l'étude de l'intérieur des maisons médiévales, par le croisement des sources écrites et archéologiques, est une des pistes de recherche à privilégier pour l'avenir, en particulier par l'étude systématique des actes d'inventaires dans lesquels on trouve de nombreuses informations concrètes sur l'agencement des espaces intérieurs et leur équipement pour les XIVe et XVe siècles. Lors de l'expulsion des juifs, en 1493, l'inventaire d'une maison située dans l'entrée du *call* décrit la disposition des pièces : l'entrée (utilisée comme cellier), la salle-à-manger du bas, le bureau (*scriptorium*, où se trouvent livres et documents), la salle-à-manger du haut, la chambre, le toit constitué, au moins en partie, d'une terrasse. La maison est donc assez petite, avec deux pièces par niveau et n'ayant qu'un seul étage. La localisation du cellier, à l'entrée du rez-de chaussée, donne du sens à la présence de silos. Ces derniers sont eux-mêmes attestés dans le *call* par les documents écrits, dès le XIVe siècle : en 1320, une maison du *call* avec des *sitges*, des silos, appartient à un tisserand mais est habitée par un

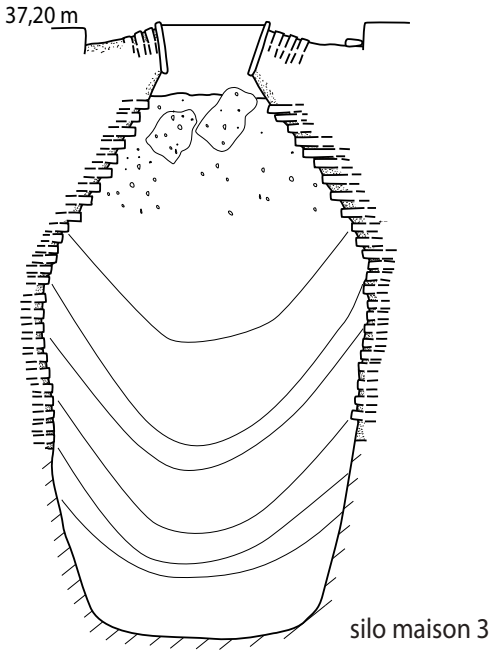

Figure 14 : Les deux silos aux tailles extrêmes : le plus petit de la maison 9 et le plus grand de la maison 3, qui remplace un premier silo de taille plus conventionnelle trouvé à côté (crédit photo : I. Rémy ; relevés : Ph. Ecard, E. Henry).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

juif, qui lui paie un cens (Alart s.d., 1880, tome P, 176.). Dans l'un des silos du *call*, très grand, furent enfermés certains notables juifs, comme dans une prison « obscure et profonde », pour les contraindre à payer des charges au régent de la Trésorerie royale, en 1396. On sait que d'autres silos furent creusés encore par la suite, puisqu'un chrétien obtenait en 1435 l'autorisation d'en creuser un.

De même, deux des maisons (maisons 2 et 9) disposaient d'un puits, tous deux dans la partie arrière de la parcelle. Dans le premier cas, le puits se tient contre le mur arrière de la maison dans l'espace ouvert reconnu comme une cour ou un jardin. Le second pose davantage de questions. Il peut être soit au fond de la maison-bloc soit construit dans un espace requalifié en cour après division de la maison. Il s'agit d'ouvrages simples, creusés dans le substrat, l'un de plan circulaire et l'autre carré, toujours sans cuvelage maçonné, ce qui permet aussi d'envisager l'existence d'un habillage en bois n'ayant laissé aucune trace. Ces ouvrages sont aussi mentionnés dans les textes. Par exemple, en janvier 1420, les créditeurs de l'*aljama* vendent à Joan de Proxida, marchand de la ville, la synagogue qui appartenait autrefois aux juifs. L'acheteur devra nettoyer le puits qui se trouve dans cette maison.[10]

Les latrines ne sont pas forcément identifiables, et c'est le cas dans ces maisons du XIIIe siècle qui ne révèlent guère de dispositif lié au confort. La maison 1, qui abritait un atelier de bronzier, a livré une fosse peu profonde dont les quatre angles sont percés par un trou de poteau. Ces creusements servaient vraisemblablement à planter les pièces verticales d'une superstructure en bois. Cet ouvrage est néanmoins indatable. De manière plus opportuniste, le très grand silo de la maison 3 a été remployé comme latrine et dépotoir, celui-ci étant comblé jusqu'à son ouverture par un très abondant mobilier céramique de la fin de la première moitié du XVIe siècle. Les textes sont plus évocateurs sur le sujet. L'imbrication des espaces de résidence, au sein d'une maison se trouvant dans le « vieux *call* », près du couvent des Dominicains, a des conséquences pour les servitudes de passage liées à la vidange d'une latrine, problème aigu et occasion de conflit entre deux frères, Gaspard et Joan de Ala, partageant une maison. Celui qui habite sur l'arrière, pour vider dans la rue, une fois par an, la latrine se trouvant dans la cour intérieure, doit traverser l'habitation de son frère. La famille de Joan dispose elle aussi d'une latrine qui se trouve au rez-de-chaussée, près de la pièce qu'elle occupe. Mais Gaspard a fermé d'un mur la porte par laquelle on entre dans cette pièce. Il doit rouvrir la porte et la fermer au moyen d'un fer-à-cheval cloué de sorte qu'on puisse l'ouvrir une fois par an pour nettoyer la latrine qui se trouve auprès de la porte. Joan pourra nettoyer cette latrine en passant par l'entrée de Gaspard, en jetant les ordures dans la rue, une servitude que Gaspard devra accorder à Joan. Toutes les autres portes et ouvertures qui existent entre eux sont fermées à leurs frais partagés.

Dernier exemple d'aménagement, les *clavagueres*, rigoles d'écoulement des eaux, ne sont visibles que si l'archéologie investit les rues, ce qui n'est pas souvent le cas. À l'arrière de l'îlot de Saint-Jacques, une rue fossile a pu être reconnue : fouillée sur une petite superficie, elle présente une largeur de 5 m. La chaussée est

10 Alart s.d., 1880, tome J, 181, manuel de Pierre Vila, 1420, cité dans Catafau, Fontaine 2018, 107.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

simplement aménagée de galets disposés de chant et c'est son profil en « V », avec un fil d'eau axial, qui permet l'évacuation des eaux de ruissellement (fig. 15). Quant aux autres aménagements liés à l'eau, comme les caniveaux, observés en grand nombre au sein des maisons, ils appartiennent aux périodes moderne ou contemporaine. Le roi enjoint en 1377 aux *mustaçafs* ou *clavaris* de Perpignan, chargés de la surveillance des rues, de ne rien réclamer de la communauté juive au sujet des eaux usées qui s'écoulent à l'intérieur de leur *call*, dans des caniveaux, des rigoles ou égouts (*in clavageriis*), ce à quoi les clavaires répondent qu'il est de leur compétence de se préoccuper de ces eaux usées car elles s'écoulent hors du *call*, dans les rues de la ville par où les habitants de Perpignan montent à la place du *Puig* et vers diverses portes de la ville.[11]

Après le grand *avalot* de 1391, l'émeute et attaque du *call,* les juifs désertent leur quartier durant plusieurs années. En 1400, un juif possédant une maison qui menace ruine dans le *call* la loue pour quatre ans à un coreligionnaire qui devra investir la somme du loyer en travaux nécessaires. On peut supposer qu'il s'agit de gros œuvre et de toiture, car les autres ajouts éventuels effectués, tels que « puits, cheminée ou étals » qui seraient réalisés en sus des travaux nécessaires et du montant du loyer resteront propriété du locataire qui pourra les emporter ou les détruire à son départ.[12] Même s'il ne s'agit que d'équipements « éventuels » leur mention témoigne de la possibilité de leur existence, celle du puits faisant particulièrement écho aux découvertes archéologiques, tandis que celle de la « cheminée » éclaire des réalités que l'archéologie a du mal à saisir.

Figure 15 : La rue et son filet d'eau (crédit photo : I. Rémy).

11 Alart s.d., 1880 tome G, 198, notule de Guillem Fabre, 1377, n° 165, voir Catafau, Fontaine 2018, 129.
12 ADPO, 3E1/2147, notaire Bernard Fabre, registre manuel.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

CONCLUSION

Les fouilles et les études de bâti conduites depuis une vingtaine d'années ont mis en lumière l'importance du rôle de la terre massive dans la construction des maisons médiévales urbaines. En 1999, la place dominante de la terre massive dans la construction urbaine médiévale à Perpignan était inconnue, et on imaginait encore moins que de nombreuses maisons des quartiers anciens de la ville conservaient des pans entiers de murs en bauge ou en pisé. L'intérêt de cette découverte a suscité de nouvelles recherches historiques en archives : il a ainsi été possible de reconstituer le processus de construction des lotissements dans la ville en forte croissance au XIIIe siècle, déjà évoqué par Antoine de Roux (de Roux 1996). L'interrogation sur la localisation et la réalité matérielle du quartier juif, le *call*, a renforcé cet intérêt. Au sein des lotissements, le questionnement a porté de plus en plus sur les parcelles et les maisons des nouveaux quartiers, en faisant converger la lecture détaillée des textes, surtout des actes notariés, avec l'attention archéologique aux plus petits faits de l'agencement intérieur des maisons, à leur équipement. La dualité entre espace bâti et espace non-bâti, la question des circulations, des usages privatifs ou collectifs y rejoint des aspects considérés comme plus historiques, devenus indispensables à la compréhension des faits archéologiques : activités professionnelles, niveau social des occupants, relations familiales, démographie, droits seigneuriaux sur les terrains à lotir.

L'exemple de Saint Matthieu est intéressant par la complémentarité exceptionnelle d'une documentation écrite riche pour la phase de lotissement seigneurial d'un quartier bien conservé jusqu'à aujourd'hui, et d'une étude archéologique bien nourrie d'un îlot, dans le sens où elle porte à la fois sur le bâti et le sous-sol, en dépit des conditions de fouilles qui ne permettent pas l'exhaustivité. Saint-Jacques n'est pas en reste, grâce à l'abondante documentation qui permet de restituer une vie au sein de ces maisons, que les vestiges ne permettent pas d'imaginer. Dans ce dernier cas, si l'archéologie montre la pérennité du modèle de la maison de lotissement médiéval dressé au fur et à mesure des études, les textes révèlent une autre forme d'urbanisme qui n'est pas immédiatement perceptible. Les exemples tirés des textes évoquent courettes, passages, jardins, vergers. On y découvre une population nombreuse avec des partages, étonnants parfois, et des règles imposées par les passages liés par exemples au curage des latrines dans la rue…

La rupture d'organisation du bâti est bien visible, et se trouve ailleurs à Perpignan, en particulier dans la fouille du couvent des Minimes, réalisée en 2001. Mais la plupart des maisons ne présentent au premier regard pas de caractéristique originale et les spécificités sont finalement des indices que l'on pourrait qualifier d'assez discrets. Seule une observation fine des particularités mises en lumière permet ainsi d'alimenter les réflexions sur la structuration d'un quartier juif. C'est finalement l'étude documentaire qui permet de bien confirmer et d'appréhender précisément le *call*. Sans les textes, il serait difficile de réaliser que l'on se trouve dans un quartier particulier et d'imaginer le mode vie complexe qui est décrit. Ces documents permettent même une relecture des vestiges. Ainsi, les textes permettent d'envisager que la configuration de la grande maison (la maison 9)

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

pourrait être explicable par la situation au sein du *call*, nécessitant probablement des besoins particuliers.

L'étude historique et archéologique de la maison apparaît donc comme un moyen privilégié d'observation des transformations de la ville et de la société. La richesse du croisement des deux regards, celui de l'archéologue et celui de l'historien, n'est plus vraiment à démontrer lorsqu'elle s'avère possible. Dans la ville de Perpignan, privilégiée par l'abondance et la qualité des deux types de documentations – archéologique et archivistique – de bons éléments de connaissance des maisons de la ville médiévale ont pu, et pourront encore à l'avenir, être réunis.

BIBLIOGRAPHIE

Alart S.d. : Alart, J.-B. 1880, *Cartulaire roussillonnais*, tome P, p. 176 (Médiathèque de Perpignan, intégralement numérisé, consultable en ligne).

Bonnefoy. L. 1856, Épigraphie roussillonnaise, *Bulletin de SASL des P.-O.*, vol. X, 1856, p. 433-488.

Catafau, A., Fontaine, D. 2018, Le call juif de Perpignan : nouveaux aperçus, *Revue des Études Juives*, 2018, 177/1-2, 95-154.

De Chazelles, C.-A., Leal, E., Bergeret, A., Remy, I. (coords.), à paraitre, *Maisons et fortifications de terre au Moyen Âge en Midi méditerranéen*.

De Roux, A. 1996, *Perpignan : de la place forte à la ville ouverte, X^e^-XXe siècles*, Perpignan : Archives communales de Perpignan.

Guyonnet, F. 2001, *Rue de l'Anguille. Étude des élévations à Perpignan (Pyrénées-Orientales)*. dfs, afan. sra Languedoc-Roussillon, (inédit).

Remy, I., De Chazelles, C.-A., Alessandri, P., Catafau, A. 2003, *Rapport de diagnostic. Des maisons de terre sur un îlot du quartier Saint-Matthieu à Perpignan (P.-O.).*

Remy, I., De Chazelles, C.-A., Catafau, A. Alessandri, P. 2009, Des maisons en terre médiévales sur un îlot du quartier Saint-Matthieu, à Perpignan. Premiers éléments de réflexion, *Archéologie du Midi Médiéval*, 2009, 53-95.

Remy, I., Catafau, A., De Chazelles, C.-A. 2014, Quelques données morphologiques et techniques concernant les maisons médiévales en terre massive d'un ilot du quater Saint-Matthieu, Passarrius, O., Catafau, A. (dir.), *Un palais dans la ville : Perpignan des rois de Majorque*, 2014, (vol. 2), Perpignan, Trabucaire Editions, 247-256.

Remy, I., Catafau, A., Commandre, I., Forest, V., Thuaudet, O., Ros, J., Figuerral, I. 2017, *Perpignan (66)*. Rapport final d'opération. *Perpignan. 10 rue de l'Académie ou Maison de retraite du Saint-Sacrement,* 511 p.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

Stephant, P., Carme, R, Treton, R. 2004, Perpignan (Pyrénées-Orientales).,Prospection archéologique en liaison avec le couvent des Minimes, Rapport d'études historiques et archéologiques, Hadès, avril 2004, Annexe 3, documents.

Treton, R. (edició i estudi a cura de) 2010. Diplomatari del Masdéu, Barcelona : Fundació Noguera, 5 vol.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 57-84 | DOI:10.33115/a/26046679/3_3

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
85-118	2020-10-30	2020-11-17

DOS EXEMPLES D'URBANISME MEDIEVAL A CATALUNYA: L'ESQUERDA DE RODA DE TER (OSONA) I SANTA CREU DE RODES AL PORT DE LA SELVA (ALT EMPORDÀ)

TWO EXAMPLES OF MEDIEVAL URBANISM IN CATALONIA: ESQUERDA DE RODA DE TER (OSONA) AND SANTA CREU DE RODES IN PORT DE LA SELVA (ALT EMPORDÀ)

DOI: 10.33115/a/26046679/3_4

Imma Ollich i Castanyer
Universitat de Barcelona-GRAMP

Montse Mataró i Pladelasala
Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya

Anna Maria Puig i Griessenberger
Arqueòloga

Paraules clau
Pobles abandonats, urbanisme medieval, l'Esquerda, Santa Creu, segles XIII-XV, Roda, Rodes

Keywords
Deserted villages, medieval urbanism, L'Esquerda, Santa Creu, 13th-15th Centuries, Roda, Rodes

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Resum

Les excavacions arqueològiques efectuades els darrers anys en dos jaciments medievals catalans, cadascun situat en un espai amb característiques geogràfiques i socioeconòmiques diferents, han permès comparar aspectes com ara l'urbanisme, les tècniques de construcció, l'adaptació al terreny, l'origen i evolució, així com les causes del seu abandonament. Aquest article analitza i compara els casos dels pobles medievals abandonats de l'Esquerda de Roda, a Osona, i de Santa Creu de Rodes, a l'Alt Empordà, tot remarcant les seves semblances i divergències.

Abstract

During the last few years, some archaeological excavations have been carried out in two Catalan medieval sites, the deserted medieval village of L'Esquerda de Roda, in the Osona county, and in Santa Creu de Rodes, in the Alt Empordà county. Each one had very different geographic and socioeconomic characteristics, with special items, such as urbanism, construction techniques, land adaptation, origins and evolution, as well as the probable reasons for their desertion. Both case studies are compared in this paper, with their similarities and divergences.

DOS EXEMPLES D'URBANISME MEDIEVAL A CATALUNYA: L'ESQUERDA DE RODA DE TER (OSONA) I SANTA CREU DE RODES AL PORT DE LA SELVA (ALT EMPORDÀ)

L'URBANISME POPULAR A L'EDAT MITJANA

Els darrers anys, les intervencions arqueològiques realitzades al nucli antic de diverses ciutats catalanes han permès descobrir bona part de la xarxa urbana medieval, els seus orígens i el desenvolupament de la seva planificació. A ciutats grans, com ara Barcelona i Girona, i també a més petites com Vic, la Seu d'Urgell, Puigcerdà, Figueres, Castelló d'Empúries i Besalú, per posar uns pocs exemples, l'obligatorietat municipal de realitzar treballs arqueològics previs a la renovació d'edificis i d'espais públics ha permès la salvaguarda, el coneixement i l'estudi de tot un entramat urbà fins fa poc temps força desconegut, un patrimoni que ha estat a punt de desaparèixer. Bona part amb orígens romans o altmedievals, les ciutats actuals conserven encara al seu subsol tot un seguit d'estrats corresponents a les successives èpoques històriques. El Born, a Barcelona, n'és un bon exemple. Tanmateix, la majoria de restes localitzades corresponen a la baixa edat mitjana i inicis de l'edat moderna, moment de renovació i de construcció de nous edificis, alguns dels quals han quedat englobats en construccions posteriors, que van aprofitar parcialment o total els seus murs.

Les construccions medievals que ens han arribat a ciutat solen pertànyer a tres estaments socials, en concret: els palaus de la noblesa, els temples del clergat i les cases de la burgesia. Aquestes cases estan construïdes amb pedra del país, s'aixequen un o dos pisos enlaire, i la majoria compta amb un pati central que funciona com a distribuïdor (Barral, Làzaro 2004). Tanmateix, ens podem preguntar com eren les cases de la gent corrent, del poble baix, que no s'han conservat: eren de pedra o de materials més senzills i peribles? Quantes estances tenien? I quants pisos superiors? Evidentment, la majoria de les seves restes no són identificables perquè han desaparegut amb el temps, enderrocades i substituïdes per edificacions posteriors, tot seguint la dinàmica del creixement urbà.

En canvi, sí que podem afrontar el tema de les construccions populars als llocs on han quedat fossilitzades, és a dir, als pobles medievals abandonats. Ben al contrari de les ciutats i els pobles que coneixem i que han evolucionat fins avui, els quals conserven poques restes d'arquitectura popular al seu subsol, arreu d'Europa s'han anat localitzant jaciments arqueològics corresponents a petits nuclis urbans que en un moment donat varen ser abandonats. No és pas l'objectiu d'aquest article plantejar la qüestió del perquè ho van ser. Causes econòmiques, polítiques, bèl·liques, climàtiques, fins i tot geològiques poden ser possibles explicacions, cadascuna diferent per a cada cas, des d'un repartiment diferenciat de la propietat

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

de la terra fins a la pujada de nivell de l'aigua d'un llac proper (Ollich 1990a). La importància arqueològica d'aquests pobles rau en el fet que van ser abandonats tal com eren en aquell moment, a vegades amb mobiliari inclòs. Amb el temps, les teulades van caure, seguides de part dels murs, tot formant estrats on la vegetació va arrelar, cobrint-ho tot. Això ha possibilitat que actualment puguin ser analitzats i estudiats arqueològicament des de diferents òptiques, dibuixant una imatge molt concreta de com era un poble medieval català i, per extensió, sobre com vivien els seus habitants.

Presentem tot seguit dos jaciments medievals catalans, dos pobles que van ser abandonats cap al final de l'època feudal, cadascun amb el seu urbanisme peculiar i el seu sistema de construcció. Un d'ells és l'Esquerda, situat a Osona, anomenat Roda Ciutat a l'alta edat mitjana i després parròquia de Sant Pere de Roda, i abandonat a principi del segle XIV per causes bèl·liques. L'altre és Santa Creu de Rodes, un poble situat a prop del monestir de Sant Pere de Rodes, a l'Alt Empordà, i abandonat a final del segle XV. Malgrat llurs diferències a primer cop d'ull, tenen en comú l'adaptació al relleu i al paisatge natural de cada lloc, una planificació urbanística clara al llarg d'un carrer longitudinal que creua el poble, amb carrers perpendiculars que configuren la trama urbana, i un lloc preeminent al poble reservat a l'església, envoltada d'una necròpolis delimitada per la sagrera. Dos pobles i dos moments de fossilització diferents, amb orígens i tècniques de construcció diferents, que ens poden apropar a l'urbanisme i les construccions populars de l'edat mitjana a Catalunya.

EL POBLE MEDIEVAL ABANDONAT DE L'ESQUERDA DE RODA, A OSONA

Procedent del Ripollès, el riu Ter al seu pas per la comarca d'Osona tomba cap a l'est tot formant un seguit de meandres que li permeten entrar a les Guilleries i seguir el seu camí cap a la costa gironina. En aquesta vall mitjana del Ter, un dels meandres forma una península de dotze hectàrees, amb una altitud de 40-50 m sobre el riu, i un ampli control visual sobre tot el ponent de la plana de Vic, de sud a nord. Aquesta situació estratègica, tant per les seves característiques defensives, com pel control que permeten dels camins que travessen el Pirineu cap al nord i arriben a la costa per l'est, explica a bastament l'ocupació continuada del lloc des d'època prehistòrica. L'Esquerda, nom actual del jaciment, presenta estrats des del bronze final (segle VIII aC), passant pel ferro ibèric (segles VI-I aC), l'ocupació visigoda i carolíngia (segles VI-IX dC), i al llarg de l'època altmedieval i feudal (segles X-XIV dC) (Ollich, Rocafiguera 2019) (fig. 1).

El poble medieval va néixer i créixer per sobre dels estrats més antics tot aprofitant, en molts casos, estructures i restes antigues. En ser una fortalesa, l'Esquerda ha estat escenari de lluites al llarg dels segles i ha estat destruïda diverses vegades, com palesen les excavacions. A l'edat mitjana, els senyors del lloc eren els Cabrera, vescomtes d'Osona-Cardona, que a més d'Osona estenien el seu poder per les terres del Ripollès, la Selva i la Garrotxa. L'aliança matrimonial de Marquesa,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

hereva dels Cabrera, amb Ponç Hug IV d'Empúries-Peralada suposava una clara amenaça per al poder reial centrat a la casa de Barcelona, i va ser la causa directa dels conflictes bèl·lics posteriors. A inicis del segle XIV, les fortaleses clau dels Cabrera van ser atacades sistemàticament per les tropes reials, entre elles l'Esquerda de Roda, i els castells de Cabrera i de Barrès. Després de la destrucció definitiva que li van infligir l'any 1314 les tropes del bisbe de Vic, aliat del rei Jaume II contra els Cabrera, la fortalesa de l'Esquerda va quedar abandonada i només es detecta algun ús posterior a la zona de la necròpolis. El poble va ser arrasat, i els que no hi van morir es van dispersar per la plana o es van traslladar al nou nucli al cap del pont, que donarà lloc a l'actual poble de Roda de Ter (Ollich et al. 1995 i Pratdesaba et al. 2020). Amb el temps, la vegetació va anar cobrint l'antic poble abandonat, deixant a la vista només la paret sud de l'església, que restava dempeus a la part més alta de la península. Paral·lelament, alguns marges del costat nord-oest es van arranjar amb aportació de terres de conreu al llarg dels segles XVI-XIX, i es van fer servir com a feixes de cultiu. Els treballs agrícoles van seguir fins al 1981, fet que explica la destrucció dels estrats medievals superiors en aquestes zones de darrere i sobre la muralla, al costat nord.

Figura 1. Vista aèria de la península de l'Esquerda, formada per un meandre del Ter al seu pas per la comarca d'Osona.

Una planificació urbanística antiga

Començades el 1977 i prosseguides fins a l'actualitat, les excavacions arqueològiques al jaciment de l'Esquerda es porten a terme anualment per part d'un equip coordinat des del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, i s'integren en la línia de recerca «Hàbitat fortificat i altres formes d'assentament a la Catalunya medieval», tot comptant amb el permís i la subvenció del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i amb la col·laboració de l'Ajuntament de Roda de Ter. L'any 2006, el jaciment de l'Esquerda va ser declarat Bé Cultural d'Interès

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Nacional (BCIN) per la Generalitat de Catalunya. A més de les restes ibèriques, al llarg d'aquests anys s'han anat posant al descobert les estructures de l'antic poble medieval de Roda, restes pertanyents sobretot a la seva última fase, corresponent al moment feudal dels segles XI a XIII. La destrucció del 1314 en va propiciar l'abandonament i, per tant, les estructures visibles a l'actualitat són testimoni de l'època en què van quedar fossilitzades.

Una de les característiques del nucli medieval de l'Esquerda és la seva evident planificació entorn de dos espais: l'església romànica, i un llarg carrer que divideix i estructura el poble. L'església i la necròpolis a l'entorn ocupen el punt més alt de la península, amb una gran plaça al cantó nord on s'obren diverses edificacions, sobretot tallers i magatzems. El segon espai és un llarg carrer longitudinal de 2 m d'amplada que surt en direcció sud-nord des de la plaça al costat de l'església, i que actua d'eix de comunicació amb la part més baixa del poble, cap a la muralla. Tot i que a la part més baixa els nivells medievals s'han perdut per l'acció agrícola posterior, la presència de fons de sitges d'època visigòtica i l'encaix direccional perfecte del carrer medieval amb el carrer ibèric demostren una continuïtat d'ocupació i unes pautes urbanístiques constants que es van mantenir al llarg dels segles (Ollich, Rocafiguera 1992, 1993 i 2019). Tot plegat crea una trama urbana ortogonal, amb carrers rectilinis que es creuen entre ells perpendicularment (fig. 2).

Figura 2. Planta del poble medieval de Sant Pere de Roda (l'Esquerda).

Cal cercar l'origen d'aquesta planimetria tan regular a l'època ibèrica precedent. L'Esquerda compta amb un urbanisme antic: al segle V aC s'hi va construir un gran *oppidum*, una fortalesa amb un ampli espai d'hàbitat, defensat per una llarga muralla que tancava completament l'únic accés al lloc pel nord i el nord-oest. Tota la resta estava envoltada pel riu Ter, amb grans espadats a banda i banda que li proporcionaven una bona defensa natural. A partir de l'única porta d'entrada de la muralla, oberta a nord, situada enmig de dues grans torres massisses i barrada amb una porta de roure de doble fulla, s'obria un carrer rectilini que travessava l'espai longitudinalment cap al sud, fins a arribar a la part alta de la península (Ollich, Rocafiguera 1994). És en aquest lloc on recents excavacions a la zona de l'església indiquen la possible presència d'un temple ibèric, que fou

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

substituït en temps posteriors per l'església preromànica, les restes de la qual encara hi romanen, englobades en la successiva església romànica del segle XI (Ollich, Rocafiguera, Amblàs 2014; Ollich et al. 2019). De tant en tant, alguns carrers transversals tallaven en angle recte el carrer principal i donaven accés a les construccions, tot conformant una planimetria totalment ortogonal.

Més difícil de localitzar o d'identificar són les restes de les construccions ibèriques que, de ben segur, s'erigien en aquest punt més alt: les edificacions medievals posteriors les van reutilitzar i arrasar fins a la roca viva, de manera que només en trobem algun testimoni a parets i murs a la zona sud de l'església i, com hem dit, al mateix temple. Pel que sembla, i seguint el model d'altres poblats ibèrics, les cases de les elits es trobarien en aquesta zona alta, entorn el temple. És precisament en aquesta zona on han aparegut les poques monedes ibèriques trobades al jaciment, localitzades durant les excavacions del poble medieval. En canvi, a la zona interior de la muralla, on el sediment és molt més potent, sí que s'han pogut localitzar cases i altres construccions. Ara bé, les excavacions demostren que les cases i els espais construïts annexos a la muralla eren tallers i espais per a les armes (*armora* o *phyllacteria*), i probablement també el lloc on romandrien els guerrers. Això reforça la hipòtesi que les cases benestants de les elits es trobarien a la zona alta, entorn el temple.

A partir de la porta principal de la muralla ibèrica, oberta a nord, les edificacions ibèriques més properes s'arrengleren a cada banda, formant així el carrer longitudinal d'una amplada de 2 m. Al llarg d'uns 25 m no hi ha cap accés directe, de manera que el mateix carrer forma una mena de segona defensa en cas d'intrusions, fins que s'arriba a un carrer transversal. Aquest darrer carrer està traçat perpendicularment al longitudinal, tot seguint la direcció est-oest. Aquí és on es troben les portes d'accés als edificis, obertes cara al sud. Alguns tallers es comuniquen interiorment amb els *armora* i, molt probablement, des d'aquí s'accedia a la muralla i les torres mitjançant trapes als teulats.

Tota aquesta infraestructura de defensa i el poblat que hi havia al darrere confirmen la importància de l'assentament, que actuava de nucli central al llarg de la vall mitjana del Ter en combinació amb altres fortificacions ibèriques properes, com el turó del Montgrós, al Brull, i el Casol de Puigcastellet, a Folgueroles. Els darrers estudis i les darreres excavacions arqueològiques confirmen que es pot identificar amb tota probabilitat l'Esquerda com a Ausa, l'antiga capital dels ausetans (Rocafiguera 2019). Totes aquestes fortaleses van quedar destruïdes durant la Segona Guerra Púnica, al segle III aC, quan els ausetans es van aliar amb els cartaginesos per lluitar contra Roma. A partir dels segles II-I aC, l'Esquerda va seguir funcionant com un petit poblat, fins a gairebé desaparèixer durant el procés de romanització de la plana, i la fundació d'Auso, la nova capital, a l'actual Vic. Tanmateix, les seves edificacions es devien fer servir i reutilitzar al llarg del temps, com ho prova la permanència a l'edat mitjana de l'antiga trama urbanística ortogonal, amb carrers que es creuen perpendicularment.

Coneixem amb certesa l'establiment dels visigots a l'Esquerda entre els segles VI i VII dC, per la cronologia aportada per les anàlisis de C14 efectuades a les restes orgàniques de les sitges i també als esquelets d'una nova necròpolis localitzada

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

extramurs —així com la seva procedència forana: vinguts de l'est, de més enllà dels Urals, com proven les anàlisis d'ADN (Olalde et al. 2019). Les excavacions també han fet sorgir una muralla, situada uns metres per davant de la ibèrica, que tanca completament la península d'est a oest, amb uns 150 m de llargada (Pratdesaba 2016). És en aquest moment quan la fortalesa pren el nom de Roda Civitas, esmentat pels documents posteriors. La situació del camp de sitges amortitzades sobre la muralla al sector N-NE permet suposar la ubicació dels habitatges d'època visigoda més amunt, a la part més alta, a la zona ocupada després per l'església, malgrat que no en comptem amb cap resta a causa de la continuïtat de l'ocupació i l'ús al llarg del temps. Això mateix passa amb l'establiment carolingi. Arribats a finals del segle VIII dC per defensar la línia del Ter enfront els musulmans, i per tancar el pas cap als Pirineus i cap a Girona (Ollich 2004; Ollich, Rocafiguera, Ocaña 2016; Pratdesaba 2016), els carolingis van reforçar la muralla visigòtica tot afegint-li unes grans torres quadrangulars cada 20-25 m. La documentació carolíngia, en concret els *Annals Reials de Lluís el Pietós*, esmenta la fortalesa de Roda Ciutat l'any 826, com se seguirà anomenant el poble fins al segle x. D'aquesta fase carolíngia, a més de la muralla, en coneixem material ceràmic (fragments de ceràmica espatulada i una sitra importada del Rhin) (Ollich et al. 2019), la necròpolis de tombes antropomorfes tallades a la roca a la part alta i una primera església, a més d'una peça espectacular: un diner de plata carolingi de Lluís el Pietós, encunyat entre el 820 i el 840 (Clua, Ollich, Rocafiguera 2018). Però, pel que fa als seus habitatges, tampoc no en sabem res. Només a la part sud de la península, més rocosa, hi ha restes d'encaixos i forats de pal que permeten ubicar possibles torres de guaita sobre el riu i el seu entorn (Ollich et al. 2020). Tanmateix, no és possible distingir quin tipus d'habitatges feien servir els carolingis, per la mateixa raó que no podem distingir els habitatges visigots: la continuïtat d'ús i la reutilització posterior continuada (fig. 3).

Figura 3. Vista cap a ponent de la muralla visigòtica-carolíngia.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Com hem dit abans, les estructures visibles a l'actualitat corresponen a la fossilització del poble, que va ser abandonat al començament del segle XIV i que ens mostra un urbanisme consolidat des del segle XI fins al segle XIII. I aquestes restes sí que permeten una lectura arqueològica i urbanística de la formació i el creixement d'un poble feudal. La gran reforma del poble de Roda, l'antiga fortalesa d'ausetans, visigots i carolingis, va tenir lloc al segle XI de la mà d'una persona que influirà en tot el país: Oliba, abat de Ripoll i de Cuixà, i bisbe de Vic, que va emprendre una tasca ingent com a constructor d'esglésies per tal d'organitzar Osona i tot el país enfront la noblesa feudal, de la qual ell mateix en formava part, com a tercer fill del comte Oliba Cabreta de la Cerdanya i Besalú. La creació de les sagreres, espai inviolable i protector a l'entorn de cada església, va propiciar la nuclearització dels pobles en una zona com la Catalunya Vella, on predominava l'hàbitat dispers. Així, en aquesta època, arreu d'Osona hi ha un floriment de noves construccions que substitueixen les antigues, senzilles i precàries esglésies, les quals s'estendran per tota la Catalunya Vella tot seguint les noves tendències del romànic llombard aportades pel bisbe Oliba i afermant, així, el poder de l'Església, que proclamava la seguretat de la sagrera davant dels nobles.

Dins la fortalesa de Roda, pertanyent als Cabrera, l'antic establiment carolingi recuperat després de la destrucció d'Aissó del 826 fou reformat totalment. A la part més alta, es va substituir la vella església preromànica, citada ja l'any 927, per una nova edificació romànica, amb un campanar al costat, tot construït amb carreus de pedra ben tallats. A jutjar per la documentació, el nou temple fou construït cap a l'any 1040 (Ollich et al. 1995) i va afectar l'urbanisme de tot el poble: es va delimitar la zona destinada a cementiri just a cada costat de l'església, pel cantó sud des del campanar fins a la primera casa, que es destinaria a rectoria; pel cantó nord, es va construir un mur de pedra que acotava l'espai cementirial al llarg de la paret nord de l'església i que, alhora, recuperava una antiga plaça que la necròpolis carolíngia havia ocupat totalment, tot aprofitant els beis i les esquerdes a la roca per tallar-hi les tombes antropomorfes. A partir del segle XI, el nou cementiri quedava ben delimitat just al costat de l'església i les noves sepultures es van fer amb lloses de pedra formant caixes, col·locades sobre les antigues tombes tallades a la roca i iniciant, així, una superposició d'enterraments en vertical. D'aquesta manera, un cop recobertes les tombes antropomorfes, que es van respectar i tapar, la plaça recuperada —que ja antigament es devia fer servir com una mena d'àgora— s'obria àmplia pel costat nord de l'església, on a més de l'espai d'ús comunitari s'han identificat tallers, forns i magatzems. A l'extrem nord començava el carrer longitudinal que portava a la muralla, tot seguint l'antic entramat urbanístic. A banda i banda del carrer es van situar cases destinades simultàniament a habitatges i tallers.

Les cases eren petites, d'entre 20 m^2 i 30 m^2, de base quadrangular, amb tendència rectangular, si bé en trobem alguna d'antiga de base quadrada amb una columna central com a suport de les bigues. La base dels murs era sempre de pedra, fins a uns 70-80 cm, i seguia amunt feta de tàpia. Sembla que la majoria d'habitatges eren només de planta baixa, tot i que en algun cas podien comptar amb un altell lateral (Ollich 2003). Tant la simplicitat de les cases com l'arcaisme de la seva construcció apunten al segle XI. Tanmateix, el conjunt de l'excavació arqueològica

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667973_4

del poble ha aportat generalment materials del segle XIII, el seu últim moment d'ús, com ara ceràmica grisa-negra, eines de ferro i alguna moneda de Jaume I. Aquesta continuïtat d'ús de les cases i els tallers del poble es veu reforçada per l'estudi d'un cas concret, el qual ens proporciona una cronologia inicial i final: la ferreria medieval, amb material que es pot datar clarament de final del segle XIII, moment en què es va incendiar i destruir completament. Tanmateix, l'anàlisi per Radiocarboni de les restes d'una biga cremada ha donat una cronologia de mitjan segle XI. Si combinem això amb uns espais de treball molt arcaics, l'explicació és òbvia: la ferreria es va construir a mitjan segle XI (moment final de vida vegetal de la biga de coberta i de construcció de la ferreria), i va continuar la seva vida útil al llarg de més de dos-cents anys, fins que es va cremar. El segle XI és també el moment de construcció de la nova església i de creixement del poble, i és lògic que calgués una ferreria per fer i reparar eines. Ens trobem, doncs, davant d'un poble que es va reformar urbanísticament al segle XI, i que va créixer i continuar al llarg dels segles XII i XIII, tot fossilitzant-se en el moment de la seva destrucció, provocada pels atacs continuats de començament del segle XIV, els quals van cremar tallers, graners i cases. Per tant, Roda-l'Esquerda ens proporciona un bon exemple de poble medieval d'època feudal.

De fet, amb excepció de la reforma entorn la nova església per acotar la zona cementirial, la resta d'edificis es van bastir tot seguint l'entramat urbanístic preexistent, fet indicatiu que les línies bàsiques ortogonals devien continuar existint. Com també es devien fer servir els materials abandonats o enrunats, igual que a la muralla. L'única cosa que no es va recuperar ni reutilitzar va ser la xarxa de cisternes d'aigua, comunicades entre elles mitjançant canals o beis naturals a la roca, que a l'edat mitjana es van anul·lar, tot construint-hi cases al damunt. Tanmateix, com veurem més endavant, es va respectar un jub o cisterna central que funcionava com una font de biot enmig del poble, per aportació subterrània d'aigua de la pluja (Serrat et al. 2015a i 2015b) (fig. 4 i 5).

Figura 4. Vista aèria del poble medieval de Roda-l'Esquerda.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Figura 5. Restitució virtual del poble medieval de Roda-l'Esquerda.

Sistemes i tècniques de construcció

El material bàsic per a la construcció a l'Esquerda era la pedra natural del mateix lloc. Tot i que a la plana de Vic abunda la roca margosa procedent dels sediments orgànics de l'Eocè, la marga està dipositada a sobre d'una roca molt dura, de gres, comunament anomenada roca viva o roca mare. En general, abans de bastir les construccions, tant si eren destinades a hàbitat com a tallers o magatzems, calia preparar el terreny extraient la marga fins a arribar al gres per buscar un suport segur, la base on s'aixecaria l'edifici. Al mateix temps, si es localitzava una diàclasi o un bei en el procés, se seguia com si fos una veta longitudinal tot obtenint, així, la pedra que serviria per aixecar els murs. En certs llocs, al costat dels beis o de les cisternes encara es poden veure unes marques o uns petits forats situats en renglera, paral·lelament al bei, per on s'introduïen uns tascons de fusta que permetrien esberlar la roca. Aquesta feina s'havia de fer a l'hivern, tot aprofitant les baixes temperatures, ja que el pas següent era omplir d'aigua els forats per tal que els tascons es gelessin i s'eixamplessin al llarg de la nit, provocant un trencament de la pedra que en facilitava l'extracció.

La base de pedra i la necessitat d'obtenció de carreus són la causa d'una altra característica del tipus de construcció a l'Esquerda: a tota la part alta de la península no s'ha trobat cap rasa de fonamentació. El sistema de fer rases, tan utilitzat pels romans per fonamentar els murs, funciona bé quan es tracta de construir sobre un sòl de terra, sedimentat en estrats edàfics, però no pas sobre la roca mare, on suposaria una feina ingent i supèrflua excavar-hi una rasa. A l'Esquerda, tant ibèrics com medievals construïen sobre la roca viva i, en tot cas, la retallaven, de manera que guanyaven espai al subsol i alhora obtenien carreus per col·locar directament a sobre de la roca, tot formant el mur. Aquesta tècnica de construcció la trobem també al jaciment de Santa Creu de Rodes, com veurem més endavant; i encara avui és molt freqüent als llocs molt rocosos, i s'ha conservat en petits pobles del Pirineu, des de muntanya endins fins al cap de

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Creus, com per exemple al poble de la Vall, aprofitant una raconada de la mateixa muntanya de Verdera que s'aboca al mar.

A l'Esquerda, els murs es feien amb carreus de pedra no gaire grans, d'entre 20 i 40 cm d'amplada i llargada, escairats només de la cara que quedaria vista. Tant a les construccions ibèriques com a les medievals, els murs solen tenir uns 70 cm d'amplada, amb excepció de les parets que es recolzen a la muralla o les que formen el carrer, que assoleixen una amplada més gran, entre 100 i 120 cm. En ambdues èpoques es construeix el mur amb els carreus escairats de cara enfora, reomplint el seu interior amb pedres i terra. La diferència és que, mentre els ibèrics construeixen amb pedra seca, sense cap mena d'unió, a l'època medieval s'empra la calç per relligar el conjunt dels murs, si bé es barreja amb fang i no és de tan bona qualitat com la calç emprada a la muralla i l'església. La calç viva es comença a fer servir a l'Esquerda amb els visigots, arribats entre els segles v i vi dC, que introdueixen tècniques de la baixa romanitat i l'empren a bastament a la nova muralla. Aquesta es construeix seguint el mateix traçat que l'antiga ibèrica derruïda, però situant-la uns metres més endavant i per sobre dels mateixos enderrocs de l'*oppidum*, tot aprofitant els carreus ibèrics com a material de construcció. A les excavacions en el sector interior oest de la muralla, en els estrats corresponents a l'època visigoda-carolíngia, s'ha localitzat un espai ple de calç amb marques paral·leles deixades per l'eina, segurament una mena de rasclet, i que s'ha interpretat com el lloc on es devia preparar la pasterada. També hi havia uns quants forats de pal arrambats a la muralla, els quals devien servir per encaixar-hi els posts d'una bastida de fusta per a la construcció. La muralla construïda pels visigots i reforçada pels carolingis amb grans torres adossades a cada banda va estar en ús fins al segle xiv i, per tant, és ben lògic que al llarg de 800 anys s'hi realitzessin reparacions i modificacions, sempre fent servir la calç viva per lligar els carreus de pedra.

Tanmateix, atès que la pedra era molt difícil d'extreure i en calia una gran quantitat per bastir una muralla de més de 150 m, és probable que les parts superiors s'aixequessin amb d'altres materials, en concret amb tàpia i, potser, també amb fusta. Podem confirmar la hipòtesi de la tàpia, ja que s'han localitzat panys complets de tàpia caiguda enderrocada corresponents a la primera muralla ibèrica. És molt probable que la nova muralla medieval també es bastís amb aquest sistema d'emprar pedra i tàpia, amb l'avantatge en temps medievals d'afegir-hi un arrebossat conjunt dels dos materials amb calç per fora que, a més de protegir la tàpia, donaria una aparença uniforme a la muralla, sense que es pogués distingir fins on arribava la pedra i on començava la tàpia, en principi més feble.

Pel que fa les construccions del poble medieval de l'Esquerda, públiques i privades, el sistema venia a ser el mateix. Com hem dit, les cases destinades a ús domèstic eren petites, de planta rectangular o quadrada, i solien constar d'una sola habitació de 20 m^2 a 30 m^2, tot i que en algun cas podien comptar amb dues, separades per un petit mur o envà de partió. Els murs exteriors de tancament i sustentació de la coberta es feien construint un basament de carreus de pedra, amb una amplada d'uns 60-70 cm i una alçada d'uns 80-90 cm. La resta del mur s'aixecava amb parets de tàpia recolzades sobre el mur de pedra, i tot plegat

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

s'arrebossava per l'exterior amb una capa de calç. Altra vegada, aquest sistema sembla heretat dels temps ibèrics, amb la diferència d'afegir una mica de calç entre els murs i de l'arrebossat exterior. Aquestes parets combinades de pedra i tàpia només permetien pujar un pis com a màxim, tot i que moltes cases podien comptar amb un altell a un cantó, aprofitant el desnivell de la teulada (fig.6).

Figura 6. Graner medieval en procés de construcció a l'àrea experimental de l'Esquerda. Hom pot observar la base del mur feta amb carreus de pedra i, la resta de paret, de tàpia; la coberta amb bigues de roure i l'entramat de biguetes per sostenir les teules.

La coberta se sustentava amb bigues de roure, segons les anàlisis antracològiques de les restes carbonitzades de fusta localitzades a l'interior d'algunes habitacions. I, per sobre de les bigues, un entramat de biguetes més petites sostenia el teulat de teules de ceràmica tipus *imbrex,* col·locades directament a sobre de les bigues transversals seguint el sistema de «llata per canal». Les teules de la coberta determinen la gran diferència entre les construccions medievals i les ibèriques, ja que aquestes últimes cobrien les bigues de la teulada amb brancatge, bruc i fang. Pel que sembla, hi havia poques obertures, com és normal en terres molt fredes a l'hivern. En la majoria de casos, les excavacions no han pogut determinar cap finestra, només la porta d'entrada, atesa la poca alçada dels murs de pedra i l'enderroc de la paret de tàpia. De fet, en unes cases tan petites, la llar de foc que hi solia haver adossada a una paret ja devia fer prou claror, combinada amb la llum que entrava per la porta d'accés a l'habitatge. Tampoc no sembla que hi hagués sortida expressa per als fums, per la qual cosa es devien escolar entre les teules del sostre, fet que s'aprofitava també per fumar els aliments penjats a les bigues.

A l'Àrea de Recerca Experimental de l'Esquerda s'ha construït experimentalment un graner medieval a escala real, seguint exactament la planimetria i els materials localitzats durant l'excavació arqueològica d'una estructura medieval identificada

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

com a graner. L'experiment ha permès de fer el seguiment i el control no tan sols de la seva funcionalitat com a magatzem de gra, sinó també de les tècniques de construcció pel que fa al sòl, els murs i la coberta, la ventilació, la distribució i l'ús de l'espai, i sobretot del procés de deteriorament i manteniment posteriors (Ollich et al. 2017). El graner original, que es va cremar a finals del segle XIII, és un bon exponent de les tècniques de construcció emprades al poble medieval de l'Esquerda-Roda, i les dades obtingudes es poden extrapolar perfectament a la resta d'estructures construïdes tant domèstiques com d'ús públic (fig. 7a i 7b). Pel que fa la fusta, comptem també amb un experiment de construcció singular: la reproducció a escala real d'una torre de guaita de fusta corresponent a l'època carolíngia, que ens permet entendre llur funcionalitat, el sistema de construcció només amb fusta, els forats de pal i els encaixos a la roca, i diverses tècniques aportades pels francs en la seva primera entrada a la Marca a finals del segle VIII (Ollich 2004; Ollich et al. 2018 i 2020). Cal pensar que aquestes tècniques de construcció amb fusta s'aplicaven també a zones del capdamunt de la muralla i que no van pas desaparèixer del tot al llarg dels segles següents.

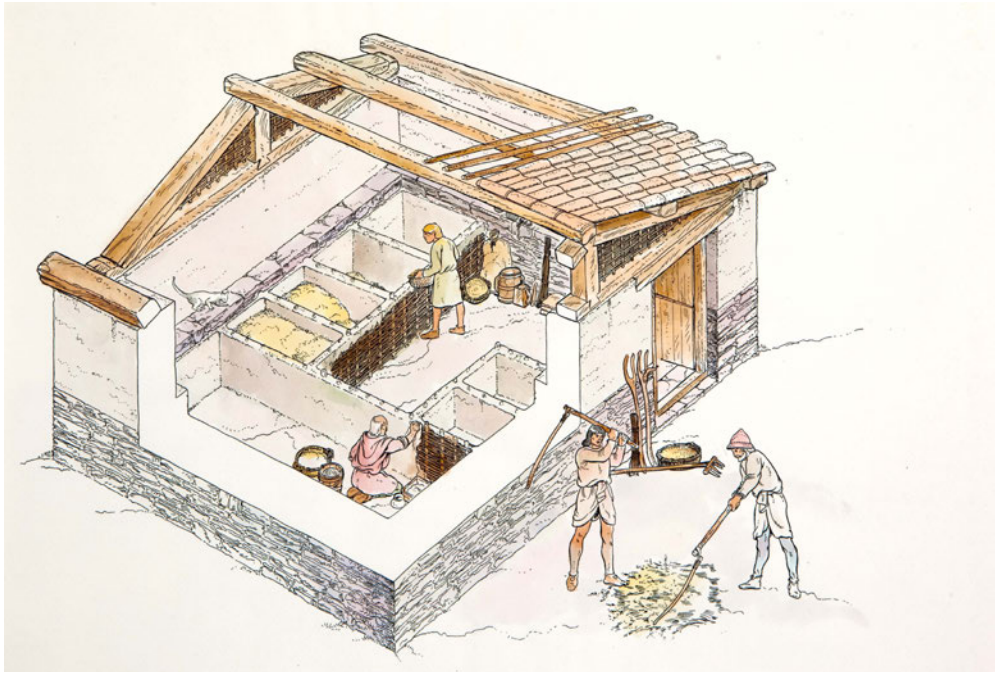

Figura 7. Graner medieval construït experimentalment a l'àrea de l'Esquerda i dibuix de restitució
Font: Francesc Riart.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

La qüestió de l'aigua es resolia mitjançant una xarxa de cisternes —o jubs— excavades a la roca viva a partir de les grans diàclasis naturals del terreny, anomenades beis, que creuen longitudinalment el terreny en direcció sud-nord. Tant els sediments interiors, que contenen petits fragments de ceràmica ibèrica, com algunes inscripcions ibèriques en un lateral són indicadors que les cisternes foren construïdes en època ibèrica per tal d'abastir d'aigua l'*oppidum*, i que foren anul·lades en època medieval. Es tracta d'un sistema que recollia l'aigua de la pluja des de la part més elevada de la península i que, aprofitant el desnivell del terreny, la transportava cap a la muralla mitjançant els beis que servien de canalitzacions i comunicaven cada cisterna amb la següent. Al llarg del carrer que arriba a la plaça i porta a l'església se n'han localitzat unes quantes que segueixen les esquerdes naturals, situades de manera regular cada 25 o 30 m. Les cisternes són de forma rectangular, mesuren aproximadament uns 10 m de llarg per 2 m d'ample, i tenen entre 1,5 m i 2 m de fondària. Algunes compten amb esglaons tallats a la roca en un lateral, que en faciliten l'accés. A cada banda de la cisterna es poden veure uns encaixos situats al mateix pla, que s'han interpretat com el lloc per encaixar-hi els taulons per a una possible coberta de fusta, ran de carrer. Les cisternes obtindrien l'aigua de la pluja directament de les teulades, com demostren els reguerons tallats a la roca a la part exterior d'algunes cases i que s'aboquen als jubs. Sembla que les cisternes comptaven amb un enginyós sistema per mantenir l'aigua neta: com que estan connectades per les diàclasis, aprofitaven el pendent del terreny i, quan l'aigua sobreeixia, anava a parar a la cisterna següent més baixa, tot fent servir els beis fondos com a canalitzacions. Al mateix temps, el pòsit i les possibles brutícies es dipositaven al fons de la cisterna anterior, de manera que l'aigua sobreeixint i canalitzada cap a la següent cisterna era neta. Això també explica la presència de taulons o trapes de fusta que protegien les cisternes, i de graons per poder baixar a netejar i treure el pòsit sedimentat quan calia. Tot aquest sistema ibèric de recollida i canalització de l'aigua no es va fer servir en èpoques posteriors, ja que va quedar anul·lat i amortitzat per sediments i enderrocs, potser degut a les successives lluites i destruccions del lloc: l'excavació de la majoria dels jubs presenta estrats d'enderroc amb sediments ibèrics i d'èpoques posteriors, a sobre dels quals es van construir les cases medievals del segle XI (Serrat et al. 2015a i 2015b).

Una de les poques cisternes que, a jutjar pels sediments, sembla haver estat reutilitzada en època medieval és una de ben especial que es troba enmig del poble. La forma i l'estructura són les mateixes que totes les altres: és de forma quadrangular, i està comunicada per beis d'entrada i sortida. Però té una característica que la fa diferent: la diàclasi a partir de la qual es va construir, d'uns 15 cm d'amplada, s'enfonsa verticalment al terra de la cisterna, fins a una fondària d'uns 1,5 m. Aquesta canal guardava encara sediment net, sense restes de nitrits, i al fons de tot romania un poal trencat de ceràmica grisa medieval. La cisterna va ser tancada pel cantó nord amb un muret de factura medieval, de manera que l'aigua ja no podia sobreixir. A més, es va agençar un petit accés per ponent, on les poques restes d'un mur indiquen un possible espai cobert. Tot plegat apunta a una font de biot, és a dir, una font de surgència pròpia, a partir

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

de la diàclasi que s'enfonsa, i que capta i canalitza l'aigua subterrània de la pluja escolada de més amunt a través de la roca viva. Tot plegat proporcionaria aigua potable directament al poble, evitant així haver de baixar al riu (fig. 8).

Figura 8. Cisterna o font de biot enmig del poble.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

LA CASA MEDIEVAL AL POBLE DE SANTA CREU DE RODES. UN EXEMPLE DE PLANIFICACIÓ CONSTRUCTIVA

La intervenció al jaciment del poble medieval de Santa Creu de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà) s'integra en la línia de recerca del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona que porta per títol «Hàbitat fortificat i altres formes d'assentament a la Catalunya medieval», línia en què també hi ha inclòs el jaciment de l'Esquerda. Des de l'any 2006, s'hi han portat a terme diversos projectes de recerca, el més recent «Santa Creu de Rodes. L'origen i l'evolució del poble medieval i la seva relació amb el territori del Cap de Creus 2014-2017». Les successives campanyes han sorgit del conveni de col·laboració entre la Universitat de Barcelona i la Divisió d'Actuacions en Museus i Monuments de l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural (fins a l'any 2013 amb el Museu d'Història de Catalunya), amb l'ajut econòmic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i el suport de l'Ajuntament del Port de la Selva.

El projecte d'intervencions a Santa Creu és un punt clau en la recerca del Conjunt Monumental de Sant Pere de Rodes, nom que rep aquest entorn patrimonial de primer ordre, el qual gaudeix, avui, de la de màxima protecció com a BCIN. El primer a rebre aquesta protecció fou el mateix monestir de Sant Pere de Rodes, Monumento Histórico Artístico Nacional per reial ordre de l'any 1930, al qual va seguir el castell de Sant Salvador de Verdera gràcies al decret de protecció dels castells espanyols del Ministerio de Educación Nacional del 1949, que també inclouria les torres de la muralla del poble de Santa Creu. L'església del poble acabarà essent declarada BCIN amb la categoria de Monument Històric, l'any 1997, mercès a l'acord de govern adoptat per la Generalitat de Catalunya, el qual també fixava un entorn de protecció comú amb els altres dos elements patrimonials anteriors. Cal recordar que els tres elements constitueixen un exemple, únic a Catalunya, de fossilització de l'estructura del poblament medieval i de l'ordre de la societat feudal estamental, constituïda pels *oratores*, els *bellatores* i els *laboratores*, estretament vinculats i interdependents (fig. 9).

Abans de l'any 2006, l'espai del poble no havia estat objecte de cap intervenció arqueològica, tot i que s'hi intuïen parets, cobertes de runa.[1] Després de dotze anys de recerca, s'han posat al descobert uns 1.200 m^2 de superfície del jaciment, això és, la línia completa d'habitatges que ocupen la zona a l'oest de la plaça de l'església, entre els dos portals d'entrada al recinte, i una part de les cases de la banda sud (fig. 10). En total s'han identificat nou cases completes, amb la planta que tenien en el moment del seu abandonament, o sia a final del segle xv (Mataró, Ollich, Puig, 2007, 2008, 2010a, 2010b, 2012a, 2012b, 2014, 2016a, 2016b i 2018). Resta encara molt per excavar a la resta del perímetre, tant pel

1 Només s'havia actuat a l'església, que es va excavar els anys 1989 i 1991 en el marc del Pla Director de Sant Pere de Rodes, treballs que varen servir de base per a la seva posterior consolidació i adequació el 1992 (Adell et al. 1994, 217-235; Burch et al. 1992-1993, 139-156).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

costat nord com al sud-est.[2] A l'extrem est, on s'alça l'església, l'espai és abrupte i no sembla que hagués estat ocupat per habitatges, tot i que aquesta zona es va alterar notablement quan es va fer la carretera que mena al monestir a final dels anys setanta del segle passat.

Figura 9. Vista aèria del jaciment de Santa Creu de Rodes, a la serra de Verdera, a l'Alt Empordà, amb les cases en primer terme i l'església de Santa Helena. Al fons, el Port de la Selva i el cap de Creus. Font: Aerimatge.

Figura 10. Planta general del jaciment de Santa Creu de Rodes amb els espais excavats entre els anys 2006 i 2017.

2 Des de la finalització del projecte d'excavacions que dona lloc a aquest text, l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural ha promocionat nous treballs al jaciment en aquestes àrees, amb la intenció de desenrunar-les i poder consolidar les estructures que en formen part.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Paral·lelament a la recerca arqueològica, s'ha realitzat una recerca documental centrada en la sèrie de protocols notarials que es conserven a l'Arxiu Històric de Girona. L'«Estudi documental sobre el poble i la parròquia de Santa Creu de Rodes», realitzat per Josep Maria Gironella, ha estat possible gràcies al conveni de col·laboració entre l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural i la Fundació Albert Tomàs i Bassols, signat l'any 2014. L'estudi ha permès localitzar més de 2.700 documents entre els segles XIV i XV, que corresponen tant al lloc com a la parròquia de Santa Creu.

Fins a aquell moment eren poques les referències que es tenien sobre el lloc de Santa Creu, l'església del qual ja s'esmenta al llarg del segle X en diverses confirmacions de possessions del monestir de Sant Pere, la primera de l'any 974. A final del segle XI (1097) es disputen la seva jurisdicció l'abat del monestir i el comte d'Empúries, qüestió que es troba del tot resolta a favor del monestir, tal com queda clar a la carta de donació de l'església de l'any 1113. Aquest document s'ha interpretat com l'acta de consagració, que hauria tingut lloc en temps del bisbe Berenguer de Girona. Possiblement és també en aquest moment quan l'església esdevé parroquial del lloc de Santa Creu.

La vida en el poble es veu especialment sacsejada al segle XIV per diversos successos, entre els quals s'han esmentat els assalts de pirates, els episodis de pesta o la situació remença, que aixecarà la pagesia contra les servituds que patia. Aquests fets provoquen l'inici de la despoblació, i la decadència de la comunitat monacal que resideix i governa el monestir. Aquesta situació es fa palesa al capbreu de la Cellereria del monestir estudiat per Arnald Plujà i Sònia Masmartí, que abasta el període de 1420 a 1429 (Plujà, Masmartí 2013).

Un cop el poble s'abandona l'església comença a nomenar-se sota la invocació de Santa Helena, *ecclesia parrochie Sanctae Crucis sub invocationes Sancte Elene que fuit in venturo*, tal com es pot llegir a la visita pastoral del bisbe de Girona Guillem Ramon Boyl de l'any 1514, que es conserva a l'Arxiu Diocesà de Girona. Les mateixes fonts permeten saber que l'any 1563 es produeix el trasllat de l'administració de l'església a la rectoria de la Selva de Mar, tot i que el culte es mantindrà fins a l'any 1880, que és quan té lloc el darrer aplec a l'ermita de Santa Helena.

Les fases de l'urbanisme de Santa Creu

Els treballs d'aquests anys han permès establir la seqüència de l'ocupació al poble de Santa Creu al llarg d'uns quatre-cents anys, en cinc fases. De forma resumida són: una fase 0 o preliminar, que està representada per un cementiri de tombes antropomorfes localitzat al voltant de l'església, que es data entre el segle X i principi del segle XI; la fase 1 o fundacional, que correspon a les primeres construccions atribuïdes a un context *post quem* de segona meitat del segle XII; la fase 2 o de plena ocupació, que és el moment de màxima extensió, entre finals del segle XIII i al llarg del XIV; la fase 3 o de continuïtat i esllanguiment, al segle XV; i la fase 4 o d'abandonament, que s'ha datat *postquem* a final del segle XV. Aquesta seqüència s'ha vist pràcticament en totes les cases on s'ha excavat.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

Quant a la fase 0, abans de l'ocupació del lloc com a hàbitat, coneixem parcialment l'extensió de la necròpolis (fig. 11). D'aquesta, s'han localitzat diverses tombes antropomorfes obertes al subsol rocós del lloc, un terreny que acusa un pronunciat pendent cap a l'est. La regularització d'aquest desnivell per tal de poder construir les cases, especialment durant la fase 2, va provocar que moltes d'aquestes tombes fossin del tot malmeses o, en alguns casos, parcialment escapçades. Les que ens han arribat més completes conserven la coberta de lloses i restes del túmul. L'estudi antropològic de les inhumacions que contenien observa una població diversificada i una possible posició en l'espai en funció de grups familiars. La datació per radiocarboni realitzada sobre algunes mostres és la que ens confirma el marc cronològic del cementiri entre el segle x i principi del segle xi. Al costat de les tombes, en diversos punts, també s'han posat al descobert restes d'altres tipus d'ocupació relatives a usos habituals en l'àmbit de les sagreres, com ara un ús com a celler, gràcies a la localització d'algunes sitges, suposadament cobertes amb lloses que no s'han conservat, o traces d'altres activitats representades per la presència de cubetes i fosses amb traces de foc, així com forats de pal i dipòsits difícils d'interpretar.

Les primeres restes constructives del poble de la fase 1 estan representades, bàsicament, per trams de murs, alterats per les reformes constructives posteriors, que es fonamenten sobre la roca i sobre les restes del cementiri anterior (fig. 12). Aquestes parets estan fetes de pedres locals disposades en sec. Les restes són tan escasses que es fa quasi impossible determinar com serien les cases en

Figura 11. Planta en detall de la fase 0 o preliminar, amb l'emplaçament de les tombes de la necròpolis localitzades i altres retalls al subsol, amb l'església a l'est.

RODIS · 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

aquesta època. Aparentment, ocuparien la zona més immediata a l'església i dins el perímetre del recinte que defineixen les torres portals. En aquesta fase, la primitiva església, que era d'una sola nau i capçalera —ocupa la base de la torre campanar—, s'amplia amb una nova capçalera i un creuer. És interessant comentar que els nivells arqueològics associats a aquest moment estan determinats per la presència d'una ceràmica particular, de cocció reduïda, que li dona un to grisós fosc, al qual acostuma a estar decorada a rodeta i està present en jaciments d'una certa entitat entre la segona meitat del segle XII i principi del XIII, abans de l'aparició del verd-i-manganès català. Són produccions relativament escasses, que s'han localitzat en alguns dels principals jaciments del nord-est català, com ara Castelló d'Empúries, Sant Martí d'Empúries o Roses, per exemple, les quals també es coneixen a l'altre costat dels Pirineus, fins a Marsella, aquí amb pasta oxidada i d'un color vermellós. En contextos una mica posteriors trobem aquest tipus de ceràmica acompanyada de la pisa arcaica de Barcelona.

La fase 2 (segles XIII-XIV) arrenca en una etapa d'expansió i creixement urbà, que coincideix amb el moment baixmedieval d'explosió demogràfica i creixement econòmic. Com bé sabem, aquesta situació es produeix en moltes altres poblacions de la zona, que creixen i s'amplien fins al punt de formar-se barris o ravals fora murs. Sembla que és també llavors quan el poble de Santa Creu supera els límits de l'antic clos. És complex precisar com serien les cases en aquesta fase, ateses les reformes que pateixen més tard, però hem observat una pauta urbana que es

Figura 12. Planta de les restes constructives que corresponen a la fase 1, amb la planta de l'església ampliada.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

percep en la planta dels edificis tal com ens han arribat, i que consisteix en una ordenació i una repartició de l'espai habitable en un mòdul de planta rectangular, llarga i estreta, que s'ajusta a la necessitat de cobrir el sostre amb un sistema d'embigat no gaire llarg (fig. 13). Els nivells associats a aquesta fase venen datats per una presència notable de ceràmica catalana decorada en verd-i-manganès, fet força insòlit atès que aquest tipus ceràmic, que sovint trobem acompanyat de pisa blanca, no apareix en altres jaciments de la zona amb l'abundància que aquí es dona. Pensem que la presència notable d'aquest tipus ceràmic ens pot caracteritzar la importància del jaciment en el període baixmedieval, sens dubte gràcies a la seva estreta vinculació al monestir.

Figura 13. Modulació de l'urbanisme de la fase 2.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667973_4

Sobre aquesta fase, és molt útil l'estudi documental al qual ens hem referit. Aquest ens ha proporcionat dades significatives i complementàries interessants, que aporten llum sobre detalls de l'urbanisme. Esmentem, per exemple, la venda d'un alberg amb hort contigu, l'any 1336, que afronta a l'oest amb un carrer i al nord amb el cementiri de l'església de Santa Creu. O altres vendes d'albergs, dels anys 1344, 1354 i 1359, que afronten amb els murs del lloc, amb carrer públic o amb la plaça, respectivament. En altres casos, al marge de la topografia urbana, trobem referències al funcionament de les cases, com el cas d'un alberg que l'any 1359 conté unes botes i una tina.

L'urbanisme es va modificant al llarg del segle xv (fase 3), en especial a la segona meitat, quan algunes cases ja s'han abandonat i d'altres modifiquen les seves plantes amb la incorporació de parts de les cases veïnes. Aquestes compres alteren l'estructura medieval de la fase 2 i acaben formant edificis de planta irregular i de dimensions prou grans, algunes de les quals superen els 60 m^2 i arriben fins als 120 m^2. Pel que fa a l'estratigrafia, són escassos els nivells que es conserven del segle xv. No obstant això, aquests es detecten per la presència de ceràmiques de producció valenciana, amb les decoracions antigues més habituals en aquesta producció, tant en reflex metàl·lic com en blau i daurat. Ens trobem en la fase final del poble, el qual acusa símptomes de decadència, com hem dit, a partir de la segona meitat avançada del segle xiv. Al marge de les raons que hem esmentat com a causes del despoblament, serà la Guerra Civil catalana, a la segona meitat del segle xv, la que donarà el cop final al poble, que quedarà del tot abandonat; no així l'església, que seguirà com a ermita fins a la fi del segle xix.

La darrera fase, l'abandonament del poble o fase 4, que datem a partir de la fi del segle xv, és la més ben documentada (Mataró, Ollich, Puig 2011, 315-338) (fig. 14). Els nivells d'amortització de les cases, identificats a partir dels estrats d'enderroc de les teulades i les parets perimetrals de pedra, coincideixen arreu del jaciment. Aquests estrats aporten materials dels darrers moments d'ocupació dels seus habitants, que es documenten, sobretot, a través de diversos recipients ceràmics per al seu ús a la cuina i el rebost, i per una vaixella de taula en què estan molt ben representades les produccions valencianes en blau, daurat i blau, i daurat, amb motius altament repetits, bàsicament en plats i escudelles. Esmentem els dels margallons i de l'ocell estilitzat, en daurat; o els motius geomètrics i les orles, sobretot la coneguda com a «orla de peixos», en blau. Aquesta vaixella demostra el nivell econòmic i el poder adquisitiu de les persones que habitaven el lloc.

A part de les restes ceràmiques, altres materials localitzats entre les runes d'aquesta fase han permès fer lectures de tipus socioeconòmic i esbrinar quines activitats realitzaven els vilatans de Santa Creu. A part dels espais destinats a la venda de vi al detall, algunes dades apunten a la possibilitat de l'existència d'un hostal, que ben segur es beneficiava del pelegrinatge al monestir. També s'han trobat restes que es poden associar amb algun tipus d'activitat tèxtil: telers i fusos, i tisores de sastre. Tot un seguit d'eines agrícoles denoten una activitat en relació amb algun tipus de conreu. Per l'estudi de les granes recuperades, sabem que es conreaven cereals de secà, com ara ordi i blat, i possiblement també el mill i el panís, a més

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

de llegums, com ara faves, pèsols i llenties, aquestes potser en hortes, i vinya. També s'han trobat estris de pesca i restes de fauna marítima diversa, les quals fan valoritzar el paper de la pesca o les conserves de peix al poblat. També es practicava la ramaderia. Entre el mamífers domèstics, cal destacar els ovicaprins com els ramats més explotats de la zona, ja sigui pel consum de la seva carn o l'obtenció de la llet i la llana. Pel que fa a bòvids i suids, s'ha observat que si bé els bòvids eren minoritaris abans del segle xv, al llarg del temps adquireixen una certa importància en detriment dels suids, que sí que la tenien amb anterioritat. Com a curiositat, cal esmentar l'explotació de les mosteles, de les pells dels gats o de les vèrtebres de tauró com a denes de collar (fig. 15).

Figura 14. Conjunt de l'espai excavat amb la diferenciació de cadascuna de les cases, individualitzades.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

Figura 15. Procés d'excavació a Santa Creu de Rodes, a prop de la torre-portal nord.

LES CASES DE LA PLENA FASE D'OCUPACIÓ

Passarem aquí a descriure les característiques de les diferents cases excavades, anomenades sectors en la terminologia d'organització de l'espai, amb les seves dimensions i la seva posició al poble, i les principals característiques que ens permeten fer algunes observacions sobre la seva construcció.

La casa del sector 4 forma part de la façana oest de la plaça. A nivell de planta baixa, compta amb cinc estances, amb una superfície total de 120 m^2. S'hi accedeix des de la plaça però també des del carrer que hi ha al costat nord, que separa aquesta casa de la del sector 2. Disposa de planta baixa i pis, al qual s'accedeix des d'un distribuïdor central, des d'on s'arribava a la cuina, situada a la planta pis tot aprofitant el desnivell del terreny. La troballa d'una escala en una de les estances de la planta baixa i de diverses mènsules a les parets d'una altra, que serviren per suportar el sostre, ens permeten afirmar l'existència d'una planta superior. Pel tipus de runa recuperada, hem de considerar que les parets de la planta baixa i el pis serien totalment de pedra local, estructures que anaven simplement lligades amb terra, mentre que la coberta seria majoritàriament de teules.

En aquest mateix marge de ponent de la plaça trobem les cases dels sectors 8 i 9. La número 8 té una superfície relativament menor, d'uns 68 m^2, i està compartimentada en tres estances —una d'elles, la posterior, sembla un pati. L'accés es fa des del carrer principal del poble, que comunica les dues torres portal i que travessa la plaça de nord a sud. En aquesta planta baixa, com a la majoria de cases, el sòl era de terra trepitjada i roca natural rebaixada, ben arranjada. La casa del sector 9 és contigua a l'anterior, al sud. Té una planta rectangular, d'uns 63 m^2 de superfície, i també disposava de planta baixa i pis. Està compartimentada

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

en quatre estances —una d'elles separada per un arc— i amb accés des del carrer principal (fig. 16).

Figura 16. Conjunt de les cases del sector oest, on s'observa el desnivell del terreny i els diferents pisos esgraonats.

La casa del sector 5 té d'uns 130 m^2 i s'emplaça al costat est del portal sud d'entrada al recinte. Aquesta forma part de la línia de cases que afronten amb la façana sud de l'església. En la seva fase final té una planta irregular, ajustada al desnivell del terreny. Disposa de planta baixa a dos nivells: un d'inferior, amb accés des del carrer principal en el seu recorregut fora murs, i un de superior, amb accés des de la plaça del poble. En aquesta casa s'han localitzat restes que fan pensar en la possibilitat que hi hagués algun espai de venda de vi al detall, al qual ens hem referit. Ho confirmaria la troballa d'un conjunt de mesures de ceràmica, de les quals se'n va poder calcular la capacitat i estimar que equivalien a les utilitzades al mercat de Castelló d'Empúries, com ara el porró (800 cl), el petricó (200 cl) i la meitat del porró (400 cl). Al mateix lloc es va trobar un getó d'origen francès del tipus que es coneix amb el nom de castell tornès, de Tournai, fabricats de manera industrial i difosos àmpliament al segle xv, cosa que podria acabar de demostrar aquesta activitat comercial (Mataró, Ollich, Puig 2010-2011, 90-99).

La casa del sector 6 és contigua a l'anterior pel costat est i està separada d'aquesta per un carreró que comunica l'accés al poble cap a l'església. Té una superfície d'uns 100 m^2 i està compartimentada en cinc estances. L'accés es fa des del carrer principal per la part extramurs, tot i que no descartem un accés per la part de l'església, que no s'ha conservat. En aquest cas, la manca d'elements estructurals no permet definir l'existència d'una planta pis.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

UNA COMPARATIVA ENTRE JACIMENTS

La informació proporcionada per les intervencions arqueològiques en aquests dos jaciments medievals permet definir unes característiques comunes que comparteixen tant l'Esquerda com Santa Creu, així com establir uns trets diferencials específics de cadascun.

En primer lloc, la situació: ambdós pobles estan enlairats i protegits respecte al seu entorn immediat. Els dos comparteixen un control visual amplíssim: en el cas de l'Esquerda sobre la plana de Vic, des dels Pirineus fins al Montseny, i en el de Santa Creu sobre la mar d'Amunt, des del cap de Creus fins al cap de Cervera. Són establiments concrets que poden servir també de punts de vigilància i control de vies de comunicació, marítimes i terrestres. Alhora, cada poble està protegit i fortificat directament: l'Esquerda queda envoltada pel riu Ter amb espadats de més de 50 m d'alçada, i l'únic accés des del nord està tallat per una muralla construïda de cingle a cingle; a Santa Creu, a més de la proximitat al monestir de Sant Pere de Rodes i el castell de Verdera, les dues torres-portal semblen haver estat complementades per una muralla que fortificava el nucli de cases a l'entorn de l'església.

En segon lloc, pel que fa a l'urbanisme, remarquem que l'adaptació al terreny en ambdós casos és total. Els dos pobles neixen i creixen al voltant d'un lloc de culte: una església. Però, així com a l'Esquerda l'església de Sant Pere està situada a la part més alta de la península, dominant les cases al seu voltant, a Santa Creu l'església de Santa Helena s'aixeca a l'extrem est, de manera que les cases construïdes cap a l'oest s'enlairen tot seguint el desnivell de la muntanya. De fet, la zona ocupada pel poble de l'Esquerda és bàsicament planera, amb baixades successives cap a l'oest, mentre que a Santa Creu el terreny irregular i de fort desnivell obliga el poble a adaptar-s'hi i construir de manera esgraonada. Els dos pobles comparteixen també una planimetria prefixada, amb un carrer longitudinal que els recorre de cap a cap. En el cas de l'Esquerda, aquest carrer és absolutament rectilini, amb carrers transversals en angle recte que semblen seguir la planimetria precedent d'època ibèrica; en el cas de Santa Creu, el carrer principal comunica les dues torres-portal i s'eixampla en arribar a la plaça, davant l'església.

La necròpolis és una altra característica semblant en ambdós pobles: l'església es troba enmig d'una necròpolis de tombes antropomorfes excavades a la roca, datables entre els segles IX i X, per tant, anteriors a la formació del poble medieval. A l'Esquerda, algunes aprofiten els beis o les grans diàclasis que creuen el jaciment de nord a sud per acabar de tallar-hi la tomba. A Santa Creu, estan tallades al pendent de la muntanya, algunes lluny de l'església. En ambdós casos, aquest horitzó carolingi va ser anul·lat per les construccions posteriors de les cases, que s'hi sobreposen.

Un altre punt a considerar, on trobem igualtat i divergències, és el sistema de construcció i els materials emprats: a tot arreu és comú l'ús de la pedra local, extreta del mateix lloc. Tant a l'Esquerda com a Santa Creu es construïa tot col·locant les pedres directament sobre la roca mare, sense cap rasa de fonamentació i

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

emprant fang per lligar els murs. Per a la coberta, les analítiques mostren l'ús de bigues de roure i d'arbres dels voltants, tot plegat cobert amb teules. El fet diferencial: l'ús de la tàpia a l'Esquerda. Amb excepció de l'església, a les cases de l'Esquerda s'emprava la pedra per fer els murs només fins a 1 m d'alçada, la resta es completava amb tàpia. A part de ser un sistema constructiu heretat del poblat ibèric precedent, això també pot ser degut a la dificultat de tallar la pedra. Contràriament, l'abundància de pedra que aflora de manera natural al terreny de la serra de Verdera i la necessitat d'adaptació al fort pendent fan que la totalitat de les construccions del poble de Santa Creu siguin fetes completament de pedra. S'aconseguia així una solidesa que permetia la presència d'un primer pis, mentre a l'Esquerda la majoria de construccions eren de planta baixa.

En ple segle XIII, les cases de l'Esquerda eren petites, d'una o dues estances com a màxim, amb un espai útil que oscil·lava entre els 20 m^2 i els 30 m^2. Per tant, cal considerar-les habitatges unifamiliars, amb una llar de foc central o arrambada a una paret, i amb pocs o cap luxe, olles i pots de ceràmica grisa-negra de cuina i algunes eines de ferro. Tot correspon als habitatges de pagesos dedicats al treball del camp i la ramaderia, a més d'alguns artesans. En canvi, a Santa Creu trobem cases grans, amb diverses estances i diferents nivells o pisos, que poden arribar als 100 m^2. Pel que sembla, això correspon a l'etapa de creixement del segle XV, quan es van ajuntar les cases més petites d'èpoques anteriors. Algunes semblen destinades a l'ús com a hostals o fondes per als pelegrins. La capacitat econòmica dels seus habitants es posa en evidència amb l'abundància i el luxe de les vaixelles i altres estris, de metall i vidre.

Pel que fa al marc cronològic, el poble medieval de l'Esquerda-Roda té uns precedents ibèrics importants, cosa que influencia de manera important el seu urbanisme posterior. L'origen del poble medieval es troba a final del segle IX, amb la restauració del comtat d'Osona per part de Guifré el Pilós el 875. El 927 ja trobem el primer esment a l'església de Sant Pere de Roda. El seu creixement té lloc en plena època feudal, entre els segles XI i XIII. La fi del poble va ser provocada per l'enfrontament entre els Cabrera, senyors de Roda, i l'aliança entre el bisbe de Vic i el rei Jaume II, que va provocar un seguit d'atacs que van acabar amb la seva destrucció el 1314, amb el consegüent abandonament per part de la població. Per la seva banda, el poble medieval de Santa Creu de Rodes té uns orígens en l'època de formació de les parròquies, amb un possible assentament carolingi anterior no localitzat com testimonien les tombes. El seu creixement al llarg dels segles feudals, associat completament al monestir proper, desembocarà en un poble ben consolidat al segle XIII. A partir d'aquest moment, les causes del seu abandonament semblen diverses, des de la Guerra Civil catalana, el canvi de conjuntura econòmica, els atacs pirates i, sobretot, la decadència progressiva i paral·lela del monestir.

En qualsevol cas, l'Esquerda de Roda i Santa Creu de Rodes són dos exemples magnífics de pobles medievals catalans, que van evolucionar i créixer fins que van ser abandonats. La seva fossilització en el temps ens permet, ara, estudiar-los amb detall i ens proporciona una bona mostra de la riquesa arqueològica i patrimonial del nostre país.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

BIBLIOGRAFIA

Sobre l'Esquerda de Roda de Ter

Adell, J. A. 1990, Els despoblats medievals. Un urbanisme impossible?, *Cota zero*, 6, 79-85.

Barral, X., Lazaro, V. (coord.) 2004, *Viure a palau a l'edat mitjana*. Girona: Fundació Caixa de Girona.

Clua, M., Ollich, I., Rocafiguera, M. 2018, La localisation de l'atelier de Rodda à la lumière des dernières découvertes archéologiques à Roda de Ter (Catalogne), *Revue Numismatique*, 175, 355-375.

Díaz-Carvajal, A. 2018, *L'Esquerda: Arqueologia funerària i estudi antropològic d'una població medieval (segles VIII-XIV)*, (tesi doctoral), Universitat de Barcelona, Barcelona.

Ferrando-Bernal, M., Ollich-Castanyer, I, Díaz-Carvajal, A., Morcillo-Suárez, C., Allentoft, M. E., Valverde, S., Lalueza-Fox, C. 2020, Mapping co-ancestry connections between the genome of a Medieval individual and modern Europeans, *Scientific Reports, Nature Research*, 10- 1, 1-11.

Olalde, I., Mallick, S., Nick Patterson, N., Rohland, N., Villalba-Mouco, V., Marina Silva, M., Dulias, K., Edwards, C.J., Gandini, F., Pala, M., Soares, P., Ferrando-Bernal, M., Adamski, N., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Culleton, B.J., Fernandes, D., Lawson, A.M., Mah, M., Oppenheimer, J., Stewardson, K., Zhang, Z., Jiménez Arenas, J.M., Toro Moyano, I.J., Salazar-García, D.C., Castanyer P., Santos M., Tremoleda J., Lozano M., García Borja P., Fernández-Eraso J., Mujika-Alustiza J. A., Barroso C., Bermúdez F. J., Viguera Mínguez E., Burch J., Coromina N., Vivó D., Cebrià A., Fullola J. M., García-Puchol O., Morales J. I., Oms F. X., Majó T., Vergès J. M., Díaz-Carvajal A., Ollich-Castanyer I., López-Cachero F. J., Silva A. M., Alonso-Fernández C., Delibes De Castro, G., Jiménez Echevarría, J., Moreno-Márquez A., Pascual Berlanga G., Ramos-García P., Ramos-Muñoz J., Vijande Vila E., Aguilella Arzo G., Esparza Arroyo Á., Lillios K. T., Mack J., Velasco-Vázquez J., Waterman A., Benítez De Lugo Enrich L., Benito Sánchez M., Agustí B., Codina F., De Prado G., Estalrrich A., Fernández Flores Á., Finlayson C., Finlayson G., Finlayson S., Giles-Guzmán F., Rosas A., Barciela González, V., García Atiénzar, G., Hernández Pérez, M.s., Llanos, A., Carrión Marco, Y., Collado Beneyto, I., López-Serrano, D., Sanz Tormo, M., Valera, A.c., Blasco, C., Liesau, C., Ríos, P., Daura, J., De Pedro Michó, M.J., Diez-Castillo, A., Flores Fernández, T., Francès Farré, J., Garrido-Pena, R., Gonçalves, V.s., Guerra-Doce, E., Herrero-Corral, A.M., Juan-Cabanilles, J.,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

López-Reyes, D., Mcclure, S.b., Merino Pérez, M., Oliver Foix, A., Sanz Borràs, M., Catarina Sousa, A., Vidal Encinas, J.m., Kennett, D.j., Richards, M.b., Alt, K.w., Haak, W., Pinhasi, R., Lalueza-Fox, C., Reich D. 2019, The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years, *Science,* 363-6432, 1230-1234.

Ollich, I. (coord.) 1990a, L'arqueologia dels poblats medievals abandonats, *Cota zero*, 6, 15.

Ollich, I. 1990b, La fi d'un poblat medieval. Deserció o canvi d'assentament? El cas de l'Esquerda, *Cota zero*, 6, 71-78.

Ollich, I. 1990c, Problemàtica general de les estructures d'habitatge durant l'Alta Edat Mitjana, *La vida medieval a les dues vessants del Pirineu (1r i 2n curs d'Arqueologia d'Andorra)*. Andorra la Vella: Servei d'Arqueologia d'Andorra, 19-28.

Ollich, I. 2003, Arqueologia i vida quotidiana a l'època medieval. L'excavació i interpretació d'una casa del segle xiii al jaciment de l'Esquerda, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23-24, 145-165.

Ollich, I. 2004, Roda ciutat (l'Esquerda), i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (segles viii-x), *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 179-194.

Ollich, I., Pujades, J. 2004, La casa natal del poeta Andreu Febrer. Evidències documentals i arqueològiques d'una casa dels segles xiv i xv a Vic, *Viure a palau a l'Edat Mitjana*. Girona: Fundació Caixa de Girona, 71-80.

Ollich, I., Rocafiguera, M. 1992, Ancient Patterns of Settlement and Urbanism. The Medieval Site of l'Esquerda, Catalonia, *Medieval Europe, An International Conference of Medieval Archaeology*, Nova York, NY: University of York, 131-138.

Ollich, I., Rocafiguera, M. 1993, Antiguas pautas de asentamiento y urbanismo en el yacimiento medieval de l'Esquerda (Catalunya), *Boletín de Arqueología Medieval*, 7, 11-20.

Ollich, I., Rocafiguera, M. (1994). *L'oppidum ibèric de l'Esquerda.Campanyes 1981-1991. Les Masies de Roda de Ter, Osona. Barcelona*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Ollich, I., Rocafiguera, M. 2019, Antiguas pautas de asentamiento en el yacimiento de l'Esquerda (Osona, Barcelona): un ejemplo de arqueología diacrònica, *Al-Quitab, Homenaje a Juan Zozaya Stabel-Hansen*. Madrid: Asociación Española de Arqueología Medieval, 155-160.

Ollich, I., Ocaña, M., Ramisa, M., Rocafiguera, M. 1995 *A banda i banda del Ter. Història de Roda*, Barcelona: Ajuntament de Roda / Eumo Editorial.

Ollich, I., Rocafiguera, M., Amblàs, O. 2014, L'*oppidum* ibèric de l'Esquerda: darreres aportacions i noves línies de recerca, *Actes II Jornades d'Arqueologia de*

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

la Catalunya Central (Vic, desembre 2012), Barcelona-Vic: Serveis Territorials de la Catalunya Central / Museu Episcopal de Vic, 18-124.

Ollich, I., Rocafiguera, M., Ocaña, M. 2016, The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the river Ter: Roda Civitas and the archaeological site of l'Esquerda (Catalonia), Christie, N., Herold, H. (ed.), *Defended Communities: Fortified Settlements of the 8th-10th Centuries*, Oxford: Oxbow Publishers, 205-217.

Ollich, I., Rocafiguera, M., Adell, J.-A., Serrat, D., Ocaña, M., Amblàs, O. i Cubero, C. 2017, L'Esquerda. Archaeological experiments in Mediaeval and Ancient Building Techniques, Alonso, R., Canales, D., Baena, J. (ed.), *IV International Congress on Experimental Archaeology (Burgos 2014 may 8th-11th. Playing with the time. Experimental archeology and the study of the past)*, Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 302-306.

Ollich, I., Serrat, D., Pratdesaba, A., Rocafiguera, M., Ocaña, M., Amblàs, O. 2018, La construcció i durabilitat d'una torre carolíngia de fusta. Arqueologia experimental a l'Esquerda, *Actes del V Congrés Internacional d'Arqueologia Experimental, Tarragona, 25-27 d'octubre del 2017: Experimental Archaeology: From Research to Society. Butlletí arqueològic,* Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 173-180.

Ollich, I., Rocafiguera, M., Amblàs, O., Gómez, A., Ocaña, M., Pratdesaba, A., Serrat, D. 2019, L'Esquerda 2014-2015: des de la fi de la Prehistòria fins l'Edat Mitjana, *IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central (Solsona, 14 i 15 d'octubre 2016)*, Barcelona: Serveis Territorials de la Catalunya Central / Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, 168-174.

Ollich, I., Travé, E., Ocaña, M., Pratdesaba, A., Rocafiguera, M. 2019, La ceràmica medieval de l'Esquerda. Aproximació tipològica i arqueomètrica, *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor: Estudis sobre ceràmica i arquitectura,* Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1-11.

Ollich, I., Rocafiguera, M., Pratdesaba, A., Ocaña, M., Amblàs, O., Pujol, M. A., Serrat, D. 2020, Una torre de guaita carolíngia a la frontera del Ter. Un experiment de construcció amb fusta a l'Esquerda, *Ausa*, 29-184, 169-194.

Pratdesaba, A. 2016, *El procés de fortificació i reocupació del territori a Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en* època *altmedieval i carolíngia: el cas de l'Esquerda, segles viii-x*, (tesi doctoral), Universitat de Barcelona, Barcelona.

Pratdesaba, A., Ollich, I., Rocafiguera,M., Pujol, À., Amblàs, O., Subirana, O., Díaz, A., Serrat, D. 2020, L'Esquerda: un assentament militar a l'àrea prepirinenca durant l'època visigoda i carolíngia (L'Esquerda, a military site in prepyrinean area through visigothic and Carolingian times), *EAA International Congress.* Barcelona: Universitat de Barcelona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604-6679/3_4

Rocafiguera, M. 2019, *El territori ausetà: la construcció d'un espai des de l'època ibèrica fins a temps visigòtics,* (tesi doctoral), Barcelona: Universitat de Barcelona, Barcelona .

Serrat, D., Ollich, I., Rocafiguera, M. 2015a, Geoarqueología del yacimiento arqueológico de l'Esquerda (Roda de Ter, Cataluña), *VI Congreso Argentino de Cuaternario y Geomorfología, sección P2G9.* Ushuaya: CONICET.

Serrat, D., Ollich, I., Rocafiguera, M., Ocaña, M. 2015b, Condicionants geològics I estructura urbana de la Roda Civitas (l'Esquerda, Osona), *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya (Barcelona 22-25 maig 2014)*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 385-390.

Sobre Santa Creu de Rodes

Adell, J. A., Burch, J., Carrascal, C., Mataró, M., Puig, A. M., Riu, E., Vieyra G. 1994, L'església de Santa Helena de Rodes. Recerca arqueològica i restauració arquitectònica, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, 217-235.

Burch, J., Carrascal, C., Mataró, M., Puig, A. M., Vieyra, G., Riu, E. 1992-1993, Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990-1992 i les propostes del Pla Director, *Tribuna d'Arqueologia,* 139-156.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2007, Excavació arqueològica al poblat medieval de Santa Creu de Rodes, *Quaderns del Museu d'Història de Catalunya,* 13, 40-43.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2008, Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà), *Actes de les IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona,* Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 473-476.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2010a, Intervencions al poblat de Santa Creu de Rodes en el bienni 2008-2009 (El Port de la Selva, Alt Empordà), *Actes de les X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 363-370.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2010b, Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà), *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona: ACRAM, 7, 19-726.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2010-2011, Unes mesures de ceràmica trobades a Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà), *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*, 6-7, 90-99.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2011, L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins LII. Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, 315-338.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2012a, El poblat de Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà). Intervencions arqueològiques durant el bienni 2010-2011, *Actes de les XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona / Universitat de Girona / Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Diputació de Girona / ICRPC / Museu d'Arqueologia de Catalunya, 385-391.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2012b, Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà), *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya,* Barcelona: ACRAM, 719-726.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2014, Intervencions arqueològiques a Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà) durant el bienni 2012-2013, *Actes de les XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 395-402.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2016a, Intervencions arqueològiques a Santa Creu de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà) durant el bienni 2014-2015, *Actes de les XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona,* Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 375-381.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2016b, Santa Creu de Rodes. Un poble medieval a la Serra de Verdera, *Tribuna d'Arqueologia*, 248-270.

Mataró, M., Ollich, I., Puig, A. M. 2018, Intervencions arqueològiques a Santa Creu de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà) en el bienni 2016-2017, *Actes de les XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 547-554.

Ollich, I., Mataró, M., Puig, A. M., Travé, E., Díaz-Carvajal, A., Agustí, B. 2020, Els orígens carolingis del poble medieval de Santa Creu de Rodes, Alt Empordà, Catalunya (The Carolingian origins of the Medieval Village of Santa Creu de Rodes, Alt Empordà, Catalonia), *EAA International Congress*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

Plujà, A., Masmartí, S. 2013, *Els dominis de Sant Pere de Rodes al Cap de Creus. Segons un capbreu de la Celleria (1420-1429)*, Girona: Ajuntament del Port de la Selva / Fundació Albert Tomàs / Museu d'Història de Catalunya.

Puig, A. M. 2010, Intervenció a l'església de Santa Helena de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà), *Actes de les X Jornades d'Arqueologia. Girona,* Girona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, 359-361.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 85-118 | DOI: 10.33115/a/2604667913_4

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
119-146	2020-07-14	2020-09-17

LA CASA MEDIEVAL A GIRONA

THE MEDIEVAL HOUSE IN GIRONA

DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Jordi Sagrera Aradilla
Universitat de Girona

Paraules clau
Girona, medieval, casa, exemples

Keywords
Girona, medieval, house, examples

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Resum

La ciutat de Girona conserva molts exemples d'edificis medievals. Malgrat les diferències formals, s'aprecien uns trets comuns en la concepció dels espais i de les tècniques constructives que permeten identificar-los sense gaires problemes. Les façanes estretes, els solars fondos, l'existència del pati interior com a element vertebrador, la localització d'una eixida posterior o verger, i la sala com a àmbit residencial preferent. En alçada contenen tres plantes, la noble al primer pis i un badiu que corona la casa sota la teulada.

Abstract

The city of Girona preserves many examples of medieval buildings. Despite the formal differences, there are common features in the conception of the spaces and the construction techniques that allow them to be identified without too many problems. The narrow facades, the deep plots, the existence of the inner courtyard as a core element, the location of a rear exit or orchard, and the living room as a preferred residential area. In height, they contain three floors, the main one on the first floor, with a courtyard crowning the house under the roof.

LA CASA MEDIEVAL A GIRONA

ASPECTES GENERALS

La particular història urbana de Girona ha estat marcada profundament per l'època medieval. No fou fins al segle XI que la modesta ciutat antiga inicià l'expansió fora muralles. Primer cap al nord, al voltant de l'antic complex episcopal de Sant Feliu, que acabà consolidant un nou barri: el burg de Sant Feliu. Era l'assaig preliminar i el preludi del veritable creixement urbà que s'encetava, a mitjan segle XII, cap a migdia i a ponent a ambdues bandes del riu Onyar: l'Areny, el cap de l'Areny, Vilanova, el puig de Vilanova, el Mercadal i Cuguçac. També cap al nord, amb el burg de Sant Pere i el carrer de Pedret. A mitjan segle XIV, la ciutat havia augmentat cinc vegades la superfície urbana i gairebé deu vegades la població resident. Després, s'estancava i s'esllanguia, somorta, en llargs períodes de decadència alternats amb altres de certa recuperació que no van poder alterar substancialment la fesomia urbana medieval. No endebades, els deu mil habitants que podia haver assolit abans de la pesta del 1348 no es van superar fins ben avançat el segle XIX (Canal et al. 1998, 7-8 i 20-21).

El pes de la ciutat medieval es manifesta arreu dels carrers, les places i els edificis de l'actual centre històric. Certament, les necessitats i les modes han imposat canvis i reformes a les façanes i als interiors dels immobles, fins al punt que no s'ha conservat intacte cap edifici medieval. Malgrat això, la construcció tradicional va prioritzar l'economia de mitjans mantenint tot allò que es podia aprofitar o no calia enderrocar. Es paredaven portes, finestres i llotges, i se n'obrien de noves, però les originals es preservaven ocultes. Aquesta manera de treballar va afavorir la preservació de façanes i estructures de molts edificis, especialment d'aquells que s'havien fornit de materials nobles i, no tant, en les cases més modestes o en certs elements bastits amb materials peribles, com les tribunes o les volades.

Tot sovint, la simple observació de façanes revela autèntics rosaris de reformes acumulades en el temps, però també constata que l'estructura original i molts dels elements propis que contenen reculen als segles XII, XIII i XIV, l'època daurada de la ciutat (fig. 2).

Un aspecte genuí de l'arquitectura civil a Girona fou la proliferació de pedreres. Explotaven una roca calcària de bona qualitat procedent dels primers turons del massís de les Gavarres que, de nord a sud, s'alcen a l'est de de la ciutat. Durant molts segles van proveir el material lapidi per bastir la ciutat: els carreus, el pedruscall de reble i àdhuc la calç per elaborar el morter de les parets. La duresa, la densitat, l'escassa porositat i la resistència al desgast de la pedra de Girona la

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_5

feien idònia per a una talla acurada de qualitat. Això facilità l'exportació de peces prefabricades aptes per a qualsevol mena d'edifici, civil i religiós. Els medievals l'anomenaren el marbre blau, pel to blavós que agafaven les peces polides (Español 1999, 87, nota 48). Principalment entre els segles XIII i XV, ingents quantitats de portes, finestres i columnes van embellir molts palaus, catedrals, esglésies i convents d'arreu dels dominis de la Corona d'Aragó (Español 1999 i 2009). El prestigi i l'abundància de la pedra de Girona n'afavoria la presència massiva a la ciutat i, de retruc, la preservació de molts immobles.

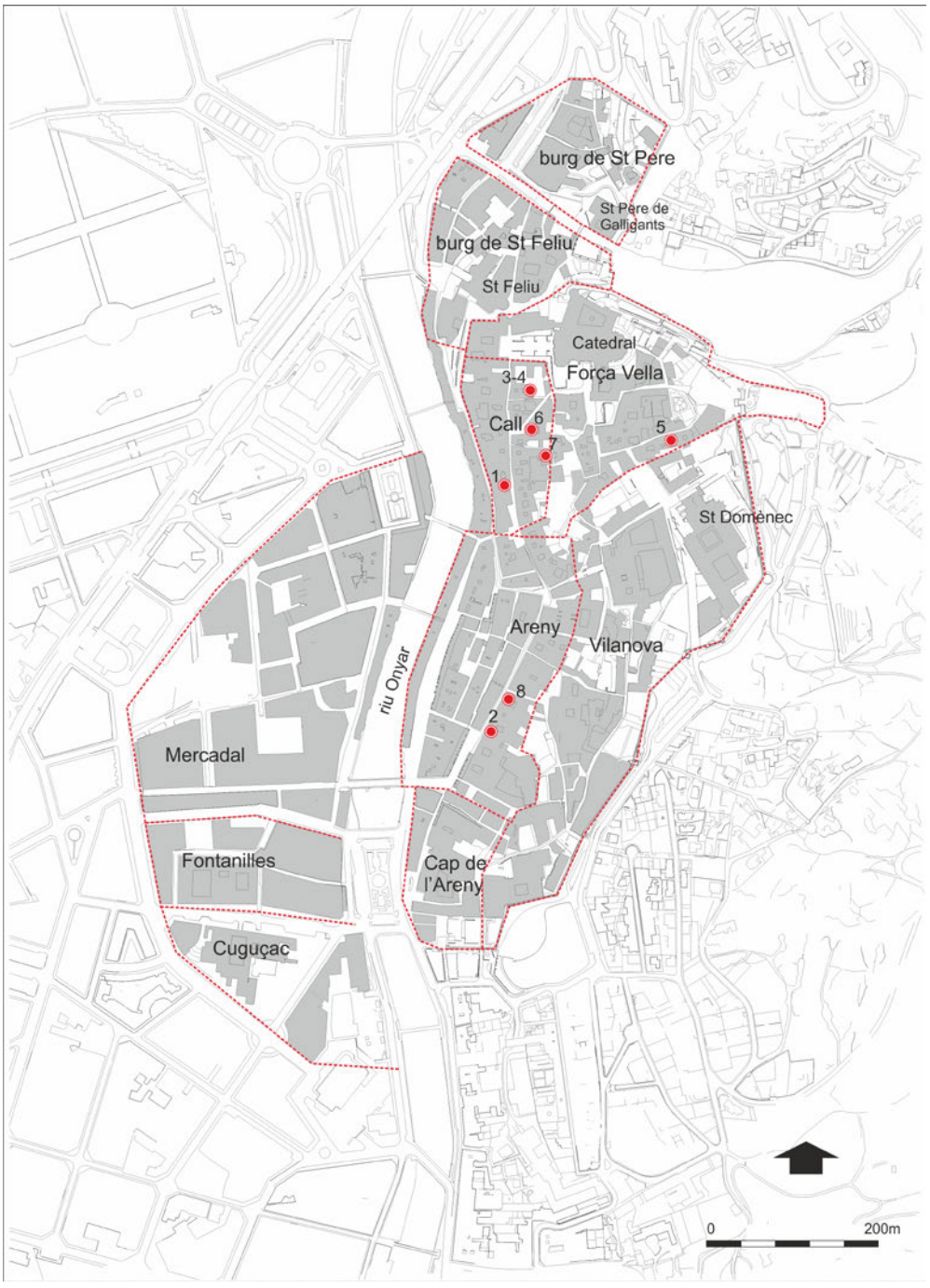

Figura 1. Plànol actual de la ciutat de Girona, on s'ha destacat amb trama grisa el recinte urbà medieval, i amb indicació dels principals burgs i barris que el conformaven: 1. Casa del carrer Alemanys, 11; 2. Casa del carrer Ciutadans, 2; 3 i 4. Cases del carrer Cúndaro, 3; 5. Casa del carrer Alemanys, 10; 6. La Pabordia; 7. Casa Bosch Lavayen; 8. Casa del carrer Ciutadans, 10.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

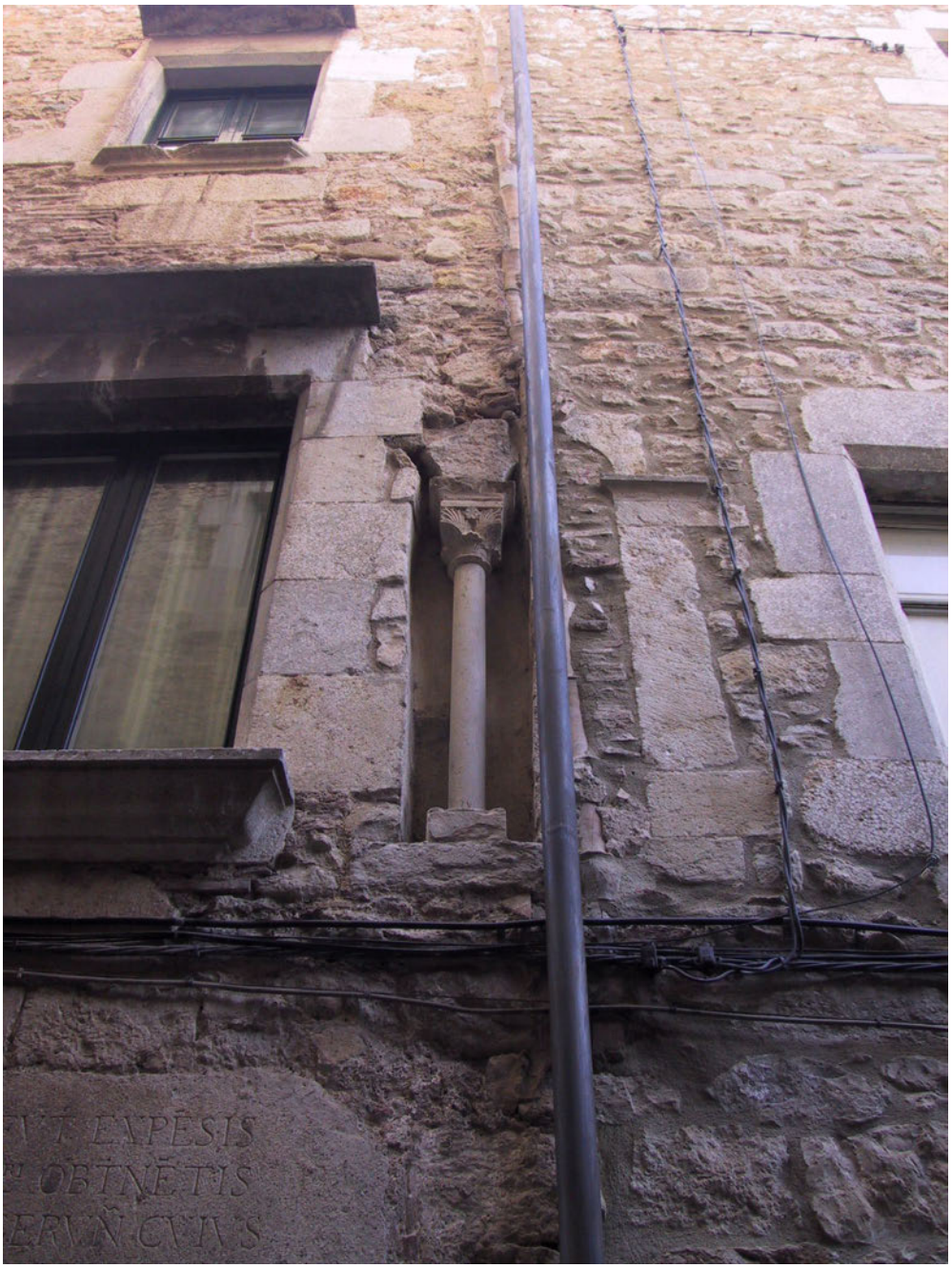

Figura 2. Façana del carrer Alemanys.

Girona conserva força testimonis que, poc o molt segons el cas, permeten copsar el fons i la forma de la casa medieval. A continuació n'exposarem alguns dels exemples que, al nostre parer, semblen prou representatius. Val a dir, emperò, que el recull sempre resultarà esbiaixat ja que, el que s'ha conservat, fa referència preferentment a edificis de certa entitat. Les cases més humils, al seu temps nombroses, resulten, en canvi, més difícils d'avaluar ja que la modèstia de mitjans i de dimensions les ha fet susceptibles de reformes i alteracions de més profunditat.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

CASA DEL CARRER DE LA FORÇA, 11

Es localitza a la part baixa del recinte de la ciutat antiga i al capdavall del carrer de la Força, que havia estat el carrer Major del call. Fou, per tant, una casa jueva del call. Ocupa un solar de façana estreta que no arriba als 5 m d'amplada i una fondària que la duplica en escreix (fig. 3). La textura dels murs i la tipologia de les obertures conservades permeten afinar el context cronològic envers el darrer terç del segle XIII.

L'immoble tenia una eixida al darrere que s'estenia fins a arribar a la muralla antiga. Tot i que alterada, encara es conserva. El pati és una peça important i gairebé inherent a la casa medieval. Aporta llum, generalment allotja la cisterna que recull l'aigua de les teulades i serveix de distribuïdor, ja que habitualment acull l'escala per accedir a les estances superiors. En edificis de façana estreta, els més abundants a la ciutat, s'emplaça a la banda posterior.

La part construïda conté quatre estances repartides en sengles plantes superposades en vertical, amb una alçada total aproximada de 18 m. Actualment en són cinc, però la superior és sobreafegida i de factura totalment moderna. La façana principal, abocada al carrer de la Força, fou modificada cap a finals del segle XVIII amb l'obertura d'una porta a la planta baixa, dos balcons, un a la planta primera i un altre a la segona i, finalment, un darrer balcó, més modern, a la tercera (fig. 4). No obstant això, preserva tota l'estructura medieval, fins i tot les obertures originals. Així, a la planta baixa s'aprecia encara bona part de la porta adovellada que fou parcialment rectificada al segle XIX. Al primer pis s'hi conserva paredada una finestra coronella d'arquets trilobulats. Al segon hi apareix, també paredada, una finestra de llinda recta i, al superior, una finestra geminada d'arquets de mig punt amb un lòcul adjunt (fig. 5).

La façana posterior manté una organització similar tret de la planta baixa, on una arcada de mig punt s'obre completament al pati. Al primer pis, hi trobem una finestra coronella d'arquets trilobulats, similar a la de la façana anterior, i una porta amb permòdols sota la llinda. Donava accés a la part residencial de la casa des de l'escala construïda al pati, malauradament perduda. El tram de façana del segon pis ha estat completament desfigurada per refaccions i afegits. La superior, en canvi, es preserva perfectament i està presidida per una finestra geminada d'arquets de mig punt.

CASA DEL CARRER CIUTADANS, 2

Es localitza a la galta de llevant del carrer i a tocar de la plaça del Vi. Avui allotja un establiment comercial a la planta baixa i dependències municipals a les plantes superiors. L'origen del carrer arrenca a les darreries del segle XI, quan s'iniciaven els primers establiments per edificar cases on, aleshores, era la principal via d'accés a la ciutat. A mitjan segle XII ja s'havia consolidat la renglera de la banda est que, amb la urbanització del mercat proper a partir del 1160, es va integrar en un nou barri, el de l'Areny, el més dinàmic i el motor econòmic i comercial de la ciutat (Canal, Nolla i Sagrera 2018).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_5

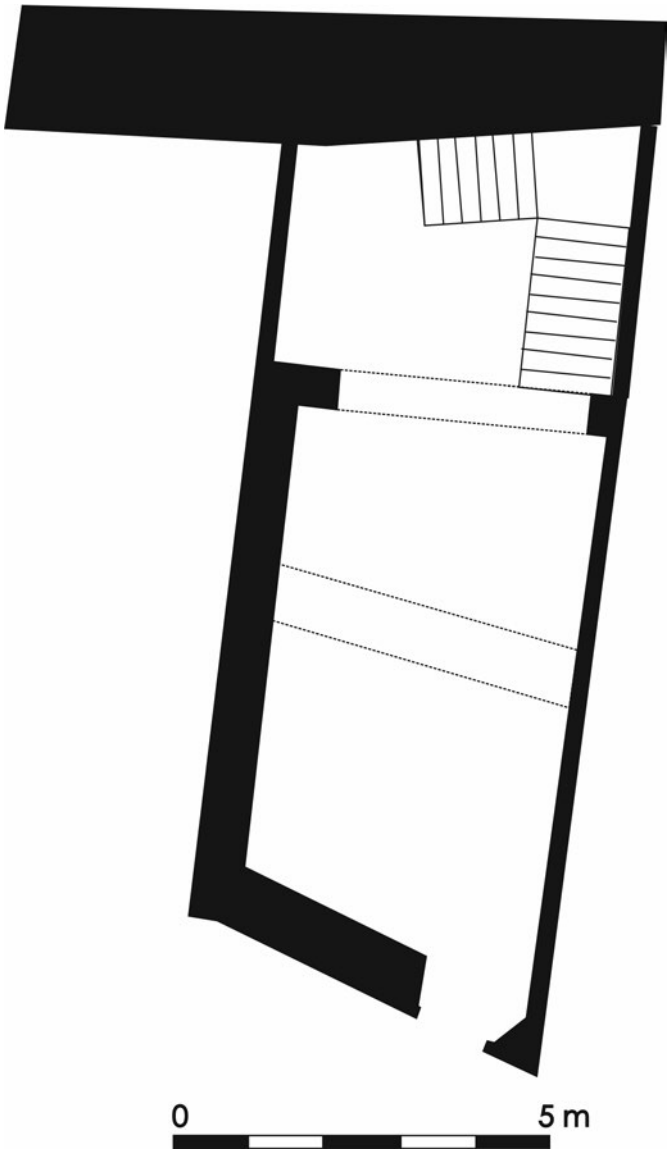

Figura 3. Plànol de la planta baixa del número 11 del carrer de la Força.

Des de mitjan segle XIII, el carrer era conegut com la Draperia. El topònim va perdurar fins a finals del XIV, temps en el qual es començava a imposar l'actual de Ciutadans. Un i l'altre revelen una estreta relació amb l'activitat i l'estatus social dels residents. Ho confirmen les fons documentals conegudes dels propietaris: mercaders, canvistes, juristes... i, en general, membres de famílies burgeses benestants.

En relació estricta amb la casa, les dades documentals remunten la història al 1155 quan formava part de l'honor més extensa de Berenguer Atesen (ADG,[1] llibre d'arxiu de la sagristia segona de la Seu, 1, 2-3). Consta en un capbreu que el domini, el 1196, havia passat a Ramon de Tallada (ADG, Arxiu Capitular de la Seu, llibre de la sagristia segona, f. 102v-103v). La seva família el va retenir fins al 1254, quan un altre Tallada, Guillem, partia la finca a meitats. A la de migdia

1 ADG: Arxiu Diocesà de Girona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

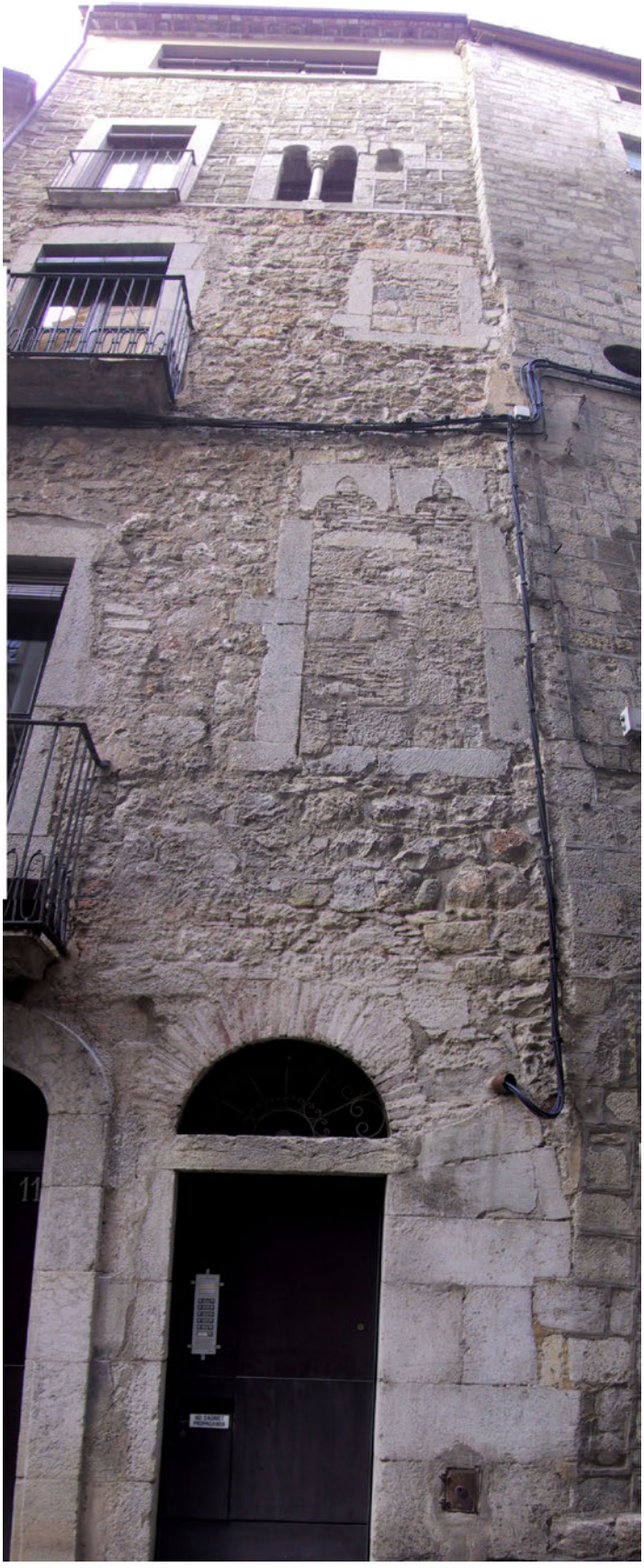

Figura 4. Façana principal del número 11 del carrer de la Força. Malgrat les obertures modernes, preserva l'estructura medieval completa de quatre plantes.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

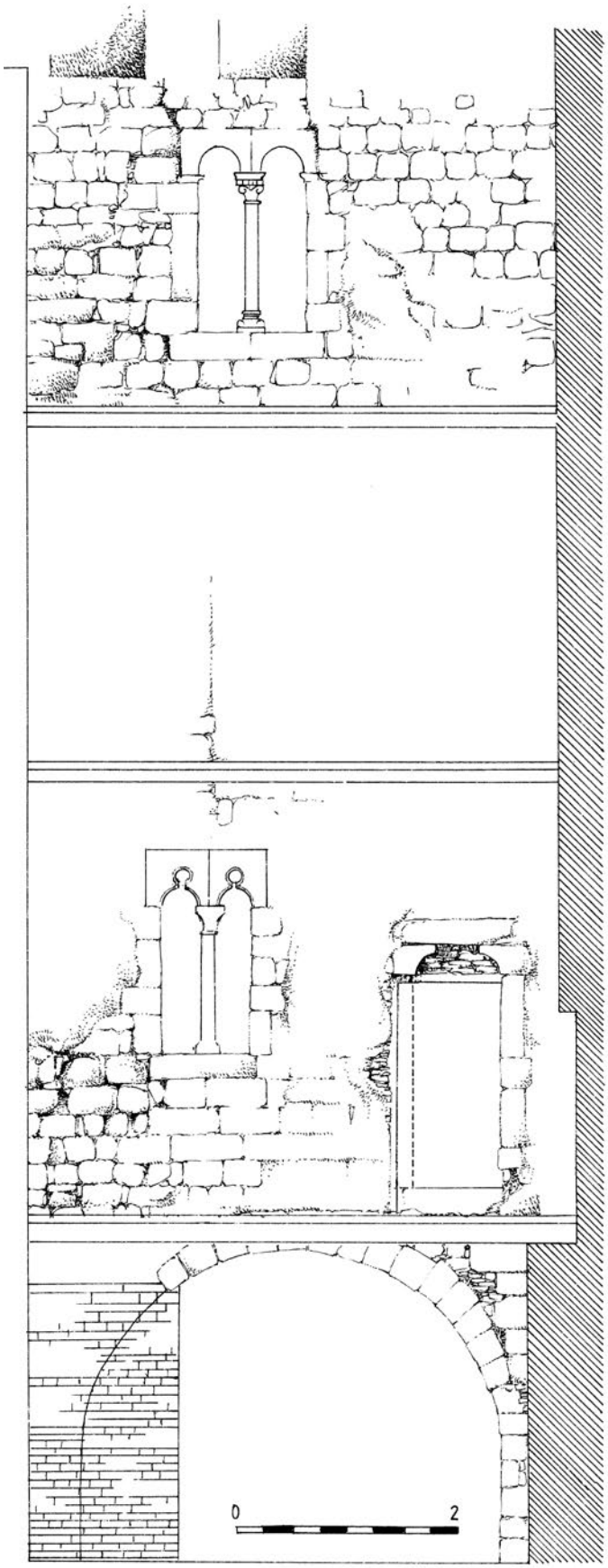

Figura 5. Façana posterior del número 11 del carrer de la Força.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

hi establia Ramon de Montmeló, ferrer, amb la part corresponent de la casa i del solar posterior ubicat a llevant (ADG, llibre d'arxivació de la sagristia segona de la seu, 1, doc. núm. 23). Amb aquesta divisió es fixava definitivament la parcel·la sobre la qual s'havia de bastir una nova casa. Les restes materials conservades a l'immoble actual s'estructuren en funció d'aquell repartiment i remeten a una reedificació empesa probablement per Jaume Bordils, ciutadà de Girona, que n'era el propietari el 1282 (ADG, Pia Almoina, doc. núm. 72). En qualsevol cas, l'obra sembla anterior al 1311, any que Jaume Bordils comprava la casa veïna situada al nord, que era l'altra meitat de l'antiga finca (ADG, llibre d'arxiu de la sagristia segona de la seu, 1, doc. núm. 33).

Es tracta d'un immoble de façana estreta i molt fonda que disposava d'un verger a la banda del darrere. La casa s'estructura en dos cossos de tres plantes cadascun, separats per un pati interior. L'escala principal es recolzava contra la paret nord del pati i connectava amb la llotja de la planta noble. Aquesta forma una galeria orientada de nord a sud de tres arcs de mig punt sustentats per columnes de fust gallonat. Precedia l'accés a la sala però també comunicava diferents àmbits del cos davanter de la casa mitjançant una naia ancorada a la paret mitgera de migdia, de la qual s'han preservat els modillons de suport. Aquest sistema de distribució es repetia a la planta superior.

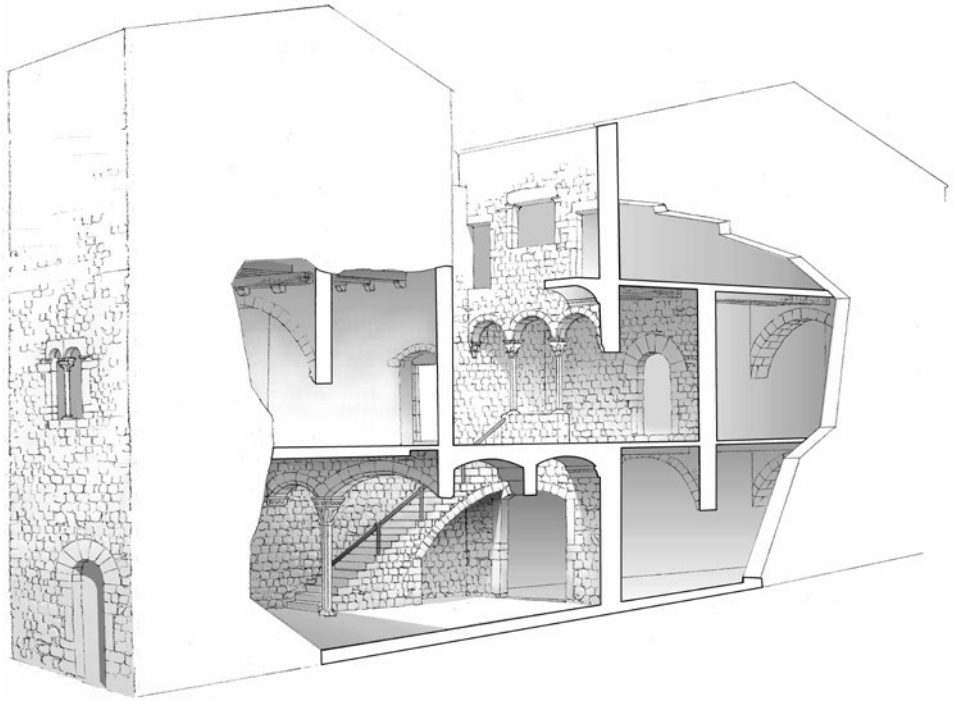

Figura 6. Perspectiva seccionada de la casa medieval del capdamunt del carrer Ciutadans.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

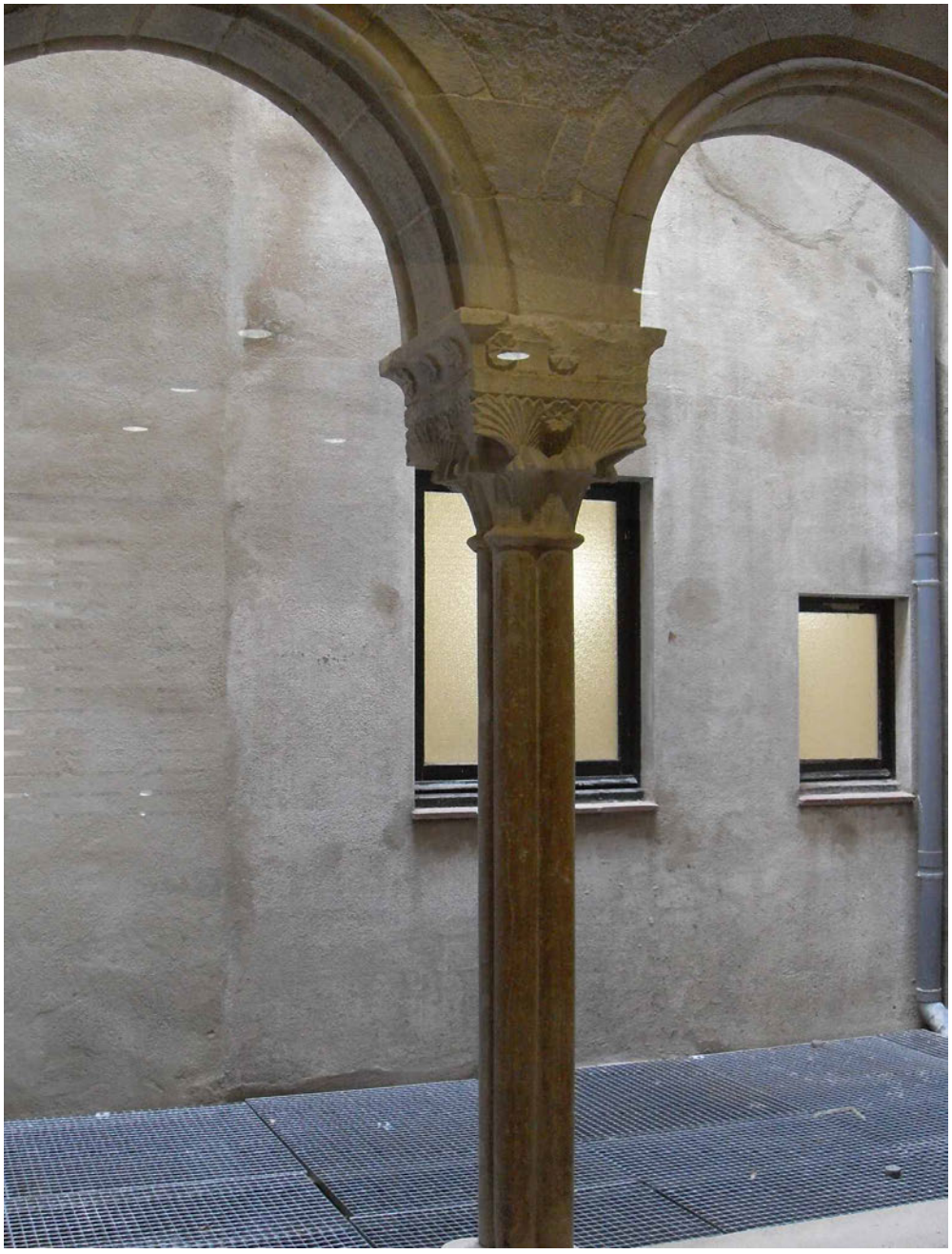

Figura 7. Casa del carrer Ciutadans. Detall d'una columna i dels arcs de la llotja de la planta noble.

CASES DEL CARRER CÚNDARO, 3

A la galta nord de les escales del carrer es conserven dues cases medievals de l'antic call jueu de la ciutat, que actualment resten incorporades en un únic immoble. L'estructura de l'edifici revela una primera fase probablement anterior al mateix establiment del call. En aquest estadi, la finca conformava una sola casa, de la qual, se n'han preservat les parets perimetrals i un mur interior central que marcava l'eix de simetria de dos àmbits comunicats per una arcada de mig punt. Aprofitant aquesta distribució, al segle XII avançat o ja als primers decennis

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

del XIII es transformava completament. Es paredava l'arc del mur central, que es convertia en paret mitgera de dues cases, una a llevant i l'altra a ponent, de planta rectangular de poc més de tres per deu canes cadascuna. La compartimentació interna es refeia de dalt a baix en aquest moment i és la que, en gran part, ha perdurat fins a l'actualitat. En els dos casos es va organitzar de manera similar, amb quatre seccions correlatives a la planta baixa que es repetien al pis superior.

La casa situada a l'est feia xamfrà amb un carreró orientat en sentit nord-sud, actualment tancat. Des de l'entrada, al carrer Cúndaro, s'accedia a una primera estança de dues crugies marcades per un arc escarser. Pel nord, connectava amb el pati mitjançant una arcada de mig punt que abastava l'amplada de la casa. El pati contenia l'escala en dos trams recolzats contra les parets oest i nord respectivament, fins al replà de la planta noble. El llit del segon tram d'escala devia formar un arc que deixava suficient espai a sota per a un arc, ara paredat, que donava accés a una darrera estança al límit nord de la casa.

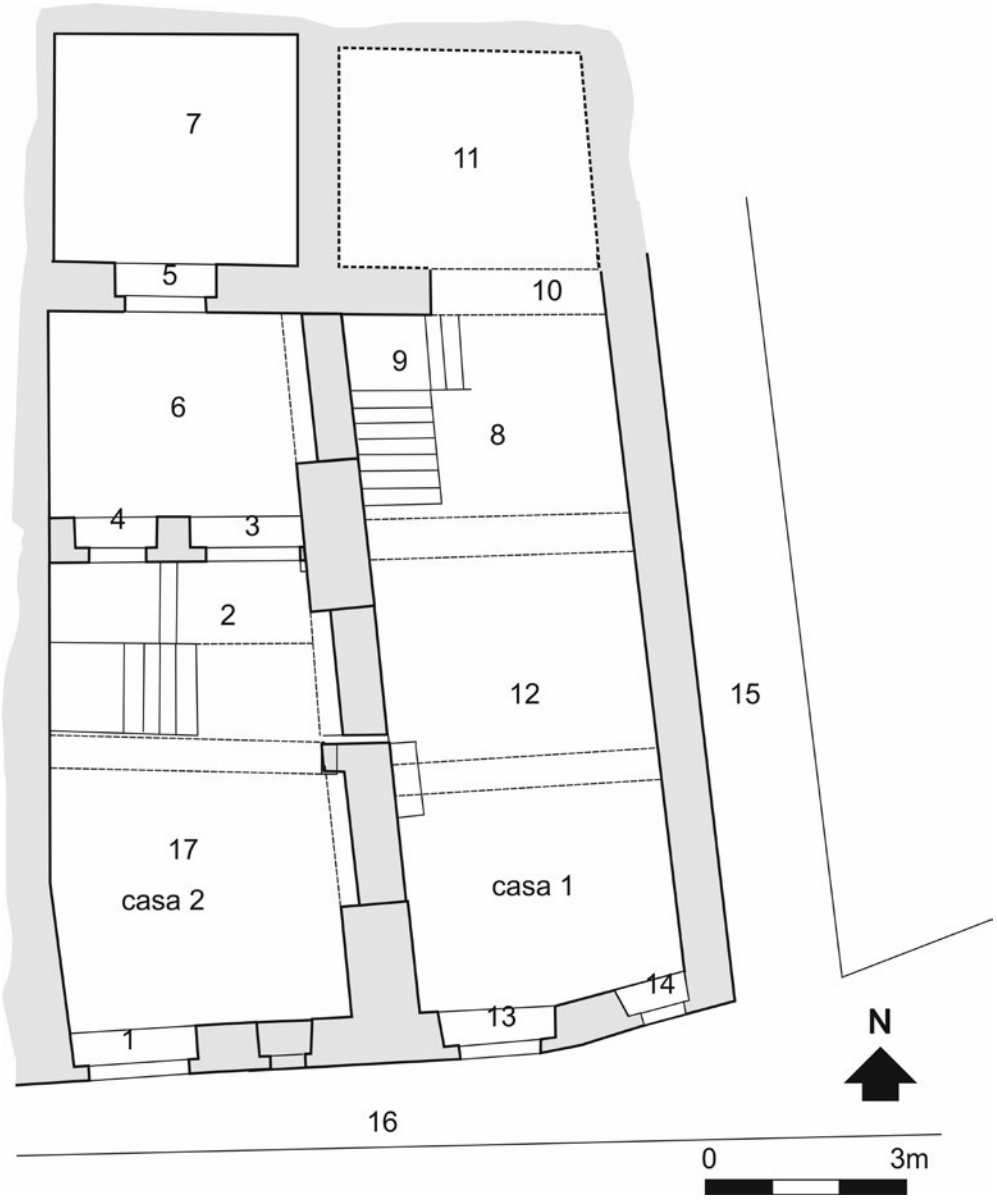

Figura 8. Planta baixa de les cases del carrer Cúndaro. Casa número 2: 1. Porta principal; 2. Pati i escala de la casa; 3 i 4. Respectivament, porta i finestra; 5. Porta; 6 i 7. Estances darrere del pati. Casa número 1: 8. Pati; 9. Escala principal; 10. Arcada; 11. Estança rere el pati; 12. Vestíbul d'entrada; 13. Porta principal; 14. Antiga porta convertida en finestra en època baixmedieval; 15. Carreró desaparegut; 16. Actual carrer Cúndaro; 17. Vestíbul d'entrada de la casa número 2.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

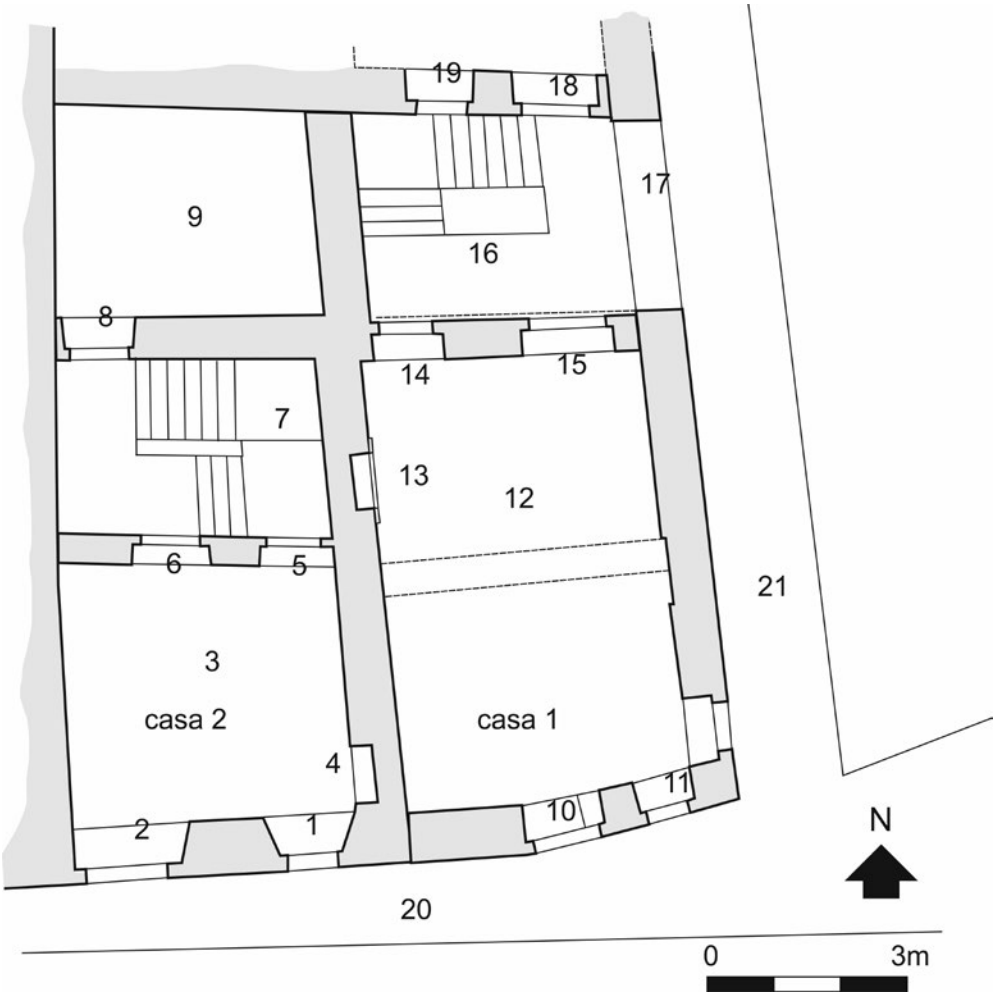

Figura 9. Plànol de la planta noble de les cases del carrer Cúndaro: 1 i 2. Finestres de la sala; 3. Sala; 4. Tinell; 5 i 6. Portes de la sala que connecten amb el pati interior; 7. Escala; 8. Porta; 9. Estança rere el pati; 10 i 11. Finestres de la sala; 12. Sala; 13. Tinell; 14 i 15. Portes que comuniquen amb el pati; 16. Naia del pati; 17. Arcada oberta a la façana exterior del pati; 18. Porta; 19. Finestra; 20. Actual carrer Cúndaro; 21. Carreró desaparegut.

El replà formava un passadís amb dues ales. La primera es recolzava contra la paret est de la casa, on s'obria una arcada avui paredada però ben visible. S'obria al carreró tot aportant claror natural i probablement es podia tancar mitjançant unes mampares de fusta. La segona s'ancorava a la paret de migdia del pati i sobre l'arc de diafragma de mig punt, que donava entrada al pati des de migdia. Connectava amb les dues portes d'accés a la sala. Aquesta, formava una estança rectangular de dues crugies separades per un arc diafragmàtic de punt rodó. Disposava de dues finestres obertes a la façana principal i una tercera sobre el carreró, a la banda est. S'ha conservat admirablement, fins i tot el tinell. Encastat a la paret oest de la sala forma un lòcul de pedra coronat amb un arc de mig punt.

La casa situada a l'oest també tenia l'entrada pel carrer Cúndaro. De la porta estant i de sud a nord, s'accedia a un vestíbul que precedia el pati, en realitat, una caixa d'escala que n'ocupava tot l'espai. Es distribuïa en diferents trams separats per replans. Des del primer s'accedia a la banda nord de la casa. Des del segon, a la sala del primer pis; des del tercer, a les restants estances de la planta noble i així fins a un tercer pis sota teulada. La sala es reduïa a la quarta part del primer pis, al sud de l'escala i formava una estança de planta quadrada amb finestres exteriors sobre el carrer Cúndaro.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 10. Vista de la paret mitgera de les cases del carrer Cúndaro amb l'antic arc que comunicava els dos sectors que, més endavant, es van convertir en cases independents.

CASA DEL CARRER DELS ALEMANYS, 10

Es localitza a la part alta de la Força Vella, topònim que ha designat el recinte de la ciutat antiga des del segle xv. Se situa molt a prop de la muralla. De fet, la finca n'incorpora un tram com a límit meridional. La proximitat del mur limitava la fondària que es compensà amb una amplada de façana notable, tot configurant el solar amb una planta gairebé quadrada. L'edifici actual conté quatre nivells i preserva l'estructura medieval del segle xiv, malgrat que fou objecte d'una important reforma al segle xviii i posteriorment alterada per afegits dels segles xix i xx. En època medieval s'integrava en el barri catedralici que, a remolc de la seu, hostatjà les seus i les delegacions de les principals institucions religioses de la diòcesi. Consta documentalment que, al carrer, s'hi aplegaven unes quantes cases canonicals, una de les quals era la que ens ocupa. L'immoble té la façana principal al carrer i una façana posterior abocada a un pati que arriba a la muralla.

Des d'una porta adovellada s'accedeix a la planta baixa, que està distribuïda en tres estances arrenglerades d'est a oest i que aboquen al pati per la banda de migdia. Les dues primeres hi obren àmplies arcades de mig punt; la darrera, a l'est, només una porta. Al pati s'hi conserva la cisterna i el brocal que recollia l'aigua de pluja i les escorrenties de les teulades. L'escala, ubicada originalment a l'est, fou substituïda per una altra al segle xix. La planta noble, al primer pis, superposa dues arcades noves obertes al pati i reprodueix el ritme arquitectònic de la planta inferior amb una habitació, a l'est, i la sala que aplega dues crugies separades per un arc diafragmàtic central. La sala es conserva pràcticament sencera. Fins i tot el sostre, un esplèndid enteixinat de bigues i llates decorades

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

amb motius geomètrics. A la paret de llevant es conserva la boca paredada de la llar que forma un generós arc de punt rodó. La il·luminació es garantia amb les arcades abocades al pati i, també, per unes finestres a la façana principal que conserven l'estructura en capialt, per bé que els coronaments originals foren substituïts per llindes rectes al segle XVIII.

El segon pis preserva l'estructura medieval de les parets mestres, però les reformes dels segles XVIII i XIX n'han desfigurat completament la distribució interior. Per bé que actualment s'organitza en tres estances seguides, la disposició medieval es devia configurar amb una mena de badiu o golfes sota teulada amb coberta d'encavallades de fusta.

Figura 11. Detall del tinell de la sala d'una de les cases del carrer Cúndaro.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

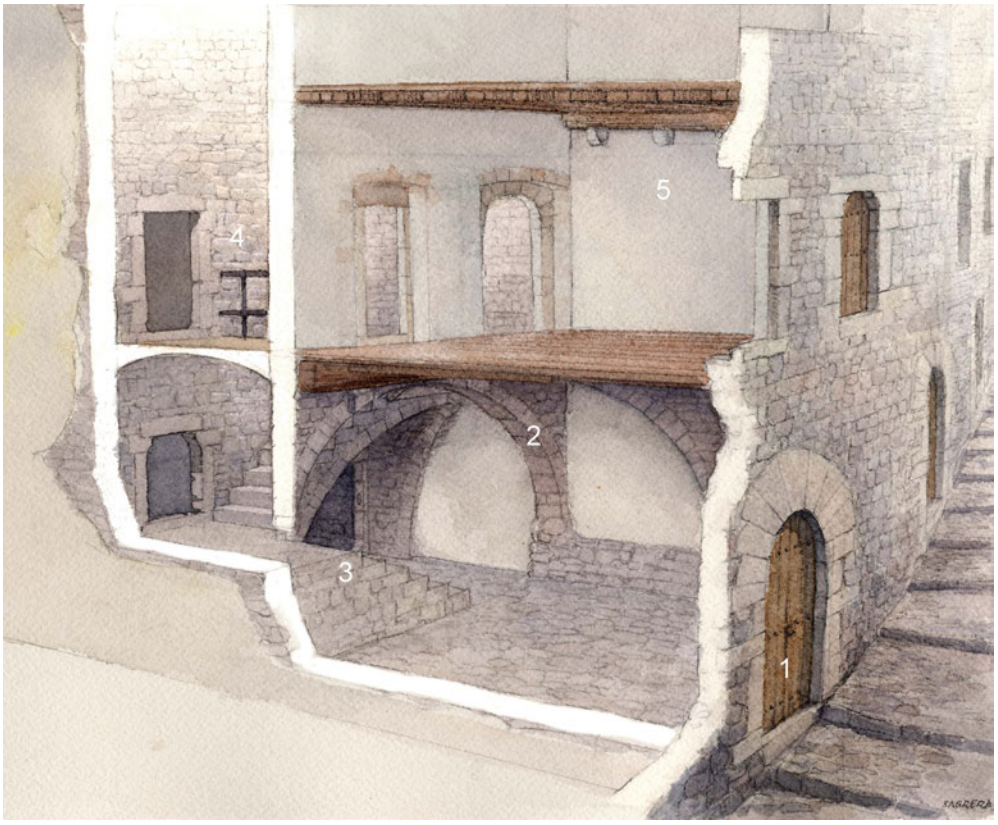

Figura 12. Perspectiva que reprodueix l'estructura interna de la casa occidental del carrer Cúndaro.

LA PABORDIA. PUJADA DE LA CATEDRAL, 4

El nom fa referència a un gran casal amb torre localitzat a la part baixa de la Força Vella, zona on es va concentrar el call jueu. Se situa vora la placeta d'on arrenca el carrer de les Escales de la Pera, nom popular de la pujada de la Catedral. La Pabordia i totes les cases de la galta est del carrer es recolzen sobre el marge vertical de roca natural de més de 12 m d'alçada mitjana que, de nord a sud, travessa el recinte de la ciutat antiga. En època medieval separava el call, a ponent, del barri catedralici, més enlairat, a llevant.

Es tracta d'una casa àmplia i notable organitzada al voltant d'un pati central completament envoltat de diferents cossos d'edifici. Consta documentalment que, el 1267, hi residia Estruc Ravaia, un dels jueus més influents de l'aljama de Girona que arribà a ostentar el càrrec de batlle general de Catalunya (Sagrera i Sureda 2001, 253). Conserva vestigis de diverses fases constructives, les dues principals però, remeten als segles XII i XIII. Tota l'ala est del pati correspon a un moment indeterminat de la segona meitat del segle XII. Forma una secció construïda de planta rectangular i tres pisos superposats. La planta baixa s'estructura com un espai diàfan cobert amb tres segments de volta d'aresta de pedra i morter. Per la banda sud-est, s'hi afegeix un darrer tram de volta corresponent a la base de la torre. Amb aquesta configuració, la torre esdevé més un símbol de prestigi que no pas un element intrínsecament defensiu. El primer pis era ocupat principalment per la sala. La configuració actual l'ha compartimentat en diferents estances però,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

inicialment, conformava una única cambra sustentada amb arcs diafragmàtics. S'hi accedia per una porta oberta a la façana del pati connectada, al seu torn, amb el replà superior de l'escala que remuntava des del pati. Dues finestres altes amb esqueixada i coronament de punt rodó asseguraven la il·luminació necessària.

L'ala nord del pati conté elements probablement més antics però només es conserva al nivell de la planta baixa. Des del pati estant, hi descobrim una primera estança rectangular coberta amb volta de canó, contra la qual es recolza l'escala del pati. Més al nord, s'hi juxtaposen tres cambres correlatives separades per parets i cobertes amb voltes de canó. Dues funcionaven com a cisternes connectades amb sobreeixidors. Mitjançant un regueró excavat a la roca, emmagatzemaven l'aigua que es filtrava per la roca del marge. La darrera cambra, ubicada a l'angle nord-est de la finca, comunicava amb la secció est de la casa per mitjà d'una àmplia arcada de mig punt.

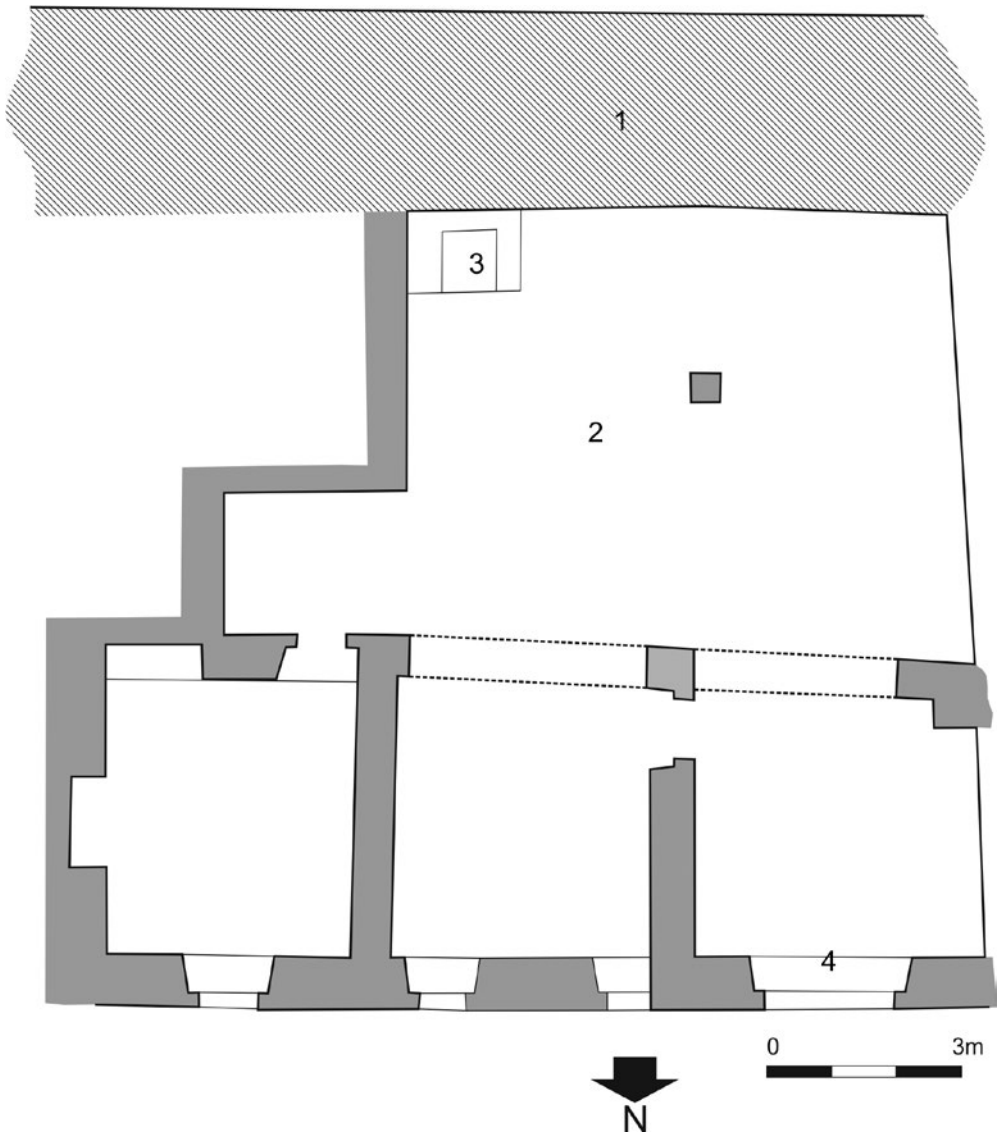

Figura 13. Planta baixa de la casa del carrer Alemanys, 10: 1. Muralla de la ciutat; 2. Pati; 3. Brocal de la cisterna; 4. Porta principal.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

A migdia del pati s'alça un altre cos de planta rectangular i quatre pisos d'alçada. El que s'hi ha conservat correspon a un moment envers les acaballes del segle XIII. Dissortadament, la distribució interna ha estat molt alterada per reformes posteriors. A la planta baixa forma una porxada porticada amb tres arcs escarsers sustentats per columnes amb basament de plint i torus eixatat, fust rodó i capitell de senzilles fulles contraposades. Al primer pis es conserven paredades dues portes que connectaven amb sengles naies ancorades a les parets est i oest del pati, respectivament. Una motllura de cavet seguit recorria la façana tot marcant l'arrencament de les finestres que foren substituïdes per les actuals al segle XVI. Al segon pis, la façana era llisa i s'hi obrien dues finestres coronelles, a les quals van implantar una llinda recta en època moderna. Finalment, el tercer pis fou concebut com un badiu amb coberta d'encavallades de fusta sota la teulada sustentades per pilars de secció quadrada fornits de carreus de pedra i coronats amb un cimaci de trapezi invertit.

La galta de ponent del pati és delimitada per una altra ala edificada als segles XVI i XVII. Vers el 1530, s'obria el carrer de les Escales de la Pera, que va cegar aquella part de la casa, la qual es va haver de refer de dalt a baix (Freixas et al. 2004, 289).

Figura 14. Detall de les arcades obertes al pati de la casa del carrer Alemanys, 10 vistes des de la muralla.

LA CASA BOSCH LAVAYEN. CARRER DE SANT LLORENÇ, 1

Es tracta d'un altre gran casal medieval de l'antic call jueu. Es localitza a prop de la Pabordia, envers el sud, i a migdia del costerut carreró de Sant Llorenç. Durant més de dos-cents anys va estar lligada als Aninai, distingida família hebrea gironina que hi va romandre fins a l'expulsió dels jueus el 1492. L'edifici

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 15. Aspecte interior de la sala de la casa del carrer Alemanys, 10 durant unes obres de rehabilitació.

conté elements i murs de diferents èpoques, però l'estructura general actual respon a una obra bastida durant el segon quart del segle XIV. De planta quadrada, s'articula al voltant d'un pati interior central. Alguns indicis conservats a la façana oriental apunten que l'accés original es devia realitzar per aquella banda mitjançant una porta adovellada. Avui, però, l'entrada principal es fa pel carrer de Sant Llorenç, per una porta de llinda recta d'època moderna que accedeix a un vestíbul connectat amb el pati enllosat a través d'un arc de carpanell de pedra. El pati configura un espai de planta quadrada on hi trobem el brocal de la cisterna soterrada i una magnífica escala gòtica, que mena al primer pis. Des del pati s'accedeix als diferents àmbits de la planta baixa: un porxo per la banda est,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 16. Detall de l'embigat original del sostre de la sala de la casa del carrer Alemanys, 10.

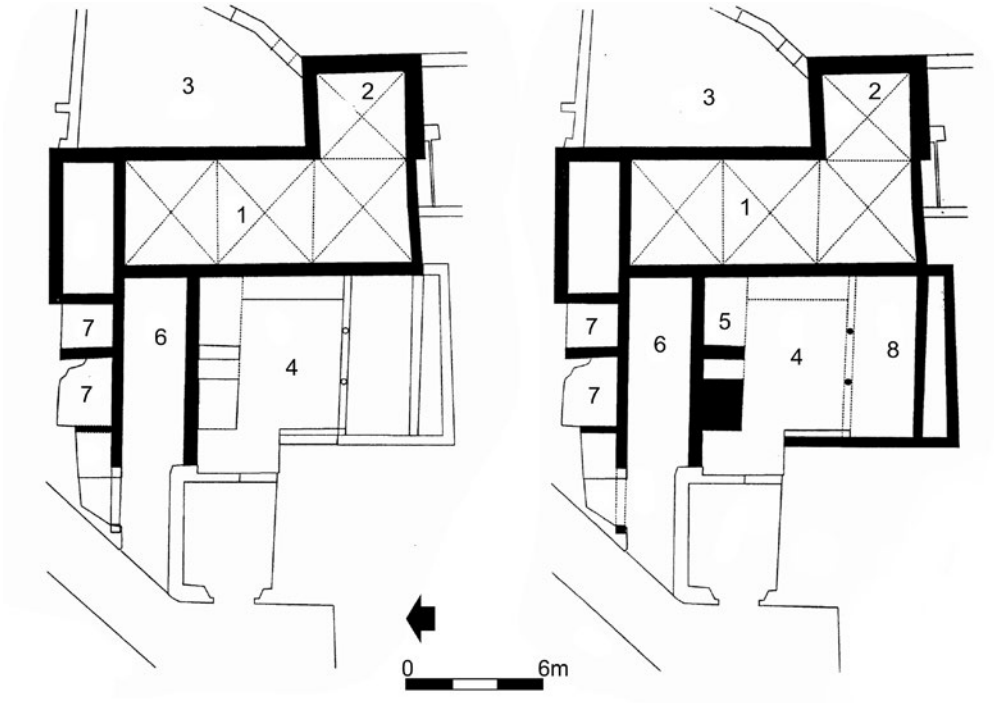

Figura 17. Plànols de la planta baixa de la Pabordia. A l'esquerra, es representa la fase del segle XII, a la dreta, la de final segle XIII: 1. Voltes d'aresta del cos de llevant; 2. Volta d'aresta de la base de la torre; 3. Pati situat sobre el marge natural; 4. Pati; 5. Escala; 6. Nau coberta amb volta de canó al nord del pati; 7. Cisternes; 8. Porxo del cos meridional de l'edifici.

una àmplia estança al sud per una porta ubicada sota l'escala i les dependències de l'ala oest. L'escala forma un replà abans d'arribar a la llotja, on hi ha una porta adovellada que dona entrada al primer pis de l'ala sud de l'edifici. La llotja s'embellia originalment amb una arcada, de la qual només se'n preserven els testimonis dels arrencaments encastats a les parets laterals. Connectava amb l'ala nord per una porta.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

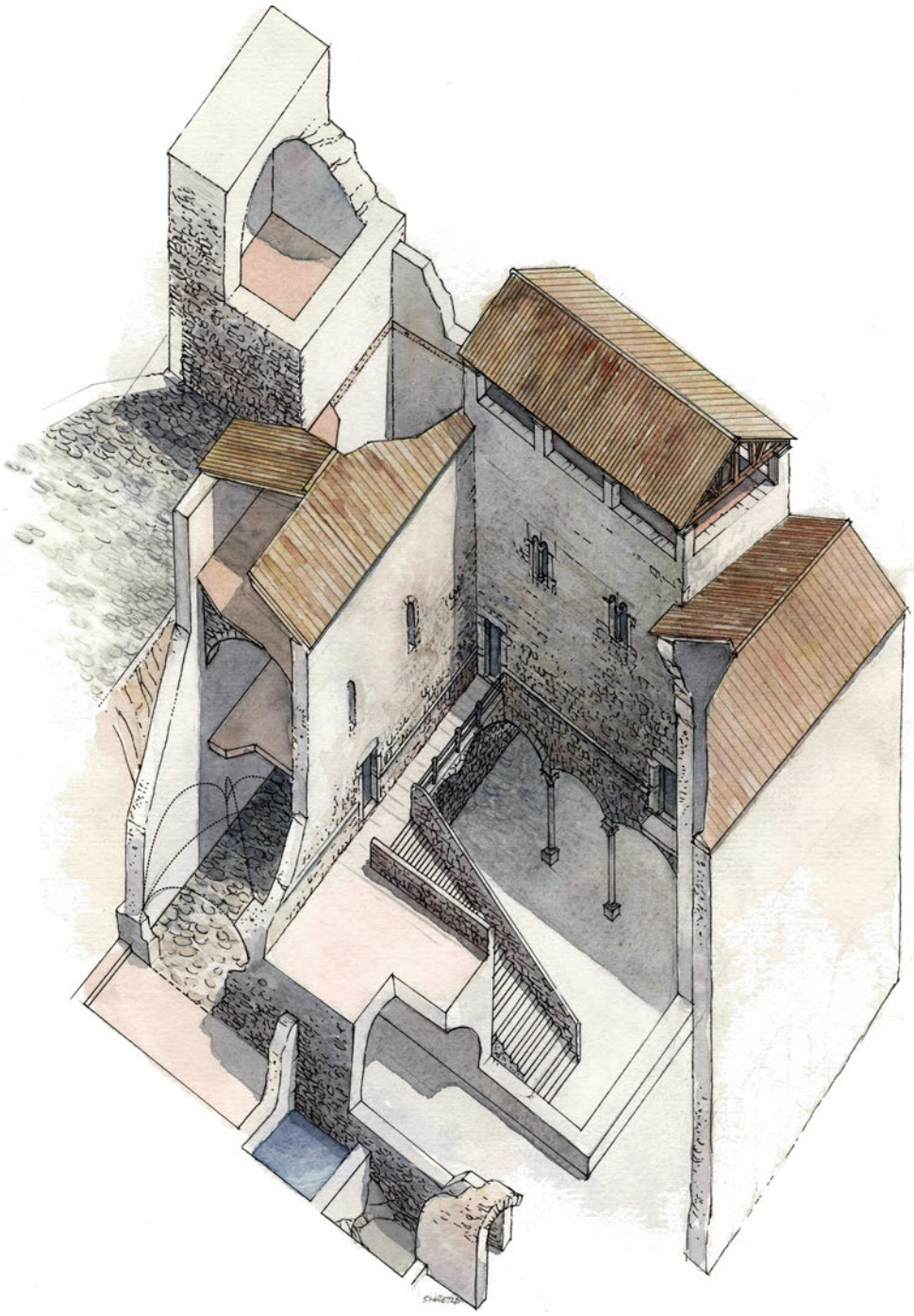

Figura 18. Perspectiva seccionada on es recrea l'aspecte de la Pabordia al segle XIV.

Com a la Pabordia, la casa dels Aninai també es recolza, a llevant, en el gran marge natural de roca natural que travessa de nord a sud la Força Vella. Això fa que el primer pis sigui a peu pla del carrer Lluís Batlle i Prats, el qual se situa sobre el marge i delimita la casa per la banda oriental. Així, la planta noble se situa al segon pis respecte a la cota de circulació del pati. La distribució medieval interna s'ha perdut i ha estat substituïda per uns forjats nous que, fins i tot, han alterat la cota de circulació. Tanmateix, els permòdols que sustentaven l'embigat del terra

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 19. Dibuix que recrea la casa Colls Lavayen al segle XIV.

i del sostre permeten albirar la sala com una gran estança que abastava tota l'ala nord. La claror entrava principalment per una gran finestra coronella d'arquets trilobulats, oberta al pati. Una porta de permòdols i llinda recta comunicava la sala amb una naia penjada de la façana de l'ala oest del pati que, malauradament, resta en bona part perduda. El segon pis del nucli d'edifici bastit a migdia del pati presenta una configuració similar al de la banda nord. La finestra coronella d'arquets trilobulats que presideix la façana confirma que es tracta de la planta noble de la casa. La distribució interior actual és moderna; en conseqüència, es fa difícil apreciar els detalls medievals. Un problema no resolt és el de l'accés al segon pis. L'examen de les façanes del pati asseguren que no hi hagué un segon tram d'escala per pujar-hi. Per tant, tot fa pensar que hi havia una escala interior que hi remuntava. Fa l'efecte que es devia ubicar al cos de llevant i ben a prop de

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 20. Aspecte actual de la façana de migdia del pati de la casa Colls Lavayen.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

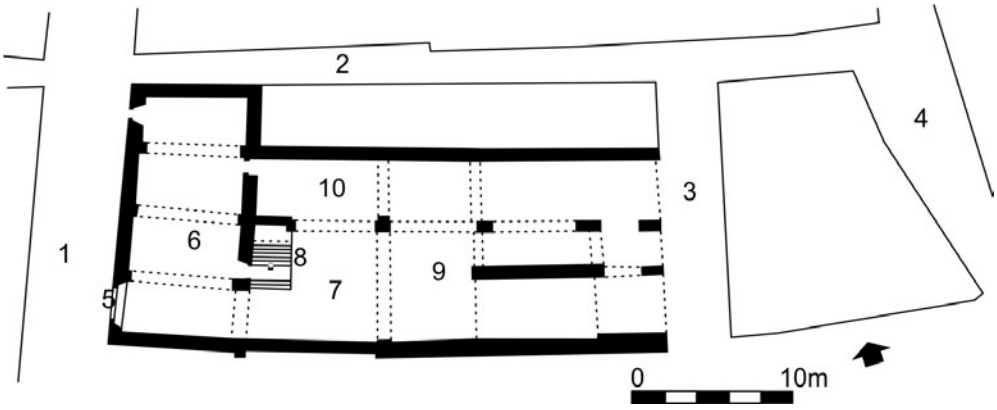

Figura 21. Planta baixa esquemàtica de la casa del carrer Ciutadans, 10: 1. Carrer Ciutadans; 2. Carrer Joaquim Pla i Cargol; 3. Carreró desaparegut; 4. Actual pujada de Sant Josep; 5. Porta principal; 6. Cos d'edifici situat a ponent del pati; 7. Pati; 8. Escala; 9. Base de pilars i arcades de la torre situada a llevant del pati; 10. Porxo localitzat sota la llotja.

Figura 22. Casa del carrer Ciutadans, 10. Aspecte del porticat de la llotja aparegut durant unes obres de rehabilitació de l'edifici.

la porta original que, com s'ha esmentat, devia localitzar-se a la façana oriental tot entrant directament al primer pis.

Finalment, el tercer pis estava ocupat per diferents seccions d'un badiu que voltava el pati. S'ha conservat admirablement el de la banda de migdia, amb els pilars que sustenten les encavallades de la coberta sota la teulada. Els altres trams s'han alterat en habilitar-hi un habitatge en època recent.

CASA DEL CARRER CIUTADANS, 10

Es localitza a la galta de llevant del carrer i, pel nord, fa cantonada amb el carreró Joaquim Pla i Cargol. La finca actual abasta una superfície considerable ja que, pel darrere, vers llevant, s'estén fins a la pujada de Sant Josep. A l'època medieval,

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Figura 23. Casa del carrer Ciutadans, 10. Aspecte de la torre localitzada a llevant del pati amb el badiu ja restaurat.

s'integrava en l'Areny, l'eixample meridional de la ciutat urbanitzat des de mitjan segle XII a redós del mercat general de la ciutat. Era un barri eminentment burgès que aplegà la residència de bona part dels ciutadans benestants.

En referència explícita a la casa, les primeres notícies fermes i concretes s'inicien al segle XIV. En aquell moment, la finca era més curta. No arribava a la Pujada de Sant Josep, aleshores carrer d'en Rossinyol, ja que entremig hi passava un carreró avui desaparegut. El 1318, la casa de Joan Gerald, ciutadà de Girona, era l'edifici principal i disposava d'un verger al darrere (ADG, capbreu de la Pabordia del mes de juny de Sant Feliu, Rossinyol, 1318). Sembla que els Gerald s'hi havien establert temps enrere a partir d'una casa inicial que van ampliar cap a llevant, tot adquirint finques veïnes. És el cas de la casa comprada per Ramon Gerald a Berenguer Gornall, sogre seu, el 1289 (ADG, Sant Feliu, doc. núm. 239). Els Gerald van posseir la casa fins a finals del segle XIV quan, per lligams matrimonials, passà a mans dels Sampsó, drapers i industrials del tèxtil, que en foren els titulars fins al segle XVII.

L'immoble actual preserva bona part de l'estructura medieval forjada en diferents fases constructives. Al segle XVII es va reformar, tot modificant les obertures de la façana principal, al carrer Ciutadans, i parcialment la distribució interior. Al segle XVIII s'eixamplava el carrer Joaquim Pla i Cargol, fet que obligava a enderrocar la façana de la casa per aquella banda i a bastir-ne una altra reculada a la nova amplada de carrer. Als segles XIX i XX es va adaptar per convertir-la en pisos en una nova divisió horitzontal, fet que va afectar elements i parts de l'obra medieval. Finalment, durant els primers anys del segle XXI, l'edifici fou objecte d'una profunda reforma i rehabilitació arquitectònica que va facilitar el redescobriment de molts elements originals amagats i la documentació estratigràfica de l'edifici mercès a un seguit d'intervencions arqueològiques.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

Les restes preservades i certs testimonis indirectes, com ara plànols antics, perfilen amb força detall una casa benestant aixecada cap a finals del segle XIII, amb afegits i ampliacions de ple segle XIV. La planta es va organitzar a partir d'un pati interior envoltat per dependències de la casa a totes bandes excepte a migdia, on encara afronta amb la paret mitgera compartida amb la finca veïna. El nucli edificat inicial se situava a ponent, amb la façana i la porta exterior abocades al carrer Ciutadans. Conforma un cos de planta rectangular repartit en tres crugies per arcs diafragmàtics i un darrer tram, al nord, separat per un mur cec. Aquesta solució de la planta baixa es mimetitza al primer pis, on s'ubicava la sala de la casa. Era l'àmbit residencial més destacat. S'emfasitzava per un seguit de finestres coronelles d'arquets polilobulats apuntats: tres a la façana del carrer ciutadans i una envers el pati, que es completava amb una arcada que també hi abocava. Hi havia un pis superior; en realitat, un badiu amb barana exterior de pedra a tot vol i pilars de base quadrada que sustentaven les encavallades de la coberta. La darrera crugia, cap al nord, es va configurar amb aspecte de torre que s'alçava encara amb un darrer nivell emmerletat i cobert amb teulada a quatre aigües.

De la porta adovellada de l'entrada s'accedia a un vestíbul i després al pati a través d'un arc escarser. El pati tenia una fondària similar a la del cos occidental de la casa, però l'amplada s'escurçava fins a la meitat. A la part restant, a tramuntana, s'hi dreçava la llotja bastida damunt un porxo i l'escala arrambada a la paret oest del pati. Els graons pujaven fins a la llotja porticada amb arcs de mig punt i esveltes dobles columnes de capitells de palmeres. Formava un ampli passadís que comunicava la sala, a l'oest, amb l'ala est de la casa.

La secció a llevant del pati era la més extensa de la casa, car assolia la meitat de la superfície total construïda. El conjunt pivota encara damunt d'un entramat sòlidament travat d'arcades, pilars i voltes que s'estenen per tota la planta baixa. En alçada, destaca una torre de planta quadrada que abasta la façana est del pati. Descansa sobre la subestructura de pilars i arcs inferiors amb dos nivells superposats i un badiu coronat amb teulada a doble vessant. Interiorment disposa de dues estances, una per pis, a les quals s'accedeix per sengles portes practicades a la cara nord; la primera connectada amb la llotja i la segona amb un badiu. Més endavant es va obrir la finestra geminada d'arquets de mig punt encarada al pati a l'alçada de la planta noble. La presència de dues portes, avui paredades, localitzades vora la paret mitgera de migdia assenyalen que les dues cambres de la torre comunicaven amb la banda de ponent del pati per sengles naies penjades de la paret mitgera.

CONCLUSIONS

Els exemples exposats de cases medievals de la ciutat de Girona revelen una disparitat formal notable. Indubtablement, les possibilitats econòmiques dels promotors, la topografia, la disponibilitat d'espai edificable i les normatives imposades per l'autoritat pública les van condicionar. Són factors exògens que

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

van afectar la construcció, tal com ho poden fer avui amb la casa actual. En sentit contrari, manifesten moltes similituds que les apropen conceptualment. Els lligams s'evidencien en el procediment constructiu, el planejament urbà i l'aparició d'uns àmbits que, malgrat no ser-hi sempre presents, tendeixen a aparèixer d'una manera o una altra.

El procés arquitectònic sempre segueix els mateixos patrons. Es construeix amb parets de càrrega de pedra i morter de tres a quatre pams de gruix per definir cossos d'edifici tancats, generalment de tres a quatre metres i escaig de llum interior. L'ús d'arcs diafragmàtics permet modular a voluntat les fondàries en crugies que, amb el recolzament de permòdols, asseguren la sostenibilitat dels embigats dels sostres. Les amplades estan condicionades per la capacitat de les parets d'absorbir les empentes laterals de les arcades; com més gran sigui el diàmetre d'arc, més es precisen els gruixos de mur o l'ús de contraforts, que no s'han documentat enlloc. Un altre element que s'hi relaciona és el planejament urbà. Cada casa tenia porta exterior d'accés pròpia, per tant, calia disposar de façana a un espai públic. L'estratègia dels urbanitzadors va implantar illes urbanes amb dues rengleres de cases contraposades. La demanda de sòl va procurar l'economia d'espai amb repartiments de solars estrets i fondos, i l'ús indiscriminat de parets mitgeres. S'ha documentat a bastament que, entre els segles XIII i XIV, les façanes es van anar estandarditzant al voltant de les tres canes, mesura propera als cinc metres d'amplada que coincideix amb la d'un cos d'edifici. Amb petites variacions, aquesta mida i la disposició de finca estreta i fonda fou la més representativa dels establiments urbans, i la més comuna a tota mena de cases, modestes i notables (Palahí i Nolla, 2007; Canal *et al.*, 2000, 119-121 i 129).

L'alçada de la casa podia arribar a les quatre plantes; habitualment, però, en disposava de tres. A la planta baixa hi havia poques obertures, bàsicament la porta. Segons el cas, contenia magatzems, obradors, quadres i latrines. El primer pis era la planta noble. En destacava la sala o aula, àmbit residencial principal, la cuina i, si l'espai ho permetia, una o més habitacions. El segon pis estava situat sota teulada. Solia formar un badiu, una mena de golfes obertes o una terrassa sota teulada.

La majoria de les cases disposaven d'un pati o una eixida al darrere. A partir d'un cert nivell, es convertia en hort o verger diferenciat d'un pati interior el qual, en les cases més benestants, quedava completament envoltat pels diferents àmbits construïts de la casa. El pati era una peça important. A l'empara de la intimitat, aportava claror interior a través d'arcades i finestrals. També recollia l'aigua de les teulades emmagatzemada en una cisterna soterrada que es podia extreure des d'un brocal. Finalment, feia les funcions de distribuïdor; allotjava l'escala principal per accedir a la planta noble i connectava amb les diferents seccions de la casa mitjançant la llotja i les naies.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

BIBLIOGRAFIA

Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M., Sagrera, J. 1998, *La ciutat de Girona en la 1a meitat del segle XIV*, Girona: Ajuntament de Girona.

Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. 2000, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle xiv,* Girona: Ajuntament de Girona.

Canal, E., Nolla, J. M., Sagrera, J. 2018, *L'Areny de Girona (segles xi- xv). La formació del cor econòmic de la ciutat medieval*, Girona: Ajuntament de Girona.

Español, F. 1999, Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica, Yarza, Y. i Fité, F. (ed.), *L'artista artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 77-127.

Español, F. 2009, Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la Baja Edad Media (siglos xii-xv) y su comercialización, *Anuario de Estudios Medievales*, 39- 2, 963-991.

Freixas, P., Nolla, J. M., Sagrera, J., Sureda, M. 2004, La Seu promotora urbanística: les Escales de la Pera, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins,* 45, 283-297.

Palahí, L., Nolla J. M. (cur.) (2007). *Entre l'hospici i l'hospital. Evolució urbanística d'un sector de Girona: el carrer de les Savaneres (Girona, Gironès)*, Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

Sagrera, J. i Sureda, M. 2001, Un casal medieval amb torre: la Pabordisa, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins,* 42, 243-260.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 119-146 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_5

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
147-174	2020-07-08	2020-09-25

LE DIMORE MEDIEVALI DELL'EMILIA OCCIDENTALE

THE MEDIEVAL MANSIONS OF WESTERN EMILIA

DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Federico Zoni
Università degli Studi di Bergamo

Parole chiave
Dimore, rapporto città-campagna, modelli costruttivi, modelli architettonici, diffusione

Keywords
Dwellings, city-countryside relationship, construction models, architectural models, diffusion

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Sommario

Le abitazioni sono uno dei migliori indicatori materiali per indagare il contesto economico, sociale e politico del paesaggio medievale. L'obiettivo di questo contributo è quello di proporre una lettura del rapporto tra città e campagna nei secoli bassomedievali proprio a partire da questo tipo di indicatore materiale. Guardando ai modelli architettonici, alle tipologie costruttive e ai materiali impiegati è possibile riconoscere il lavoro di maestranze più o meno specializzate. Analizzando inoltre la distribuzione di manufatti riconducibili ai medesimi modelli architettonici tra paesaggio urbano e rurale è possibile capire come sia cambiata la centralità dei centri urbani tra pieno e bassomedievo. In particolare sembra emergere, in sintonia con molti altri aspetti della cultura materiale, un ruolo predominante della città come produttore ed esportare di modelli nuovi nel territorio a partire dall'età comunale, ovvero nel momento in cui le città iniziarono a definire politicamente e militarmente i propri distretti territoriali di riferimento.

Abstract

Housing is one of the best material indicators to investigate the economic, social and political context of the medieval landscape. The objective of this contribution is to propose a reading of the relationship between the city and the countryside throughout the Late Medieval centuries precisely from this type of material indicator. It is possible to recognise the more or less specialised master's work by looking at the architectural models, the types of construction, and the materials used. Also, by analysing the distribution of artefacts attributable to the same architectural models between the urban and rural landscapes, it is possible to understand how the centrality of urban centres changed between the High and Late Middle Ages. In particular, a predominant role of the city seems to emerge as a producer and exporter of new models to the territory since the municipal era, in line with many other aspects of material culture, that is, at the time when cities began to politically and militarily define their territorial reference districts.

LE DIMORE MEDIEVALI DELL'EMILIA OCCIDENTALE

Alcune considerazioni sul rapporto tra città e campagna tra pieno e basso medioevo

LO STUDIO DELLE DIMORE BASSOMEDIEVALI IN ITALIA

Tracciare un quadro generale e uniforme dell'edilizia civile medievale delle città emiliane non è un'impresa scontata. Il territorio è ampio, sebbene coerente dal punto di vista geografico e storico. Per tentare di dare una visione quanto più omogenea e diacronica è necessario rifarsi a diversi tipi di fonti ed estendere l'indagine non solo al contesto urbano, ma anche a quello rurale, per poter così valutare se, come e quando determinati modelli abitativi si siano diffusi dalla città alla campagna o viceversa. Questo tema di ricerca, incentrato sulla circolazione dei modelli, è stato già ampiamente dibattuto nella storiografia italiana. Si pensi soprattutto ai lavori di Paola Galetti, basati sulla documentazione scritta di carattere privato (Galetti 2009) e, più in generale, alle ricerche condotte dal gruppo dell'Università di Padova guidato da Alexandra Chavarria Arnau e Gian Pietro Brogiolo (Chavarria Arnau 2011). Per l'Italia centrale sono ancora un punto fondamentale di riferimento gli incontri organizzati da De Minicis e Guidoboni su "Case e Torri medievali" (De Minicis, Guidoboni 1996, 2001, 2005, De Minicis 2014), oltre ai lavori di Giovanna Bianchi, ormai classici, sui nessi politici sottesi alla diffusione di medesimi modelli architettonici residenziali tra insediamento urbano e castelli nella toscana bassomedievale (Bianchi 1997, 2014). L'elenco potrebbe in verità continuare a lungo, ad esempio ricordando anche i lavori sull'edilizia medievale genovese di Aurora Cagnana (Cagnana, Mussardo 2012).

È tuttavia necessario sottolineare una tendenza. Fatti salvi gli esempi appena citati, la maggior parte dei lavori medievistici italiani interessati alle "strutture del quotidiano" per eccellenza, ovvero le case, si sono focalizzati sui secoli dell'altomedioevo, continuando una tradizione ben consolidata di origine "classicista". Si pensi ad esempio ai lavori di Cagiano de Azevedo (da ultimi raccolti in Fonseca, Adamesteanu, D'Andria 1986), incentrati sull'architettura e l'urbanistica in età longobarda. Ciò che ancora sembrerebbe mancare è una sistematizzazione dei dati relativi all'edilizia pieno e basso medievale, troppo spesso legata a interessi di ambito locale, per la quale certamente non mancano gli spunti di ricerca o i casi di studio. Già Riccardo Santangeli Valenzani aveva sottolineato, ormai qualche anno fa, come il futuro campo d'indagine da privilegiare per lo studio della casa post-antica fosse quello basso e tardo medievale, per il quale più ci si avvicina cronologicamente più aumentano, sia qualitativamente che quantitativamente, i dati a disposizione dei ricercatori (Santangeli Valenzani 2011, 134).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

E in effetti tale assunto risulta tanto più vero quanto più si tiene in considerazione il paesaggio nella sua interezza. Risulta infatti difficile comprendere la città senza guardare alla campagna, o l'opposto.

Per quanto riguarda l'ambito territoriale di questo lavoro (fig. 1), tutte le città (Bologna, Modena, Reggio Emilia, Parma e Piacenza) mantengono un buon grado di conservazione del tessuto urbanistico antico e medievale, ma rare e difficili da riconoscere sono le strutture architettoniche squisitamente residenziali. Inoltre, anche in questo contesto, la storia degli studi si è particolarmente concentrata sugli aspetti che potremmo definire "maggiori" o "monumentali" della cultura costruttiva medievale, ovvero sulle chiese, o sulle architetture fortificate. Si pensi, ad esempio, ai vastissimi studi sul duomo di Modena (ampiamente indagato da storici dell'arte come Arturo Carlo Quintavalle: Quintavalle 1964-65) o su quello di Parma (di più recente

Figura 1. La regione Emilia-Romagna in relazione al territorio italiano.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

pubblicazione da parte di Manfred Luchterhandt: Luchterhandt 2009), o ancora su quello di Reggio Emilia (Prodi, Cantino Wataghin, Mussini 2014; Milanesi 2017). Mancano invece sistematiche pubblicazioni scientifiche sulle strutture abitative, incentrate su approcci storici e stratigrafici.

Il caso di studio che mantiene probabilmente il maggior grado di leggibilità è quello di Bologna. Tuttavia l'attuale aspetto medievale della città è stato fortemente filtrato da un'importante campagna di ricostruzione in fattezze neomedievali tra la fine dell'Ottocento e gli inizi del Novecento, che in alcuni casi ha pesantemente stravolto, se non addirittura reinventato, l'aspetto originale di molte architetture[1] (fig. 2). Molti di questi "restauri" sono stati eseguiti con un approccio filologico, spesso così esasperato da rendere quasi impossibile scindere le porzioni originali di un edificio da quelle ricostruite. Questo aspetto è, ad esempio, una costante dei lavori di Alfonso Rubbiani, in parte influenzati dalla scuola inglese, in particolare da William Morris e dal movimento Arts&Crafts. Rubbiani replicò l'esperienza con la creazione del movimento dell'Aemilia Ars, con la quale riproduceva mattoni e decorazioni architettoniche dello stesso modulo e delle stesse fattezze di quelli medievali, a volte anticandone l'aspetto, rendendo così particolarmente ostico il lavoro dell'archeologo o dello storico dell'architettura odierno (Rizzi 2001). Non mancano tuttavia, come vedremo, elementi di notevole interesse che possono aiutare a comprendere meglio l'orizzonte culturale entro il quale si collocano le dimore medievali urbane emiliane.

Figura 2. Bologna, piazza della Mercanzia. Esempio di restauro di inizi Novecento: a sinistra l'edificio attuale, a destra lo stesso prima del restauro.

1 Sui restauri di fine Ottocento e inizio Novecento si veda Zucchini 1959. Sulla corrente Neomedievalista in Emilia Romagna si veda invece Muzzarelli 2001. Per una visione più ampia, su tutto il territorio italiano, si veda Chavarria Arnau, Zucconi 2016.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Le campagne sono decisamente più sfuggenti dal punto di vista dell'insediamento medievale e dell'organizzazione degli abitati, ma una volta individuati i casi di studio appropriati risulta più agevole trovare edifici con fasi medievali originali ancora in alzato. Ciò è dovuto al fatto che i restauri, o i ripristini, che si sono succeduti sugli edifici cosiddetti "rurali" hanno generalmente avuto una finalità prettamente funzionale, piuttosto che artistica. Dunque molto raramente le forme originarie sono state stravolte per assolvere a un nuovo ideale di medioevo al passo coi tempi. Anzi, generalmente queste venivano mantenute, aggiornando le strutture alle diverse necessità che si sono venute a creare nel corso dei secoli. Si

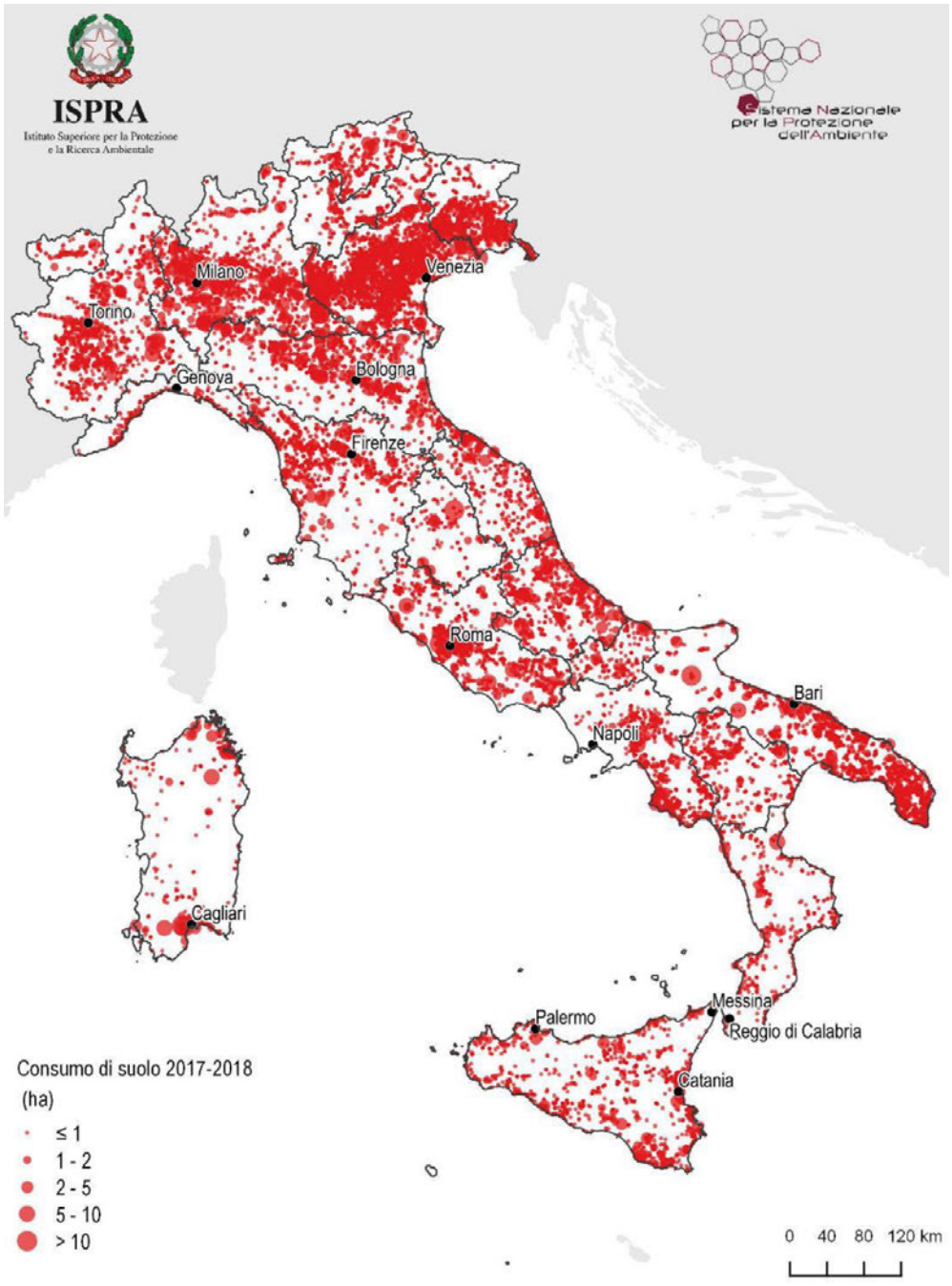

Figura 3. Mappa del consumo di suolo in Italia. (Immagine ISPRA).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

pensi, ad esempio, alla maggiore necessità di illuminazione interna che compare nei secoli tardo medievali, dal XV in poi, manifestatasi con la realizzazione di finestre più numerose e più grandi, probabilmente dovuta a una nuova concezione degli spazi abitativi (Galetti 2001).

Ciò che viene maggiormente stravolto nelle rifunzionalizzazioni degli edifici medievali in contesto rurale sono le destinazioni d'uso. Molti degli edifici più antichi persero l'uso abitativo già nei primi secoli dell'era moderna, nel momento in cui grazie a un nuovo e più florido contesto economico-sociale vennero edificate nuove residenze da parte delle élite di campagna. Il già citato Riccardo Santangeli Valenzani ha notato come molte delle strutture che agli occhi dell'osservatore moderno possono sembrare 'minori' o qualitativamente 'scadenti', siano in realtà da ricondurre, se calate nel contesto sociale medievale, a una committenza di fascia alta o medio-alta (Santangeli Valenzani 2011, 131-132). Un fenomeno attestato a Roma, ancora per tutto l'XI secolo (Hubert 1990). Infatti si nota spesso come gli edifici più antichi, non rispondendo più ai canoni di agio richiesti dai gruppi famigliari, siano stati ridotti ad una destinazione agricola, spesso come stalle o come depositi.

È dunque questa una delle maggiori criticità nel ricercare strutture e modelli abitativi in area extra urbana. Si richiede un approccio stratigrafico che consenta di andare oltre i meri aspetti formali attuali e di leggere il palinsesto storico di un complesso architettonico, a volte anche molto articolato (Brogiolo 1988; Brogiolo, Cagnana 2012).

Infine, se si guarda come e quanto è cambiato l'uso del suolo nel corso dei secoli possiamo capire il perché di questo alto livello di conservazione architettonica delle aree rurali. Ancora oggi, nelle aree extraurbane il consumo di suolo, tema di grande attualità, risulta molto meno invasivo rispetto alle aree periurbane e urbane. Ciò emerge chiaramente tanto dagli ultimi rilevamenti effettuati dall'Istituto Superiore per la Protezione e la Ricerca Ambientale (fig. 3), quanto dall'analisi comparata delle mappe di uso del suolo pre e post industriali. Le aree all'interno e intorno alle città risultano maggiormente stravolte da massicci fenomeni di urbanizzazione, così come le aree di pianura, mentre quelle di collina e prima montagna mantengono un livello di conservazione molto maggiore, ponendosi come un punto di osservazione privilegiato per comprendere l'evoluzione delle strutture abitative (fig. 4).

LE FONTI SCRITTE

Sul piano delle fonti scritte i primi studi sistematici che si si sono concentrati sugli aspetti materiali delle strutture abitative a partire dalla documentazione d'archivio sono quelli di Paola Galetti. Dal caso specifico di Piacenza, successivamente esteso a quadri territoriali più ampi comprendenti l'Italia centro settentrionale, si iniziò a mettere in luce la terminologia con cui nella documentazione alto e basso medievale si rappresentava la casa, sempre nell'ottica

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

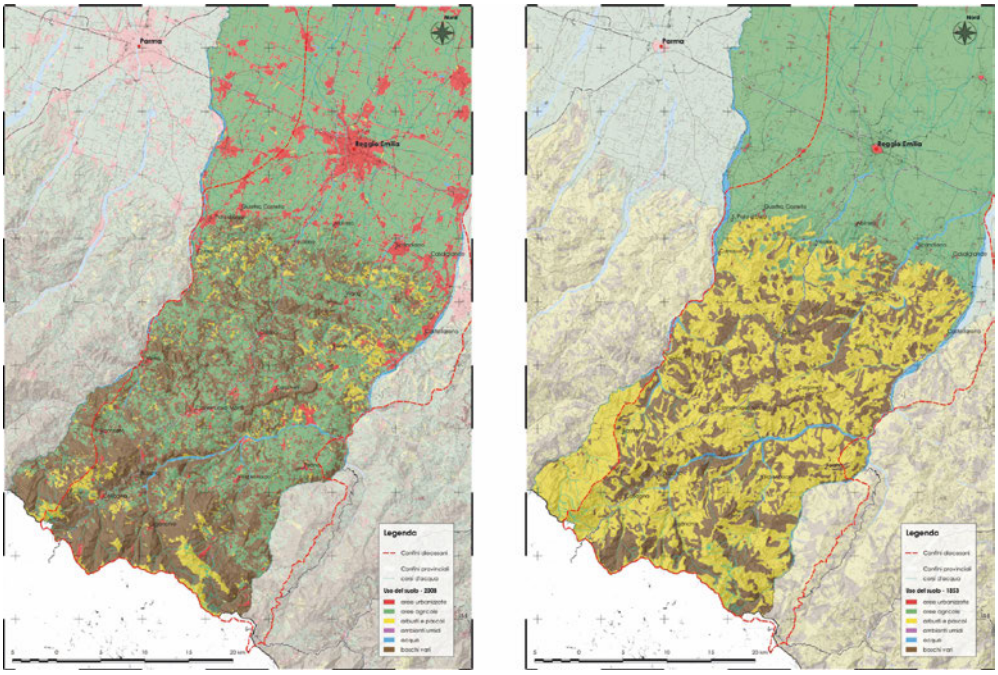

Figura 4. Provincia di Reggio Emilia. Lo stato di copertura del suolo (e dell'urbanizzazione) odierno (a sinistra) e a metà Ottocento (a destra).

più generale della ricostruzione dei quadri insediativi, sociali ed economici del territorio e del rapporto tra città e campagna (Galetti 1997, 2001). Questi studi influenzarono una nuova stagione dell'archeologia medievale, che grazie a una maggiore e migliore conoscenza delle specifiche tecniche relative all'abitare, al costruire e al concepire le residenze nelle fonti scritte, iniziò un nuovo e sempre più puntuale confronto con i dati derivanti dagli scavi archeologici. Nel corso degli studi si sono raccolte le differenti menzioni relative alle varie tipologie di case attestate nella documentazione scritta, messe in relazione alle diverse nature delle committenze per le quali venivano realizzate. Così, oltre al semplice termine di *casa*, a volte anche nel diminutivo *casella*, nel lessico medievale persistono termini di tradizione classica come la *domus*, spesso in riferimento alle costruzioni di maggior pregio. Anche la *casa/domus solariata*, il cui nome riprende il termine *solarium* per indicare un edificio sviluppato su due livelli, doveva verosimilmente essere appannaggio di una committenza di alto livello, distinta da una maggiore complessità architettonica rispetto alla semplice *sala/casa terranea* (che si sviluppava su un unico livello), garantendo una migliore distinzione tra gli spazi di servizio e quelli propriamente residenziali (Galetti 1997, 28). Tale distinzione è esplicitata nella documentazione ravennate, dove si fa riferimento a un piano superiore con *cubicula* e *triclinium* e a uno inferiore detto *canapha*. Tuttavia non mancano attestazioni anche al di fuori dell'area urbana già nell'altomedioevo, dove tali strutture sembrano caratterizzare per lo più abitati di villaggio come testimoniano alcuni documenti lucchesi e pisani della seconda metà dell'VIII secolo. La principale conferma della diffusione di queste due tipologie, la *sala* e la *solariata*, già nell'altomedioevo è data soprattutto dal noto *memoratorium de mercedibus magistri commacinorum*, che le prende come edificio "tipo" fin dalla prima rubrica. In questo documento si evince come vi fosse alla base di queste abitazioni una tipologia ben definita, in funzione della

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

quale variava l'organizzazione interna, la dimensione (generalmente il *solario* era planimetricamente la metà della *sala*), e a seconda delle necessità della committenza potevano variare le strutture di servizio, oltre che le finiture.[2]

Più generici invece dovevano essere i termini come *fabrica* o *edificium*, spesso riferiti tanto all'abitazione in senso stretto quanto ai vari edifici facenti parte del lotto abitato, quali potevano essere il *fenile*, il *furno*, lo *stabulum* (stalla), il *metato* (essicatoi per castagne, ancora molto frequenti nel paesaggio architettonico dell'Appennino emiliano), la *tegia* (anch'essa tipica degli insediamenti rurali appenninici, che in molti casi conservano alcune di queste strutture databili con certezza al XV secolo, se non prima) o altre ancora. Spesso infatti nei termini impiegati per descrivere le abitazioni si fa riferimento alla *curte*, o *area*, per indicare un'area aperta o un cortile intorno al quale si dislocavano le strutture di servizio. La concezione della casa stessa era sovente legata alla totalità del nucleo abitato, che già dal IX e X secolo, senza soluzione di continuità fino al bassomedioevo, viene definito col termine di *sedimen*, *casalivo* o *terra casaliva*, il quale poteva a volte presentare anche una recinzione che ne delimitava il perimetro; in quest'ultimo caso il lotto abitativo viene indicato col termine *clausura*, che compare già nella documentazione longobarda e rimane in uso almeno fino al pieno XII secolo (Galetti 1997, 32).

Nella documentazione emiliana è possibile osservare senza soluzione di continuità le terminologie impiegate per indicare le varie strutture abitative tra la seconda metà dell'VIII secolo e la fine del XIV. Il termine che più spesso si ritrova è quello della semplice *casa*, la quale la maggior parte delle volte si riferisce all'edificio abitato all'interno di un più ampio lotto insediativo. Si trovano infatti locuzioni come *casa ubi inabitarem* o *casa ad resedendum*, soprattutto nei formulari relativi ai contratti di livello.[3] L'articolazione comprendeva un'area aperta (*corte*), con *orto*, a volte un pozzo e spesso una vigna, e poteva prevedere anche una *clausura*, verosimilmente da interpretare come una semplice delimitazione, tipo una palizzata, in legno o siepi, sebbene non manchino attestazioni di recinti in muratura già dall'altomedioevo.[4]

Fino a tutto il XII secolo l'abitazione spesso viene ricordata come uno degli elementi qualificanti un terreno, una *terra cum casa*, mentre per la totalità del nucleo abitualmente si continuano a usare i termini *casalivo* e *sedimen*.

Oltre alle semplici attestazioni di *casae* non mancano altre più dettagliate specificazioni come le *casae massariciae*, le quali sembrerebbero caratterizzare abitazioni rurali, probabilmente di bassa committenza, contrapposte alle case all'interno dei castelli (*casa et castro*) o a quelle padronali come le *case domnicate*. Queste ultime caratterizzavano probabilmente i più importanti centri curtensi del territorio, come la *casa domnicata ubi residet homo dominico* o anche la *domocultele casa* appartenenti alla *curtis* di Migliarina nel X secolo, e le strutture dei maggiori

2 Per le considerazioni di carattere generale sulla terminologia legata alle strutture dell'abitare mi permetto di rimandare, per brevità, a Zoni 2019, 33-48. Si vedano inoltre Galetti 1997, Galetti 2001.

3 Si vedano, tra gli altri, i documenti editi in Torelli 1921, doc. n. 8, 25; doc. n. 46, 115, doc. n. 71, 185.

4 Sul termine e il significato di *calusura*, si veda Galetti 1997, 32. Per la recinzione in muratura, attestata nella città di Piacenza all'anno 842 quando venne donata una *casa cummures circumdates*, si veda Galetti 1997, 50, e fonti ivi citate.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

enti ecclesiastici, come la *casa domnicata* del monastero di S. Prospero a Reggio Emilia. Altri importanti *domocoltili* (che come si è detto comprendevano importanti edifici residenziali come le *case domnicate*, di alta committenza) sono quelli che insieme al resto delle relative *curtes*, di *Filina* e di *Maliaco* vengono donati dall'imperatore Ludovico II a Suppone nell'870. Un altro ancora è donato dalla canonica di S. Michele di Reggio a *Framsit f.b.m. Gandulfi ex genere francorum*, personaggio di stirpe *gandolfingia* noto alla letteratura come vassallo di Adalberto Atto di Canossa, al tempo del primo anno di regno di Ugo di Provenza (Zoni 2019, 87).

Queste case, che devono essere con buon grado di certezza considerate come abitazioni di prestigio, erano verosimilmente molto vicine tipologicamente alle *casae solariate*, la cui frequenza nella documentazione scritta emiliana, e dell'Italia settentrionale più in generale, aumenta significativamente dalla metà del X secolo e nel corso dell'XI. In area emiliana si trova ad esempio una delle prime menzioni *infra castro clausura Regio* nel 1040, quando una *casa solariata cum curte* venne data a livello dal vescovo Sigefredo ad *Adelberto iudex sacri palaci* (Torelli 1921, doc. n. 156, 378-381). Un altro termine che sembra indicare delle strutture abitative più complesse rispetto alle case semplici è quello di *casamentum*. Questo compare nella documentazione emiliana solo a partire dalla seconda metà dell'XI secolo, e a partire dalla metà del XII vi si trovano associate delle esplicite menzioni di *casae murate*, come quelle che il monastero di Marola possedeva a Castallarano (Tincani 2012, doc. n. 60; doc. n. 171). È difficile ricondurre il casamento a una tipologia architettonica ben definita, ma è verosimile ritenere che il modello di riferimento per le case di media e alta committenza fosse ancora legato a tipi piuttosto semplici, probabilmente non troppo dissimili dalle precedenti case solariate. Anche il *casamentum* aveva una serie di edifici annessi e forse più strutture abitative, come sembra evincersi da un documento del 1127 relativo al monastero di Marola. In questo il priore da in usufrutto perpetuo a *Raginerio de Ronco Rofuli* (Roncroffio) tutto ciò che lo stesso *Raginerio* donò in località *Bresana* (Berzana, Castelnuovo ne' Monti), fatto salvo per la *casa maior de antiquo casamento* (Tincani 2012, doc. n. 14).

Dalla metà del XII secolo il *casamentum* si ritrova in alcuni casi come sinonimo di *domum*, come nel caso del castello di Dinazzano dove si trovava un *casamentum iuxta turrim* definito indifferentemente anche *domum iuxta turrim*.[5]

Quest'ultimo termine ritrova una certa sistematicità nel lessico bassomedievale, a partire dalla fine del XII secolo. Si ritrovano svariate attestazioni di *domus* tanto in contesto urbano quanto rurale, senza alcuna chiara gerarchia tra la città e la campagna, e il termine sembrerebbe indicare dei lotti abitati che comprendevano svariati edifici e spazi aperti. Oltre alle varie e numerose attestazioni più semplici, che spesso si riferiscono a strutture abitative paragonabili, o associate, ai *casamenta*, compare dal 1198 anche la *domus communis*, ovvero il palazzo urbano sede dell'amministrazione cittadina. Si trovano inoltre anche espliciti riferimenti alla realizzazione di case, e all'obbligo di abitarvici (*domos facere et*

5 Si veda ad esempio la *domus com casamento et ediffitio* attestata a Reggio alla metà del XIII secolo Gatta 1944-62, I, doc. n. 154; doc. n. 72; doc. n. 73.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

habitare), per gli uomini di S. Martino in Spino in seguito a vari patti più o meno forzosi col comune cittadino (Zoni 2019, 89). Ciò che tuttavia caratterizza la documentazione Comunale, a partire dalla seconda metà del XII secolo, è la comparsa sempre più preponderante di termini relativi a strutture fortificate come *castra*, *castella* e torri, molto più rari nella documentazione alto e pieno medievale. Molti di questi edifici compaiono nei giuramenti di fedeltà ai vari comuni da parte dei signori locali, e sono troppo numerosi per essere elencati in modo puntuale. L'impressione generale che se ne ricava è come sia stato proprio questo il periodo in cui fiorirono le fortificazioni sul territorio, quando il Comune iniziò a entrare in possesso dei vai castelli attraverso i giuramenti dei signori che ne erano fino a quel momento proprietari. Così ad esempio nel caso di Castel Pizigolo (Toano, RE), dove *Ugo del fu Bonifacio* e *Ugolino di Filippo*, giurarono di cedere *castrum et fortias et turres* al comune di Reggio per aiutare i Reggiani nella guerra contro Modena. Altri casi analoghi si hanno per il *castellum cum turre* di Piolo (1145), per il *castrum cum curtis et turri* di Mandra, o per quello di Baiso con rocca e torre, ma l'elenco potrebbe essere ben più numeroso (Zoni 2019, 90).

In casi particolari, come quello di Dinazzano, si può ripercorrere il ruolo che il comune ebbe dalla prima acquisizione nel 1180, quando *Agnese*, moglie di *Ugo de Montemagno*, donò la sua parte del castello con *turrim et domo iuxta turrim*, fino alla completa proprietà del castello che ottenne alla metà del XIII secolo. Nel tempo intercorso, quindi verosimilmente a cavallo tra la fine del XII secolo e l'inizio del seguente, il comune edificò una torre propria, esplicitamente indicata come *in castro de Dinazano una turris comunis Regii propria* (Gatta 1944-62, I, doc. n. 13; doc. n. 158).

Un termine che sembra rarefarsi decisamente, sebbene fosse già raro nella documentazione precedente, è quello di *casa solariata*. L'unica considerazione che si può provare ad avanzare sta nel fatto che compaiano alcuni toponimi come *Solariolo*, che traspaiono grazie ai giuramenti collettivi nei quali le persone specificano la propria provenienza. Non è da escludere che il nome derivi dalla presenza di strutture di questo tipo che caratterizzavano l'insediamento rispetto al panorama circostante.

In ultima sintesi si può notare attraverso la documentazione, privata e comunale, come i grandi attori del potere nel territorio (sia nell'alto che nel basso medioevo) abbiano usato abitualmente il patrimonio immobiliare per agire nel panorama politico a loro contemporaneo. E ciò accadeva tanto su ampia scala, tra personaggi dell'alta e altissima aristocrazia, quanto su scala locale, come nelle proprietà che i monasteri, il vescovo, i canonici o il Comune usavano o donavano per consolidare le proprie relazioni personali. Il monastero di Marola (nella montagna a sud di Reggio Emilia), ad esempio, oltre al patrimonio fondiario gestiva anche varie proprietà immobiliari tra le quali vi erano anche le due *casae murate* nel centro di Castellarano (RE) citate poco sopra, che cedeva in affitti o vendite poco più che simboliche sul piano economico, probabilmente funzionali a rafforzare il proprio *entourage* politico. Ugualmente sembrava agire il Comune di Reggio Emilia nel momento delle sue prime espansioni territoriali. Nel già citato caso di Dinazzano, la donatrice del castello riceve in parziale compensazione alcuni

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

casamenta, mentre con i membri di un altro importante gruppo famigliare, quello dei da Magreta, è il comune stesso che cede in uso alcuni *casamenta* dentro e fuori la città e quattro mulini sul Secchia.

Anche il Comune di Piacenza sembra aver avuto come canale principale di investimento e di sviluppo del proprio *entourage* politico la gestione del patrimonio immobiliare. Ciò si evince chiaramente dalla lettura delle carte conservate nel cosiddetto *Registrum Magnum* del comune, una vasta silloge di documenti, che spaziano lungo buona parte del Medioevo, nella stragrande maggioranza però riferiti ai secoli XII - XIV: ossia all'età comunale.[6] In questo documento sono davvero numerose le attestazioni di case che vengono di volta in volta cedute o affittate. Ma ciò che si fa sempre più interessante è notare come più ci si addentri nelle testimonianze basso e tardo medievali, più si facciano dettagliate le descrizioni delle strutture abitative. Così sappiamo che, al di là delle menzioni che abbiamo visto fino ad adesso, le abitazioni di pregio all'interno della città di Piacenza nel XIV secolo erano spesso dei *casamentis muratis, cupatis et soleratis*, una descrizione che ci rimanda ad abitazioni su almeno due piani, realizzate in muratura (verosimilmente di mattoni) e coperte da un tetto in coppi. Ugualmente si trovano *domus muratae, cuppatae et cum curia de retro*, definizione che diventa decisamente la più usata nel lessico notarile del Trecento. Non sembrerebbe tuttavia una mera prassi di formula, bensì una reale descrizione dello stato di fatto: anche le indicazioni dei confini risultano sempre più precise e i termini non compaiono sempre tutti insieme. In altri casi infatti si trovano attestazioni di altri annessi, come la *bora*, probabilmente da intendere come locale magazzino. Si evince chiaramente, inoltre, come la stessa tipologia di case si trovasse non solo all'interno del centro cittadino ma anche nei villaggi della campagna che rientravano nei circuiti economici della città. Così a Salso si trova nel 1377 una *domus murata* la quale è in più *in parte terrazata, cum aliquo modico orto de retro*.

Un'altra attestazione interessante per ricostruire l'aspetto materiale delle abitazioni si trova sempre in un documento piacentino dell'anno 1300 nel quale viene venduta una *domo undique murate* (una casa interamente in muratura), che lascia intuire, come vedremo a breve, come nella maggior parte dei casi la compresenza del legno dovesse ancora essere una realtà importante agli inizi del XIV secolo.

Sempre in proposito, un'attestazione del tutto particolare nel panorama lessicale bassomedievale (almeno per quanto noto dalle fonti emiliane) è quella delle *domus cuppate, et gradizate in parte et murate in parte* attestate a metà del XIV secolo tra Piacenza e Fiorenzuola, quest'ultimo un centro minore non lontano dalla prima città. La definizione di *gradizata* deve verosimilmente essere interpretata come "graticciata", ovvero realizzata in *opus craticium*, composto da un telaio ligneo riempito da frasche intrecciate e successivamente intonacate (fig. 5). Da come viene impiegato questo termine nella documentazione sembra che almeno in parte tale tecnica sia stata usata per chiudere alcuni dei perimetrali delle case. E

6 Per l'edizione del Registrum Magnum del comune di Piacenza si rimanda a Falconi, Pevieri 1984-88. Tutte le citazioni che seguono, salvo precisi riferimenti bibliografici, rimandano a questa edizione.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

non mancano confronti, sebbene piuttosto rari, a testimonianza della presenza sul territorio di questo modo di costruire (Venturi 1988) (fig. 6).

Questo tipo di intelaiatura lignea doveva invece essere la prima scelta nella realizzazione delle suddivisioni interne alla casa, e anche in questo caso non mancano attestazioni tanto in alzato quanto da scavo archeologico. In un caso specifico si sono trovate tracce di un tramezzo in graticcio intonacato negli strati di crollo di una casa di fine XIII - inizi XIV secolo. Si tratta di Castel Pizigolo, nella montagna di Reggio Emilia (Cantatore, Mancassola, Zoni 2018). Questo

Figura 5. Appennino bolognese , casaforte Duecentesca del borgo di Scaruglio (Monterenzio). Esempio di struttura bassomedievale con l'impalcatura lignea interna.

Figura 6. Appennino emiliano. Altri esempi di abitazioni che presentano al piano rialzato muri perimetrali in graticcio : a sinistra località Anconella (Loiano, Bologna), a destra località Pecorile (Vezzano sul Crostolo, Reggio Emilia).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

sito è stato oggetto di uno scavo archeologico tra il 2015 e il 2016 da parte dell'Università di Bologna, durante il quale sono state riportate alla luce la chiesa, una torre e, appunto, un'abitazione del vicino borgo. Quest'ultima, sebbene mal conservata, ha rappresentato un caso abbastanza eccezionale (fig. 7): si è infatti rinvenuto al di sotto del crollo dei muri perimetrali uno strato composto da numerosi frammenti di intonaco sui quali era possibile riconoscere le tracce in negativo delle ramaglie intrecciate (fig. 8). Si tratta dello stesso *opus craticium* che compare, appunto, nelle fonti scritte coeve .

Figura 7. Castel Pizzigolo (RE). Lacerto di casa medievale, con crollo, in fase di scavo.

Non lontano da Castel Pizigolo si è inoltre rinvenuto durante una campagna di ricognizione territoriale dell'edilizia rurale appenninica un altro caso del tutto analogo. In località Cortevedola, nella collina reggiana, esiste ancora in alzato una casa che per tipologia e tecnica costruttiva può verosimilmente essere ricondotta alla metà del XIV secolo. Al suo interno è ancora presente un tramezzo in graticciato (fig. 9).

UN CASO ESEMPLARE: BOLOGNA E L'EDILIZIA BASSOMEDIEVALE

Questa importante compresenza del legno emerge tanto nella documentazione quanto nelle strutture architettoniche abitative medievali. Un caso particolarmente significativo da questo punto di vista è il centro storico di Bologna.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

Figura 8. Castel Pizzigolo (RE). I frammenti di graticciato intonacato rinvenuti nel corso dello scavo (immagini di I. Tirabassi).

Il legno era una componente fondamentale infatti delle stesse case in muratura. Ne costituiva l'ossatura interna che univa e teneva insieme tutto il complesso architettonico e ne suddivideva lo spazio interno. Negli statuti più antichi della città, del 1248, è significativo notare come i *magistri lignaminis* e i *magistri muri* fossero ancora raggruppati all'interno della stessa corporazione. Solo dalla seconda metà di questo secolo si troveranno divisi in due entità separate, sebbene ancora ampiamente cooperanti (Erioli 2014, 78-83).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Figura 9. Cortevedola (RE). Un tramezzo in graticciato intonacato ancora conservato in una struttura residenziale bassomedievale.

Nella documentazione scritta il ruolo dei *magistri lignaminis* nei cantieri edilizi si manifesta chiaramente. Oltre alle strutture portanti interne, nelle quali veniva impiegato il legno cosiddetto *ad laborerium*, ovvero travi di grosse dimensioni, queste maestranze erano chiamate anche a realizzare le impalcature e i ponteggi (Erioli 2014, 49; Galetti 2001, 124-125; Galetti 2004; Augenti 2004). Inoltre, come testimonia una preziosa fonte del 1272, i maestri da legno erano chiamati anche per le demolizioni, essendo di fatto quella lignea la vera struttura portante degli edifici residenziali. Così si esplicita in questo documento come la casa di un membro della famiglia aristocratica cittadina dei Prendiparte, condannato per omicidio, dovesse essere demolita, e in quali porzioni. Si legge che questa doveva essere rovinata *usque ad columnam que media est* (Nepoti, Ward Perkins 2009, 150-151; Gozzadini 1875, n. 79, 581-585).

Se guardiamo al panorama edilizio medievale di questa città (con tutte le precauzioni alle quali si è fatto cenno all'inizio di questo contributo) il ruolo del legno nell'edilizia medievale emerge in modo dirompente, tanto all'interno quanto all'esterno delle abitazioni.

L'esempio più monumentale che si può trovare è quello della cosiddetta Casa Isolani (fig. 10), in Strada Maggiore, situata nel cuore della città medievale, nell'espansione del XII secolo oltre il recinto dell'insediamento tardo antico e altomedievale. Il nucleo più antico dell'attuale complesso architettonico è un edificio a pianta rettangolare nel quale al piano terra svettano due imponenti pilastri lignei, poggianti su un basamento in pietra, che sorreggono il solaio del piano superiore. Lo stesso schema si ripete al secondo piano (fig. 11). Queste sono le *columnae* attestate nelle fonti scritte, struttura portante di tutta la casa

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Figura 10. Bologna, Casa Isolani. Portico e facciata.

medievale, la quale prevedeva fin dalla prima costruzione anche il portico ligneo aggettante sul fronte strada, uno degli elementi che maggiormente caratterizzano l'attuale aspetto del centro storico di Bologna (fig. 12). Per tutto il XIII secolo almeno le "colonne" venivano realizzate esclusivamente in legno, principalmente quercia, mentre a partire dal XIV secolo compaiono anche vere e proprie colonne (o, per meglio dire, pilastri) in muratura (Nepoti, Ward Perkins 2009, 152).

Oltre a Casa Isolani sono svariati gli esempi che conservano questo tipo di strutture lignee tanto all'interno quanto all'esterno delle abitazioni (fig. 13). Non mancano confronti provenienti da scavi archeologici. Si vedano ad esempio le strutture

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Figura 11. Bologna, Casa Isolani. Uno dei due pilastri lignei (columna) del piano terra.

residenziali del XIII secolo scavate nel chiostro della chiesa di S. Maria dei Servi (Librenti, Negrelli 2003). Queste "*columnae*" sono considerate in modo abbastanza unanime come i primi esempi attestati materialmente di *portici* (sebbene la prima attestazione documentaria potrebbe forse risalire già all'XI secolo: Bocchi 1990). Questo tipo di abitazioni, scandite al loro interno da pilastri lignei che sorreggono i vari piani, solitamente tre, e impalcato ligneo esterno tuttavia non sono un'esclusiva del centro storico di Bologna: altri e numerosi casi sono attestati in vari centri minori del territorio, tanto in pianura quanto in area montana. Tra i meglio conosciuti e conservati vi sono sicuramente il cosiddetto *Palazzaccio dell'Abate* a San Giovanni in Persiceto (fig. 14), oppure *casa anziani*, a Nonantola (Nepoti, Ward Perkins 2009, 148; Squassina 2008). Oltre a questi stringenti confronti è probabile

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

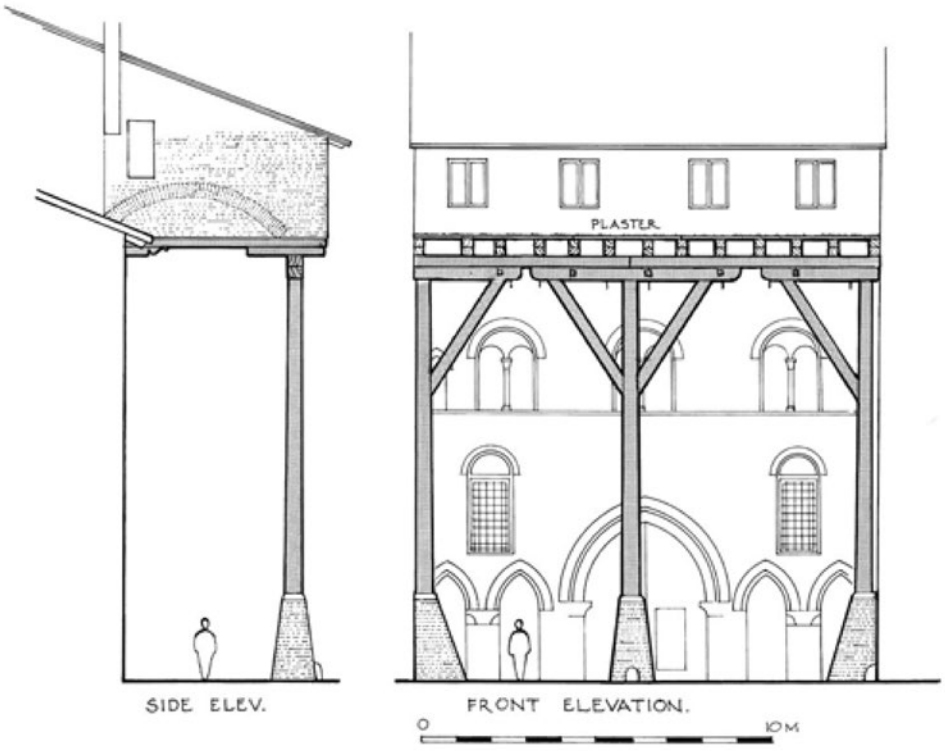

Figura 12. Bologna, Casa Isolani. Sezione e prospetto del portico. (disegno di Sheila Gibson, da Nepoti, Ward Perkins 2009)

che siano da ricondurre allo stesso orizzonte culturale e allo stesso ambiente tecnico le cosiddette case *a balchio*, tipiche della collina e della prima montagna emiliana. E ancora, le strutture fortificate, in particolar modo le torri sparse sul territorio, erano realizzate nello stesso modo, con un pilastro centrale in legno che si sviluppava per tutta l'altezza dell'edificio. Tra i confronti più significativi ci sono senza dubbio la cosiddetta Torre dei bolognesi di Nonantola (Gelichi, Librenti 2005) o quelle di Prunarolo e di Susano (Vergato, BO) (Venturi 1988).

Rimane difficile ad oggi stabilire solo sulla base della cultura materiale se tale tipologia di case sia stata una prerogativa urbana, solo successivamente diffusa nel territorio rurale e nei centri minori. Le cronologie generali sembrerebbero in verità attestare nello stesso periodo, ovvero a partire dalla metà del XIII secolo, la presenza di case a struttura lignea tanto dentro quanto fuori la città. Tuttavia, se si considera questo fenomeno in un'ottica storica più ampia credo sia plausibile pensare che tale modo di costruire si sia diffuso di pari passo con la presenza politica sempre più forte del Comune cittadino nei contesti rurali, dove a partire dal XII secolo iniziò quel processo che gli storici hanno definito come "creazione del contado", ovvero quando i centri cittadini tentarono di ritagliarsi un'areale di diretta pertinenza economica, sociale e politica a danno delle autonomie locali rurali (Cavalazzi 2015). La ricomparsa del mattone come materiale da costruzione a partire dalla metà del XIII secolo potrebbe andare nella stessa direzione. D'altronde anche il modello architettonico della torre e della casatorre, sia fortificata che residenziale, sembra avere avuto la stessa tendenza dalla città al contado, almeno in età bassomedievale, sebbene questa sia avvenuta leggermente prima a cavallo tra la fine del XII secolo e l'inizio di quello successivo (Settia 1999).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

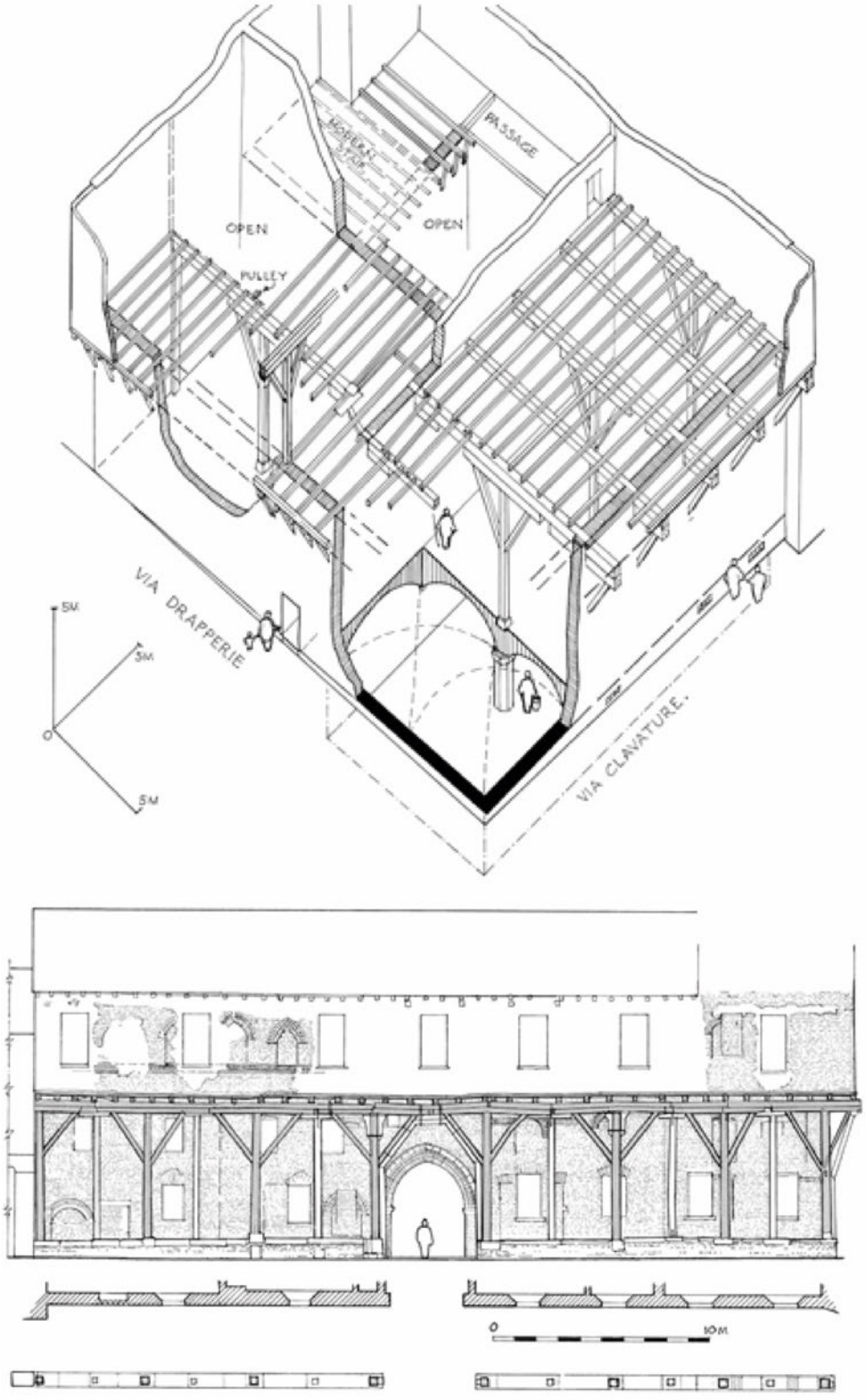

Figura 13. Bologna, altri esempi di abitazioni bassomedievali con impalcatura lignea interna. In alto: edificio d'angolo tra via Drapperie e via Clavature. In basso: Palazzo Grassi, in via Marsala (disegno di Sheila Gibson, da Nepoti, Ward Perkins 2009).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

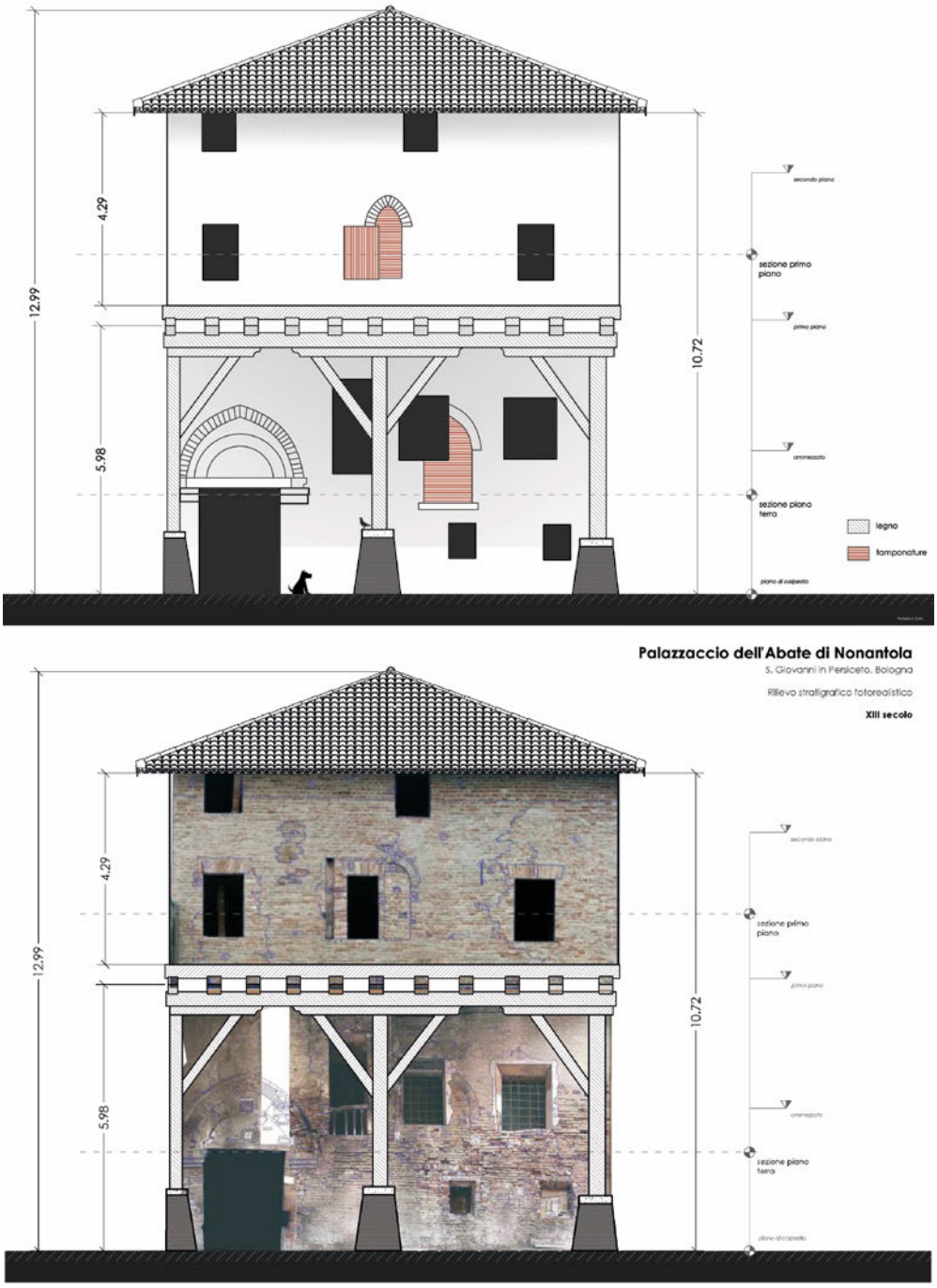

Figura 14. Nonantola (MO). Il cosiddetto Palazzaccio dell'Abate. (da Squassina 2008, rielaborato).

IL PANORAMA EDILIZIO PRE-COMUNALE

Dunque, se così bene si riesce a definire l'ambiente tecnico e la forma materiale dell'edilizia basso medievale, cosa si può dire invece per le case attestate nelle fonti più antiche? Dal punto di vista dell'archeologia degli alzati pressoché nulla si è conservato nei centri urbani dell'edilizia residenziale di XI e XII secolo. Purtroppo, anche l'archeologia di scavo fatica a portare luce significativa sull'aspetto della città pre-comunale.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

Come è noto, l'archeologia medievale italiana è forse una delle più giovani a livello europeo. Questo ritardo di interesse ha causato in molti casi la perdita di dati fondamentali per la ricostruzione degli assetti insediativi e abitativi. Possiamo immaginare come la caducità delle strutture materiali pieno medievali fosse difficilmente assimilabile alla sensibilità di archeologi e storici dell'arte sostanzialmente formatisi in seno all'arte classica. Mancano inoltre lavori recenti di scavo urbano incentrati su questi contesti.

Come fare dunque? Ancora una volta ci vengono in aiuto le aree rurali le quali, come abbiamo visto in apertura di questo intervento, sembrerebbero caratterizzate da una migliore tenuta del paesaggio storico pre-moderno. Le zone di collina e prima montagna in particolare sono permeate da un conservatorismo insediativo e materiale forse in parte derivato dalla marginalità rispetto ai circuiti economici della produzione industriale e del consumo di suolo, se non addirittura portati da una diversa concezione del rapporto tra uomo e ambiente.

Fatto sta che indagando il fenomeno dell'edilizia residenziale su larga scala è possibile carpire qualche dato sulle strutture abitative pre-comunali. Se infatti come abbiamo visto, con l'avvento del comune in queste zone vennero portati modelli prima non presenti, come quello della torre e della casa balconata, spesso realizzata in schiera (sulle case a schiera si veda Augenti 2010), è possibile guardando alla totalità delle architetture domestiche riconoscere quelle che attingono da modelli tecnici e culturali completamente differenti rispetto a quelli comunali. È possibile così riconoscere a confronti con fenomeno di stratificazione paesaggistica.

Nello specifico caso dell'Appennino reggiano, che è stato oggetto di tre anni di ricerche archeologiche sia da scavo che di ricognizione, è stato possibile riconoscere un nutrito gruppo di case che condividono modelli, elementi decorativi e organizzazione degli spazi con altri numerosi edifici dell'Italia settentrionale. Tutti i casi considerati rimandano a confronti con cronologie comprese tra la fine dell'XI e gli inizi del XIII secolo. Queste case sono contraddistinte da una rigida distinzione tra lo spazio lavorativo o di magazzino, al piano terra, e quello abitativo, al piano rialzato. Sono tutte caratterizzate da un impianto planimetrico costante con un rapporto tra lato lungo e lato corto di 3 a 2, tendente a 12 metri per 8, e presentano quasi sempre gli accessi ai due piani sovrapposti l'uno all'altro. Anche le aperture corroborano queste cronologie, rimandando a casi di edilizia residenziale "romanica" dell'Italia settentrionale, con architravi monolitici molto ben rifiniti o archi a pieno centro (Zoni 2019, 125-168). Che siano queste le *case solariate* di età pieno medievale attestate nelle fonti? Tipologicamente il riscontro sembrerebbe abbastanza calzante. Abbiamo visto come nelle fonti scritte (già dal X secolo) si ritrova esplicita menzione di questa distinzione tra ambienti residenziali e non, rappresentata perfettamente da questi edifici. Non mancano tuttavia affinità con i casi successivi, come ad esempio l'importante ruolo dell'impalcato ligneo nella struttura portante dell'edifico.

Ovviamente tali case non sono giunte a noi nelle loro forme originali, ma attraverso complessi fenomeni di stratificazione architettonica derivante dalla continuità d'uso nel corso dei secoli. Si può prendere come caso esemplificativo

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

quello individuato nel villaggio Gombio, nel piccolo centro denominato Villagrossa (fig. 15). Qui, un articolato complesso rurale ha inglobato un più antico edificio e la lettura stratigrafica degli alzati ha consentito di circoscrivere al XII o XIII secolo la prima struttura.

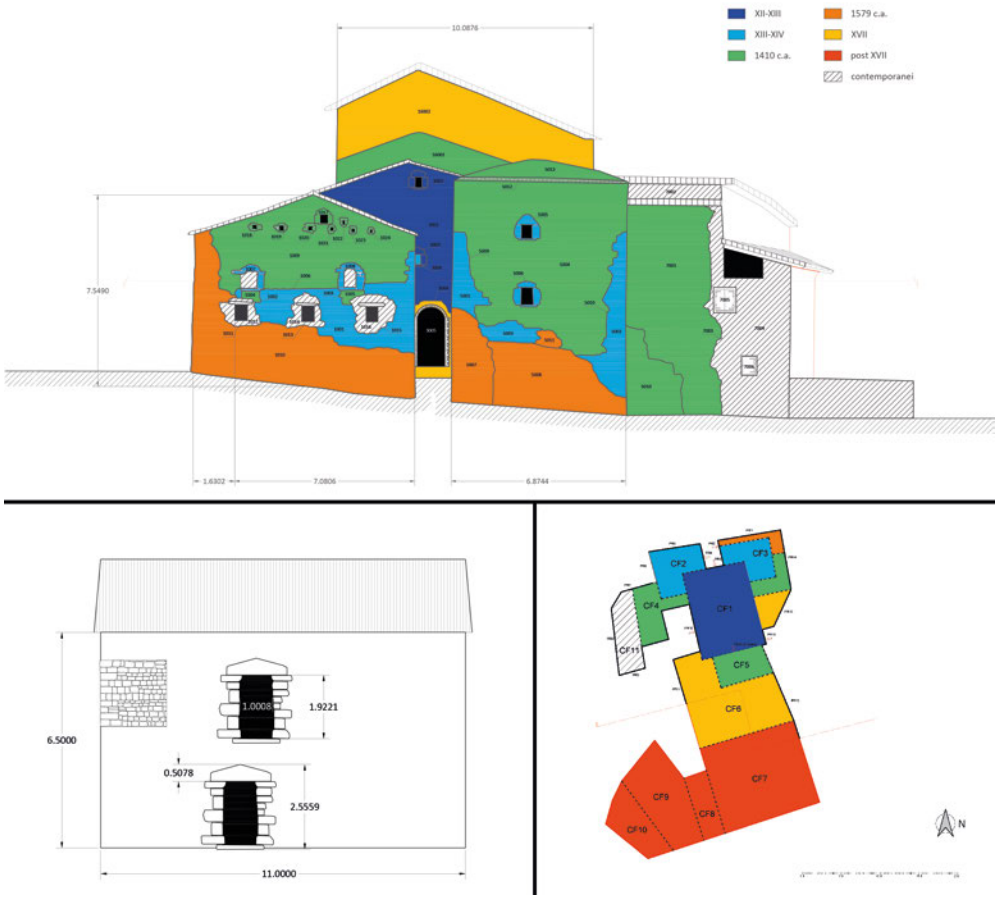

Figura 15. Gombio (RE). Il complesso medievale individuato in località Villagrossa, la cui origine risale a una casa solariata di XII o XIII secolo.

Questo modello che, come si è detto, trova una distrivuzione su un areale molto più ampio rispetto alla limitata azione del comune bassomedievale può verosimilmente rifarsi ad altri centri propulsori, diversi dalle singole città. Queste residenze, che se calate nel loro contesto cronologico possono essere considerate come *palatia* rispetto al panorama edilizio coevo, non sembrano aver avuto una diffusione con unica direttrice città-campagna o viceversa. La stessa documentazione scritta non sembrerebbe lasciare trapelare una gerarchia tra gli insediamenti (urbani o rurali) che presentano architetture che possiamo a buon titolo ritenere "di prestigio". Sembrerebbero dunque essere un modello organicamente distribuito in un ampio panorama.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_6

CONCLUSIONI

Per concludere questo contributo credo che siano necessarie alcune brevissime considerazioni.

Guardando ai secoli pieno medievali si è appena visto come non sembrano essere state in via esclusiva le città il centro propulsore dei modelli abitativi di alta committenza. Forse lo stesso tipo di edilizia poteva a quelle altezze cronologiche caratterizzare tanto gli insediamenti urbani quanto quelli rurali. Nelle città non sembra essere rimasta traccia significativa di questa fase architettonica, cancellata dalle cicliche modificazioni del tessuto urbano, già a partire dalle monumentalizzazioni architettoniche delle residenze di piena età comunale. Al contrario, nelle aree rurali che non hanno subito stravolgimenti insediativi nei secoli post-medievali questo tipo di edifici sono ancora individuabili grazie a un'attenta applicazione delle tecniche proprie dell'archeologia dell'architettura, soprattutto guardando a casi di studio diversi dai più usuali castelli o chiese, ovvero all'architettura cosiddetta "rurale".

Con il nuovo contesto socio economico e politico derivante dalla comparsa dei Comuni nell'Italia settentrionale questo precedente e omogeneo areale culturale venne frazionato nei territori di pertinenza delle singole città, le quali cominciarono a esportare propri modelli architettonici dai centri urbani al contado, determinando così una sorta di fenomeno di stratificazione paesaggistica. Si nota inoltre, sulla base dei vari edifici conservati, come questa diffusione sia avvenuta in un lasso breve di tempo, e la comparsa delle residenze bassomedievali urbane sembra aver preceduto di pochi decenni la diffusione del medesimo modello nel contado. Il caso specifico di Bologna rende persino difficile stabilire una effettiva precocità del centro cittadino rispetto al suo distretto rurale (Nepoti, Ward Perkins 2009, 152; Bocchi 1985, 5-13).

Rimane in ultima istanza da chiedersi quale fossero i modelli culturali di riferimento per l'edilizia precomunale, o meglio se questi siano ricostruibili. Ritengo non impossibile che i centri propulsori del modello della *casa solariata* possano essere stati quei luoghi rappresentativi del potere pubblico per eccellenza, ovvero le grandi corti regie o fiscali dell'Italia settentrionale, le quali com'è noto erano distribuite in modo capillare sul territorio.[7]

Si può così vedere questo fenomeno nella lunga durata come una iniziale compresenza tanto in città quanto in campagna di un medesimo modello abitativo per i secoli pieno medievali, successivamente evolutosi in modo a se stante con la comparsa del comune e del nuovo contesto geopolitico che questo comportò. In questo momento iniziarono quelle vere sperimentazioni che portarono alla rapida evoluzione dei modi di costruire le proprie abitazioni da parte delle élite urbane. Modi e modelli che furono successivamente esportati consequenzialmente con l'imposizione della società cittadina come nuovo attore politico principale sul territorio.

7 Dello stesso parere anche Galetti 1997, 43.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

BIBLIOGRAFIA

Augenti A. 2004, Fonti archeologiche per l'uso del legno nell'edilizia medievale in Italia, Galetti P. (dir.), *Civiltà del legno. Per una storia del legno come materia per costruire dall'antichità a oggi*, Bologna: CLUEB 37-70.

Augenti A. 2010, Tutti a casa. Edilizia residenziale in Italia centrale tra IX e X secolo, GALETTI P. (dir.), *Edilizia residenziale tra IX e X secolo. Storia e archeologia*, Firenze: All'Insegna del Giglio, 127-151.

Bianchi G. 1997, Rocca S. Silvestro e Campiglia M.ma: storia parallela di due insediamenti toscani attraverso la lettura delle strutture murarie, Gelichi S. (dir.), *I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale (Pisa, 1997)*, Firenze: All'Insegna del Giglio, 473-444.

Bianchi G. (dir.) 2003, *Campiglia. Un castello e il suo territorio*, Firenze: All'Insegna del Giglio.

Bianchi G. 2014, *Archeologia della signoria di castello*, Archeologia Medievale, XLI-2, 157-172.

Bocchi F. 1985, *L'architettura popolare in Italia. Emilia-Romagna,* Roma-Bari: Editorial Laterza.

Bocchi F. (dir.), 1990, *I portici di Bologna e l'edilizia civile medievale*, Bologna: Grafis Edizione

Brogiolo G. P. 1988, *Archeologia dell'edilizia storica*, Como: New Press.

Brogiolo G. P., Cagnana A. 2012, *Archeologia dell'architettura. Metodi e interpretazioni*, Firenze: All'Insegna del Giglio.

Cantatore M. F. A., Mancassola N., Zoni F. 2018, Castel Pizigolo, Toano (Re), Gelichi S., Cavalieri C., Medica M. (dirs.), *Medioevo Svelato. Storie dell'Emilia-Romagna attraverso l'archeologia*, Bologna: Ante Quem, 342-347.

Cagnana A., Mussardo R. 2012, *Le torri di Genova tra XII e XIII secolo: caratteri architettonici, committenti, costruttori*, Archeologia dell'Architettura, 17, 94-110.

Cavalazzi M. 2015, *La creazione del distretto comunale: il caso di Reggio Emilia (XII prima metà XIII secolo)* (Tesi di Dottorato), Università di Bologna, Bologna.

Chavarria Arnau A. (dir.) 2011, *Padova: Architetture medievali (progetto ARMEP 2007-2010)*, Mantova: Società Archeologica.

Chavarria Arnau A., Zucconi G. (dirs) 2016, *Medioevo fantastico. L'invenzione di uno stile nell'architettura tra fine '800 e inizio '900*, estratto da Archeologia dell'Architettura, XXI, Firenze: All'Insegna del Giglio.

De Minicis E. (dir.) 2014, *Case e torri medievali, 4. Indagini sui centri dell'Italia meridionale e insulare (secc. XI-XV). Campania, Basilicata, Puglia, Calabria, Sicilia e Sardegna*, (Atti del V Convegno di studi, Orte 15-16 marzo 2013), Roma.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

De Minicis E., Guidoboni E. (dirs.) 1996, *Case e torri medievali, 1. La Città e le Case. Tessuti urbani, Domus e Case Torri nell'Italia Comunale (secc. XI-XV)*, (Atti del II Convegno di studi, Città della Pieve, 11-12 dicembre 1992), Roma: Kappa Edizioni.

De Minicis E., Guidoboni E. (dirs.) 2001, *Case e torri medievali, 2. La Città, le Torri e le Case. Indagini sui centri dell'Italia comunale (secc. XI-XV)*, (Atti del III Convegno di studi, Città della Pieve, 8-9 novembre 1996), Roma: Kappa Edizioni.

De Minicis E., Guidoboni E. (dirs.) 2005, *Case e torri medievali, 3. Case e Torri medievali. Indagini sui centri dell'Italia comunale (secc. XI-XV). Piemonte, Liguria e Lombardia*, (Atti del IV Convegno di studi, Viterbo-Vetralla, 29-30 aprile 2004), Roma: Kappa Edizioni.

Erioli E. 2014, *Falegnami e muratori a Bologna nel Medioevo: statuti e matricole (1248-1377)*, Bologna: Pàtron.

Falconi E., Pevieri R. 1984-88, *Il Registrum Magnum del Comune di Piacenza*, Milano: Forgotten Books.

Fonseca C. D., Adamesteanu D., D'Andria F. (dirs) 1986, *Michelangelo Cagiano de Azevedo. Casa, città e campagna nel tardo antico e nell'alto medioevo*, Lecce: Congedo.

Galetti P. 1997, *Abitare nel medioevo. Forme e vicende dell'insediamento rurale nell'Italia altomedievale*, Firenze: Le Lettere.

Galetti P. 2001, *Uomini e case nel Medioevo tra Occidente e Oriente*, Roma-Bari: Laterza.

Galetti P. (dir.) 2004, *Civiltà del legno. Per una storia del legno come materia per costruire dall'antichità a oggi*, Bologna: clueb.

Galetti P. 2009, *Edilizia residenziale privata rurale e urbana: due modelli reciproci?*, *Città e campagna nei secoli altomedievali*, Atti della cinquantaseiesima Settimana di studi della Fondazione cisam, vol. lvi-2, Spoleto,: Fondazione centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 697-731.

Gatta S. 1944-62, *Liber Grossus Antiquus Comunis Regii (Liber Pax Constantiae)*, vol. I-VI, Reggio Emilia: Olschki.

Gelichi S., Librenti M. (dir.) 2005, *Nonantola 1 – Ricerche archeologiche su una grande abbazia dell'altomedioevo italiano*, Firenze: All'Insegna del Giglio.

Gozzadini G. 1875, *Delle torri gentilizie di Bologna e delle famiglie alle quali prima appartennero*, Bologna: Nabu Press.

Hubert E. 1990, *Espace urban et habitat* à *Rome du Xe siècle a la fin du XIIIe siè*cle, Roma: École Française de Rome (Collection de lÉcole Française de Roma, 135)

Librenti M., Negrelli C. 2003, L'indagine nella chiesa di S. Maria dei Servi e l'archeologia in ambito urbano a Bologna per i secoli medievali, Fiorillo

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

R., Peduto P. (dir.), *Atti del III Congresso di Archeologia Medievale*, Firenze: All'Insegna del Giglio, 279-285.

Luchterhandt M. 2009, *Die Kathedrale von Parma. Architektur und Skulptur im Zeitalter von Reichskirche und Kommunebildung*, Munich: Hirmer Verlag GmbH (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana 24).

Milanesi G. 2017, La cattedrale romanica di Reggio Emilia: il ruolo dei vescovi e dei Canossa, *Storicamente*, 13, 1-28.

Muzzarelli M. G. (dir) 2001, *Miti e segni del Medioevo nella città e nel territorio: dal mito bolognese di re Enzo ai castelli neomedievali in Emilia Romagna*, Bologna: CLUEB.

Nepoti S., Ward-Perkins B. 2009, The Medieval Houses with Wooden Supports of Bologna and its Province, *Archeologia dell'Architettura*, 14, 141-154.

Prodi P., Cantino Wataghin G., Mussini M. 2014, *La cattedrale di Reggio Emilia: studi e ricerche*, Milano: Skira editore.

Quintavalle A. C. 1964-65, *La cattedrale di Modena. Problemi di romanico emiliano*, Modena: Bassi e Nipoti.

Rizzi A. 2001, *Note in margine alla mostra "Aemilia Ars 1898-1903". Arts and Crafts a Bologna. Bologna, Collezioni Comunali d'Arte, 9 marzo-6 maggio 2001*, Schede umanistiche: rivista semestrale dell'Archivio Umanistico Rinascimentale Bolognese, 1, 99-104.

Santangeli Valenzani R. 2011, *Edilizia residenziale in Italia nell'altomedioevo*, Roma: Carocci.

Settia A. A. 1999, *Proteggere e dominare: fortificazioni e popolamento nell'Italia medievale*, Roma: Viella.

Squassina A. P. 2008, La Casa dell'abate a San Giovanni in Persiceto: Indagini conoscitive e questioni operative per la conservazione di un «edificio-fossile», *Arqueología de la arquitectura*, 5, 207-222.

Torelli P. (dir.) 1921, *Le carte degli archivi reggiani fino al 1050*, Reggio Emilia. Venturi S. 1988, *La fabbrica dell'Appennino. Architettura, struttura e ornato*,Bologna: Grafis.

Zoni, F. 2019, *Edilizia residenziale medievale dell'Appennino reggiano (secoli XI- XIV). Maestranze, committenti e ambienti tecnici*, Firenze. All'Insegna del Giglio.

Zucchini G. 1959, *La verità sui restauri bolognesi*, Bologna: Tipografia Luigi Parma.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 147-174 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_6

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

DOSSIER
LA CASA URBANA AL NORD-EST DE LA MEDITERRÀNIA EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
THE URBAN HOUSE IN THE NORTH-EASTERN MEDITERRANEAN IN MEDIEVAL AGE AND EARLY MODERN PERIOD

Pages	Received date	Acceptance date
175-204	2020-05-18	2020-08-16

HABITAR BARCELONA, HABITAR EL BORN EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA. NOTES SOBRE ARQUITECTURA DOMÈSTICA HISTÒRICA

INHABITING BARCELONA, INHABITING EL BORN IN MEDIEVAL AND MODERN TIMES. NOTES ON HISTORIC DOMESTIC ARCHITECTURE

DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

Reinald González
Veclus

Carme Miró
Servei d'Arqueologia, de l'Ajuntament de Barcelona

Paraules clau
Arquitectura. Cases. Domèstic. Arqueologia. Barcelona

Key words
Architecture. Houses. Domestic. Archaeology. Barcelona

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Resum

La edilícia històrica de Barcelona es mostra en el seu recorregut, com una proposta certament original des de la mateixa fundació romana de la ciutat. Així ho palesen les tècniques constructives, els materials de construcció, els acabats, o fins i tot el mateixos projectes arquitectònic històrics. El testimonis de les cases conservades al conjunt arqueològic del Born, però també en algunes zones de la resta del centre històric de la ciutat explicarien aquesta singularitat: aquest factor local.

Abstract

The historic building of Barcelona is chronologically shown, as a proposal certainly originating from the Roman foundation of the city. This is evidenced by the construction techniques, the building materials, the finishes, or even the historical architectural projects themselves. The testimony of the houses preserved in the Born site, but also in some areas of the rest of the historic centre of the city, would explain this singularity: this local factor.

HABITAR BARCELONA, HABITAR EL BORN EN ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA. NOTES SOBRE ARQUITECTURA DOMÈSTICA HISTÒRICA

CONSIDERACIONS PRÈVIES

Sens dubte, una de les característiques que defineix l'arquitectura domèstica històrica a qualsevol centre històric urbà, i el de Barcelona no en seria pas una excepció, és que gairebé mai se'ns mostra en el seu estat original: el primigeni. Fins i tot en les edificacions més monumentals, l'inefable pas del temps ha anat modificant i transformant de diferents maneres les seves arquitectures, sovint, i en el cas concret de les cases residencials, d'una manera força significativa d'ençà el seu primer i original projecte arquitectònic. Aquesta successió de canvis en l'edilícia històrica no sempre són acumulatius o constants, per bé que metodològicament poden ser ordenables sincrònicament, des d'un punt de vista cronològic (com veurem més endavant). Tal vegada se'ns mostren, a través d'enderrocaments parcials o totals, potents canvis d'usos, reformes, reedificacions, o senzilles modificacions d'elements arquitectònics no estructurals com finestres, portes, escales, cobertes, etc. En conseqüència, es pot afirmar sense por d'equivocar-nos gaire que pràcticament no existeix cap edificació històrica, bé en alçat o en testimoni arqueològic, que no mostri transformacions físiques de diversa cronologia i magnitud estructural (fig. 1). L'exempció a aquest fet es produeix de manera molt puntual i només en els pocs casos on l'amortització total de l'estructura es mostra propera a les seves cronologies de construcció.

Els testimonis dels dotze carrers i del més de mig centenar de cases parcialment conservades al conjunt arqueològic del Born no són pas una excepció a les argumentacions anteriors. Efectivament, malgrat les seves lògiques particularitats, aquestes edificacions disposen també d'un notable recorregut en les seves estructures i els elements constructius, des dels seus orígens fins a la seva obligada destrucció. Un recorregut formal i cronològic que, voldríem emfasitzar, és del tot paral·lel al que succeeix a altres zones del centre històric de la ciutat de Barcelona. En conseqüència, des dels primers establiments residencials o productius a l'àrea del Born, pels volts del s. XIII, fins a la seva progressiva i forçada desaparició entre el 1715 i el 1718, la fesomia de les cases del Born, així com les seves transformacions arquitectòniques, seran clarament similars a les de la resta de construccions domèstiques de la ciutat en cadascuna de les seves etapes o moments històrics (fig. 2). Mostraran, en definitiva, les mateixes particularitats constructives i de projecte arquitectònic que identifiquem a la resta de l'edilícia històrica barcelonina, tal com provarem de desenvolupar al llarg d'aquest text.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

Figura 1. Edifici del segle XIV on podem distingir la porta de la planta baixa del segle XVI —a la dreta—, els dos models de balcons del segles XVII i XVIII, una galeria barroca sota coberta que substituí la porxada gòtica, i un cos lateral amb forma de torre amb una finestra bífora medieval. Front de la finca del número 4 del carrer de les Basses de Sant Pere, centre històric de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

EMMARCAMENT CRONOLÒGIC

Com ja hem comentat anteriorment, els terrenys que avui dia ocupa l'edifici de l'antic mercat del Born[1] romangueren sense ocupació urbana fins a pràcticament el segle XIII, període a partir del qual s'anaren urbanitzant de manera progressiva. Cal assenyalar però, la dependència d'aquesta progressiva urbanització del singular procés d'emmurallament d'aquest costat més oriental de la ciutat de Barcelona; absolutament diacrònic i de llarga durada en el temps. Amb tot, no

1 Construït entre 1874 i 1876 com a mercat d'aliments, amb projecte de Josep Fontserè i Josep Cornet i Mas.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

s'hauria de perdre de vista que, com a mínim des de la segona meitat del segle IX, l'existència i traçat del rec Comtal en aquesta zona del pla de la ciutat hagué de facilitar la presència de certs establiments productius i probablement residencials, aquests darrers de poca entitat, com ho serien també les casetes de pescadors i altres construccions localitzades a la banda de mar, o a tocar del recorregut de l'esmentat rec.

Figura 2. Vista general del conjunt arqueològic del Born de Barcelona l'any 2005, abans de la construcció del nou centre cultural. Font: Pere Vivas per a l'MHCB (2005).

Amb tot, les primeres notícies històriques conegudes de la zona tenen un origen arqueològic i es relacionen amb l'existència d'una extensa necròpolis d'època romana, en concret del període baiximperial (segles III-V), que s'estenia aproximadament des de l'actual mercat de Santa Caterina fins a pràcticament l'antiga línia de costa. Tenim testimonis documentats d'aquesta gran necròpolis, al citat mercat de Santa Caterina, en el subsol de l'església gòtica de Santa Maria del Mar i, més propers al Born, a l'àrea de la plaça Comercial, on l'any 1991 es van localitzar uns catorze enterraments tardoromans de diversa tipologia.

Per trobar més informacions sobre la presència d'activitat històrica prèvia a la zona, ens hem de remetre a les excavacions arqueològiques realitzades a l'interior de l'actual conjunt arqueològic del Born. Aquestes intervencions en el subsol del mercat han proporcionat —entre d'altres importants testimonis, dels quals en parlarem més endavant—, evidències materials del que es pot considerar una necròpolis d'origen islàmic, que estaria en funcionament entre els segles X i XI.[2] Es documentaren en diferents campanyes d'excavació (1991 i 2001-2002), uns

2 A manca d'aixovar, era difícil datar les tombes islàmiques, per la qual cosa es van fer anàlisis de C14 pel CEDAD —Centro di Datazione e Diagnostica Dipartimento di Matematica e Fisica «Ennio de Giorgi», Universitat del Salento (Brindisi).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

dinou enterraments força senzills, car es tractava de simples fosses excavades a la sorra sense cap aixovar associat específic que es pogués relacionar amb els individus allí sebollits.

Pel que fa estrictament a l'evidència d'una trama urbana consolidada, aquesta ha estat contrastada per les informacions o les dades documentals (Santpere i Miquel 1890), historiogràfiques i, altre cop, per les diferents excavacions arqueològiques[3] fetes dins del conjunt arqueològic del Born i en el seu l'entorn (Fernández 2007). Disposem de dades materials que ens fixen, com dèiem, unes cronologies entre els segles XIII i XIV per a la configuració, tant dels carrers com de la progressiva construcció de les illes de cases. Aquest *trecento* barceloní es palesa també —des d'un punt de vista urbà— per la presència de tres dels ítems més significatius d'aquesta fase baixmedieval i que tindran una transcendència en l'esdevenidor de la zona del futur mercat del Born: el portal de Sant Daniel,[4] el convent de Santa Clara[5] i la torre de Sant Joan.[6]

Poques modificacions urbanes de significació trobem a la zona al llarg dels segles XV i XVI, si deixem de banda les transformacions fetes en estructures significatives com el convent de Sant Agustí (el vell)[7] o la mateixa muralla de mar, que disposarà en el seu vessant més oriental —a tocar de l'antiga llotja de Mar— d'un nou portal, de nous baluards i d'una nova torre: la torre Nova.

Entrats ja al segle XVII, trobem més notícies de l'existència de transformacions de la fesomia urbana de la zona, modificacions que de nou es poden relacionar amb el reforçament de la muralla als seus costats més orientals i al meridional. Es tractava d'adaptar el vell recinte medieval i cinccentista a les noves necessitats poliorcètiques que eren pròpies de les pràctiques bèl·liques a començaments de l'època barroca.

Finalment, i des d'un punt de vista urbanístic, hem d'esperar a la Guerra de Successió espanyola, i en concret al setge final de la ciutat de Barcelona entre 1713 i 1714, per trobar les darreres actuacions de magnitud dins l'àmbit urbà del jaciment conservat al subsol de l'antic mercat del Born. Així, arran la caiguda de la ciutat l'onze de setembre de 1714, la nova monarquia borbònica decideix la construcció d'una ciutadella, una gran estructura defensiva en aquest costat nord-est, que facilités junt amb el castell de Montjuïc —al sud est—, un millor control militar sobre la ciutat. Les obres de construcció de la Ciutadella, iniciades

3 http://cartaarqueologica.bcn.cat/3485; http://cartaarqueologica.bcn.cat/3029; http://cartaarqueologica.bcn.cat/684; http://cartaarqueologica.bcn.cat/339; http://cartaarqueologica.bcn.cat/1557; http://cartaarqueologica.bcn.cat/309; http://cartaarqueologica.bcn.cat/3213; http://cartaarqueologica.bcn.cat/3486

4 Probablement, una de les estructures més significatives de l'antiga muralla medieval d'aquesta zona nord-est de la vella ciutat. La seva significació rau, entre d'altres, en el fet de ser el principal portal d'accés a l'interior urbà en aquesta àrea; a tocar del monestir de Santa Clara, i a bona part del traçat vial i parcel·lari de la zona que s'enderrocarà amb la construcció de la fortalesa borbònica: la Ciutadella. Aquesta zona del portal del clos defensiu es fini cap a la fi del segle XIII (c.1295). http://cartaarqueologica.bcn.cat/419

5 El monestir de Santa Clara fou fundat sota l'advocació de sant Antoni Abat i santa Clara en aquesta zona del futur barri de la Ribera, conegut com a Santa Eulàlia del Camp, entre els anys 1236 i 1237, uns seixanta anys abans que el clos emmurallat d'aquesta part de la ciutat medieval arribés a envoltar-lo.

6 La cronologia primigènia de la torre de Sant Joan, amb l'emmurallament medieval d'aquesta zona dels volts del convent de Santa Clara, seria de finals del segle XIII, període en el qual cal emmarcar el procés constructiu d'aquest costat nord-est de la muralla.

7 Començat a construir l'any 1349, i parcialment enderrocat entre el 1715 i el 1718.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

ja el 1715, comportaven l'enderrocament forçós d'una bona part de l'antic barri de la Ribera, i portà afegida la desaparició d'uns trenta-vuit carrers i es calcula que de més de mil habitatges. Els enderrocaments es realitzaren entre el 1715 i el 1718, i van a córrer a càrrec del mateixos propietaris de les finques (fig. 3).[8]

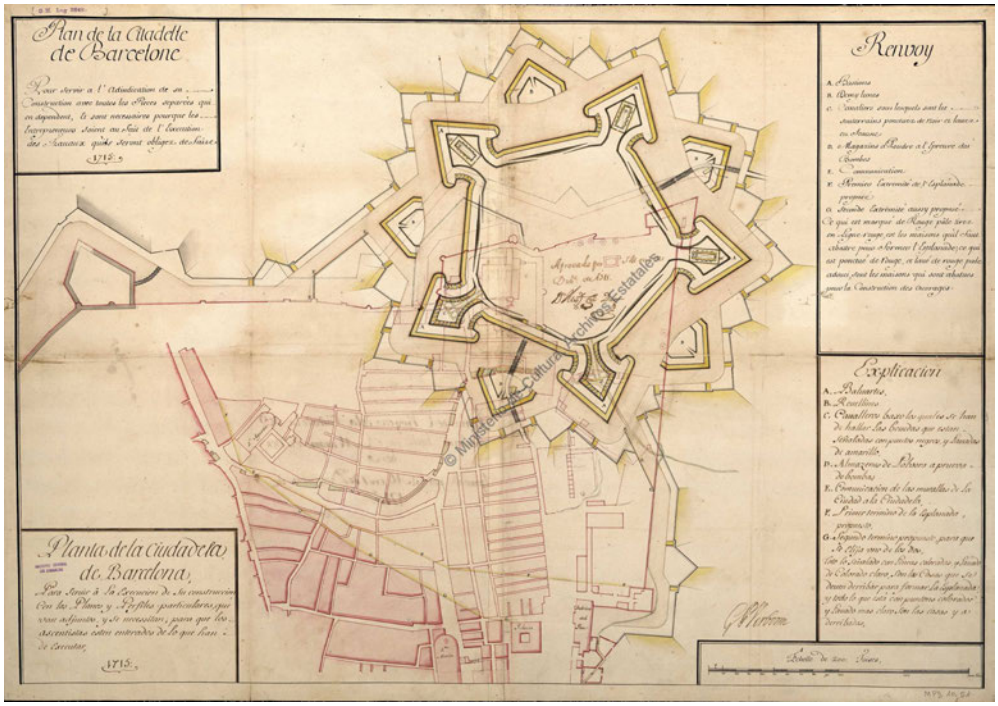

Figura 3. Plànol del projecte de construcció de la Ciutadella de Barcelona de l'any 1715, on podem identificar l'abast dels enderrocs de la proposta de l'enginyer militar Joris Prosper van Verboom. En groc, l'obra nova projectada; en tinta plana vermella, la trama urbana que no quedava afectada; i, perfilat en vermell tènue, tot allò que s'havia d'enderrocar. Font: Archivo General de Simancas, MPD 10, 051.

ORÍGENS D'UNA SINGULARITAT

L'arquitectura històrica domèstica a Barcelona presenta unes característiques de projecte i constructives que la identifiquen i la particularitzen enfront altres localitzacions territorials, tant catalanes com peninsulars. Una d'aquestes principals característiques locals és, sens dubte, la construcció amb pedra i, en concret, amb la procedent de les pedreres de la muntanya de Montjuïc. Aquesta singularitat s'origina en una tradició constructiva que s'endinsa en la història més enllà del marc de referència temporal que utilitzarem per al conjunt arqueològic del Born, i que cerca les seves arrels en el món urbà romà i tardoromà.

Si haguéssim de trobar la que podríem considerar com la primera construcció de la ciutat de Barcelona, de la *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*, ens hauríem de remetre forçosament a la seva primera muralla (Caballé i González García 2017 66-77), construïda cap a finals del segle I aC, en època de l'emperador August (Caballé i González García 2018, 45-64). Les característiques constructives d'aquest primer clos defensiu ja posen de manifest el que serà una autèntica constant en l'edilícia històrica barcelonina pràcticament

8 La Ciutadella es mantingué en ús fins l'any 1869, quan s'iniciaren els seus enderrocaments.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

fins a la segona meitat del segle XVII: la construcció dels murs de les edificacions exclusivament amb pedra de Montjuïc, amb la tècnica que coneixem amb el nom clàssic d'***opus emplectum***. Es tracta d'aixecar les parets mitjançant la construcció de dos fulls de carreus oposats —les dues cares del mur—, la distància entre els quals —i en funció del gruix o secció que hagi de tenir l'element— es reomple amb pedruscall de diferent magnitud, barrejat amb morter de calç. Els carreus d'ambdós carejats del mur no són en cap cas paral·lelepipèdics, sinó que tenen una forma propera al que podríem considerar com un tascó o cuny. Un tipus d'estereotomia, de treball de la pedra que facilita la disposició en filades regulars i alhora una millor adhesió amb el morter de calç aèria, tant el de l'ànima del mur (el que va amb el pedruscall del seu interior), com el que es disposa a la base i els laterals dels carreus en la seva col·locació a la filada durant el procés constructiu (fig. 4).

El morter de calç aèria que s'empra en aquesta tècnica constructiva acostuma a ser força dens, més pastós que no pas líquid, amb un àrid força gruixut i d'una granulometria relativament gran. L'objectiu d'aquesta densitat en la pasta de morter és evitar l'escolament d'aquest material pels junts del mur, a conseqüència del progressiu increment de la compressió exercida sobre les filades inferiors a mesura que la paret es va aixecant: òbviament, com més alçada, més pes s'ha de suportar. I és aquí on entren en joc les altres dues especificitats d'aquesta tècnica constructiva: l'una, específicament barcelonina, com seria el bon treball arquitectònic de la pedra de Montjuïc quan se la sotmet a l'esmentada compressió, atesa la seva duresa, però també —i no és un factor menor— gràcies a la facilitat d'extracció, el tall de picapedrer i la proximitat de la pedrera a la ciutat.[9]

L'altra característica pròpia de l'***opus emplectum*** és la necessitat de segellar els junts entre els carreus amb un morter de calç molt més fluid que l'utilitzat per a la construcció del mur. Sense una voluntat originalment decorativa, sinó estrictament funcional, aquesta tapa de les juntes de morter de calç, altrament dit encintat, es defineix a partir d'uns morters fets amb una calç aèria, sovint d'una millor qualitat i amb unes sorres de grans més fins; en definitiva, una granulometria molt més petita. La proporció de la mescla d'ambdós elements fa que la pasta resultant sigui força dúctil. Un material que penetra més fàcilment en els junts entre carreus, però que alhora tendeix a desaparèixer amb el pas del temps; el que podríem considerar com un material constructiu de sacrifici. Cal remarcar la necessària presència dels encintats, ja que són els responsables de la protecció del murs: d'una banda, tot evitant el desgranat del morter interior de la paret que, recordem-ho, es defineix a partir de l'ús d'un àrid força gruixut, cosa que facilita el seu esmicolament; d'una altra, evitant les colonitzacions herbàcies o biològiques dels junts, i l'accés de les humitats i altres factors climàtics a l'ànima interior del murs (González García 2018, 51-55).

Aquestes especificitats constructives de la primera muralla augustiana de Barcelona veurem que es repeteixen, amb poques variacions més enllà de la seva estereometria, en la majoria de les parets històriques de les cases de la

9 http://cartaarqueologica.bcn.cat/3115

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_7

Figura 4. Secció completa de la muralla fundacional de Barcino de finals del segle I aC. Visible avui a l'interior de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), ca l'Ardiaca. Font: Reinald González (Veclus).

ciutat (fig. 5). És tracta pràcticament de l'única tècnica constructiva[10] dels murs fins, com dèiem, a la segona meitat el segle XVII, quan el maó anirà entrant progressivament en la definició de les parets de càrrega de les construccions urbanes, ja siguin monumentals o domèstiques. Amb tot, cal remarcar que fins

10 González García, 2013, 152-156). Disposen d'alguns exemples de construcció en tàpia, fins i tot d'època romana —subsol del carrer dels Comtes del MUHBA— o *domus* Avinyó, per bé que, en el cas barceloní, es tracta sempre d'actuacions menors o de reparació. Tot i la seva presència, no és una tècnica constructiva habitual a l'edilícia històrica de Barcelona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

al seu tancament definitiu l'any 1957 (Roca i Blanch 2003), les pedreres de Montjuic seguiren proporcionen material constructiu a l'arquitectura de la ciutat.

Figura 5. Vista de les parets mestres i mitgeres de dues cases del costat més septentrional del conjunt arqueològic del Born: Casa Tey. De cronologia barroca (esquerra de la imatge) i medieval (a la dreta). Notem la tècnica constructiva d'*opus emplectum* i també la diferent estereotomia dels paraments, amb carreus de diferents mides. Font: Reinald González i Helena Morán (Veclus).

L'EDILÍCIA BAIXMEDIEVAL (SEGLES XIII-XV)

Els materials constructius bàsics de l'arquitectura civil tardomedieval barcelonina, tant a l'àmbit del Born com a la resta de la ciutat, són: els carreus, el morter argilós de calç i la fusta. Ja s'ha comentat la peculiar fesomia de tascó dels carreus en els murs, però en aquest moment mostren una caracterització en funció de la seva estereotomia (González García, 2009 39-48). És un fenomen —el de la diferent estereotomia— que es tradueix en el dissemblant dimensionat dels carreus, i que atén el que podríem definir com una evolució des d'unes formes de tendència quadrangulars, més pròpies de cronologies tardoromàniques, cap a unes propostes més allargades i de tendència rectangular; sempre amb pedra de Montjuïc. L'acabat dels carreus dels murs en aquest període es defineix a partir del desbastat de la peça i mai no presenta polits o regularitzats. Malgrat aquesta constant en el tall dels carreus, les peces lítiques que formen muntants, llindes, dovelles, pilars, columnes o altres element constructius mostren un acabat força diferent. Aquest es defineix a partir del repicat de les peces de pedra amb l'eina de picapedrer que es coneix com a escoda; també hi ha exemples d'acabats en buixarda —de diferents mesures— i en punxó, però no són els més habituals; mai no es fa un acabat de polit per fricció.

El morter argilós de calç és, amb el carreu, l'altre element que caracteritza l'arquitectura domèstica d'època tardoromànica i gòtica a la ciutat de Barcelona. A diferència del morter de calç emprat en les grans edificacions de caràcter civil o religiós, el morter emprat en la construcció de les cases es caracteritza per afegir, a la pasta de calç i àrids, una important quantitat d'argila, l'element responsable de la seva peculiar tonalitat marronosa o ataronjada. Aquesta tècnica

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

constructiva permet no solament abaratir els costos de l'edificació en haver de fer servir menys calç, dada sempre important a l'hora d'estudiar l'arquitectura històrica, sinó que incorpora les propietats aïllants del fang i, per tant, facilita una certa climatització dels interiors residencials. Tanmateix, la presència de l'argila en aquest morter d'adhesió comporta un altre important avantatge, ja que accelera el seu procés d'assecatge i enduriment, una dada gens menor en termes econòmics, atès que el ritme de construcció pot ser més ràpid en facilitar el ritme de les tongades (fig. 6).

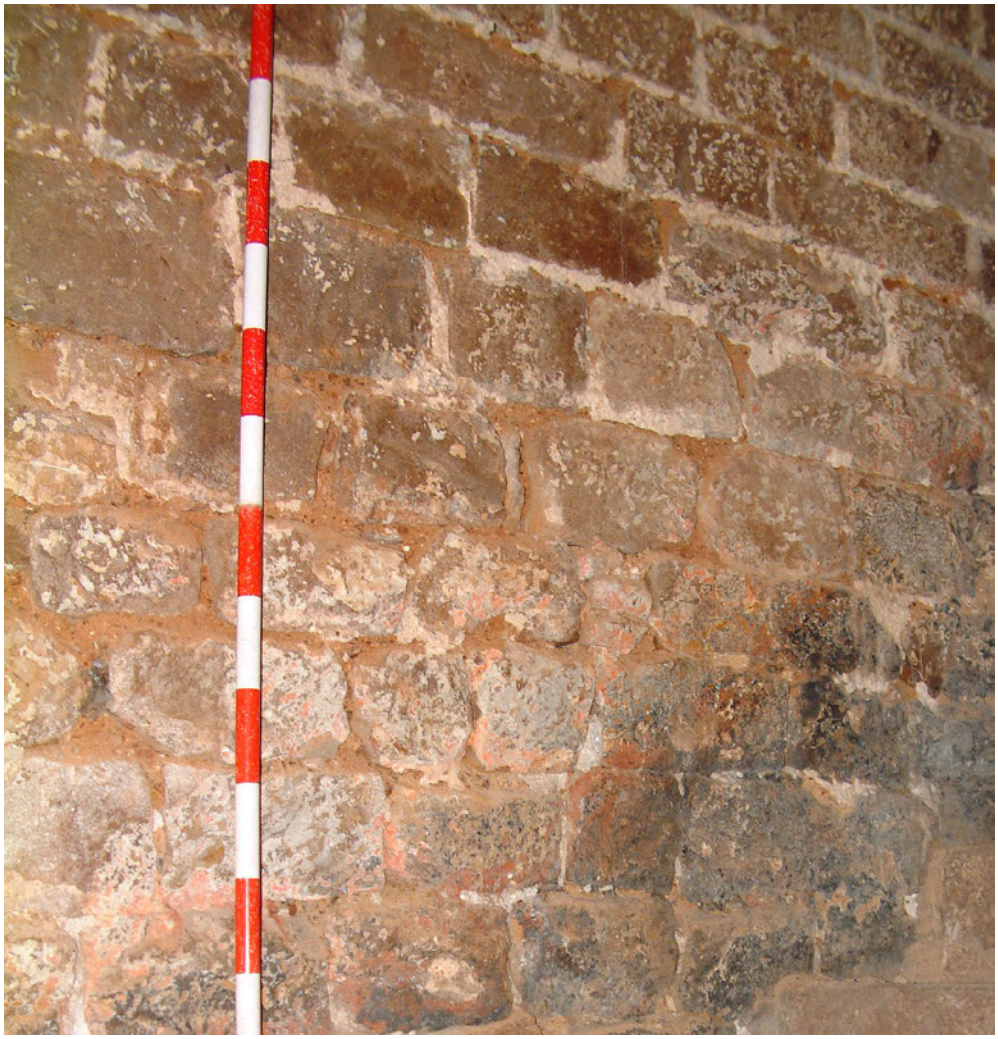

Figura 6. Detall d'un parament del segle XIII on es poden identificar les tapes de juntes o encintats medievals. Tanmateix, la imatge permet distingir el tipus de morter argilós de calç freqüent en l'edilícia domèstica barcelonina. Planta pis de la finca número 4 de la plaça de l'Oli. Font: Reinald González (Veclus).

Pel que fa als acabats finals del murs exteriors en aquesta època, tot i no ser gaire habituals, hem pogut observar alguns exemples d'encalcinats a brotxa, blancs o acolorits a zones, per bé que la seva filiació no és del tot clara. Més habitual és la presència d'alguna voluntat decorativa en els encintats dels junts en forma d'incisions i altres petites grafies fetes quan el material encara és fresc i, per tant, en clara correspondència cronològica amb la datació del mur (González García 2018, 51-56.).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

Quant al projecte arquitectònic, les cases d'aquest període disposen d'una planta generalment regular —sovint rectangular quan el pla terreny de l'illa ho permet—, definida a partir de crugies rectangulars que es desenvolupen tot circumdant un gran pati central descobert. També és habitual, en les finques més grans, que es disposi d'un altre pati posterior, el que la documentació identifica com a hort o jardí (fig. 7).[11] El seu alçat s'organitza en tres o quatre nivells, amb planta baixa, pis principal i un segon pis que es corona amb un darrer nivell de coberta, on destaca la presència d'una galeria porxada coneguda també com a solana, sobre la qual se sosté una estructura de fusta de dues vessants. També és relativament habitual, en aquests moments, la presència d'un cos edificat (a manera de torre lateral) que tanca un dels extrems del nivell de coberta (González García 2013, 152-156). No existeix, en aquest període, cap terrat pla o transitable, tots els edificis coronen amb cobertes d'aiguavessos o plans inclinats de teules. Amb tot, no s'hauria de descartar, però, l'existència d'alguna petita terrassa. Les finques grans disposen d'uns tretze o quinze metres d'altura total, amb una planta baixa sovint de més de quatre metres i un nivell principal o primer pis residencial que pot arribar a fer-ne cinc (fig. 8).

La manera d'ocupar les parcel·les, en especial per la presència del pati central, determina l'existència de diferents façanes, la fesomia i la resolució arquitectònica de les quals és, en termes generals, força similar. Així, les obertures dels diferents nivells d'alçat acostumen a organitzar-se en registres horitzontals que a la planta baixa mostren portals d'arcs rebaixats o de mig punt, fets de dovelles disposades en cadena i que a vegades empren muntants, hom creu que per guanyar alçada. Pel que fa a les finestres, en aquest nivell de planta baixa acostumen a tenir un únic i petit buit, quelcom molt diferent del que succeeix a la resta dels nivells residencials de l'alçat, on veiem aparèixer el tipus de finestres conegudes com coronelles o de mainells. No existeixen els balcons, per bé que tenim constància de volades associades a tribunes en forma de naies, o corredors en volada.

És, probablement, la finestra de mainells un dels elements més identificadors de l'arquitectura tardomedieval urbana barcelonina. En línies generals, pot ser definida com una obertura al mur que sosté les seves llindes exteriors (les que es veuen a les façanes) a través d'un o un màxim de quatre mainells, i que disposa d'ampit. Quant a l'interior de la finestra —la que s'obre a dins de la casa—, la llinda pot ser de fusta o bé pot ser substituïda per un arc escarser. Pel que fa la fesomia de les llindes exteriors, aquestes estan configurades per peces monolítiques de pedra de Montjuïc i disposen de dos tipus d'acabats clarament diferenciats. La llinda de mig punt, originària del segle XII (fig. 9) i la llinda trilobada, que apareix cap a la segona meitat del segle XIII, essent habitual al llarg del segle XIV i que, amb certes variacions, es manté fins a la fi de l'arquitectura del període gòtic, que en el cas barceloní ens porta bàsicament a mitjan segle XVI. Amb tot, serà al segle XV quan l'evolució de la finestra de mainells arriba al seu punt més àlgid, amb l'aparició del bordó a l'intradós de les formes lobulars de les llindes i dels guardapols o *sobrevolts* que resseguiran tant les llindes com els muntants de les obertures (fig. 10).

11 *Retrocurtalis* apareix identificat en alguna documentació.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

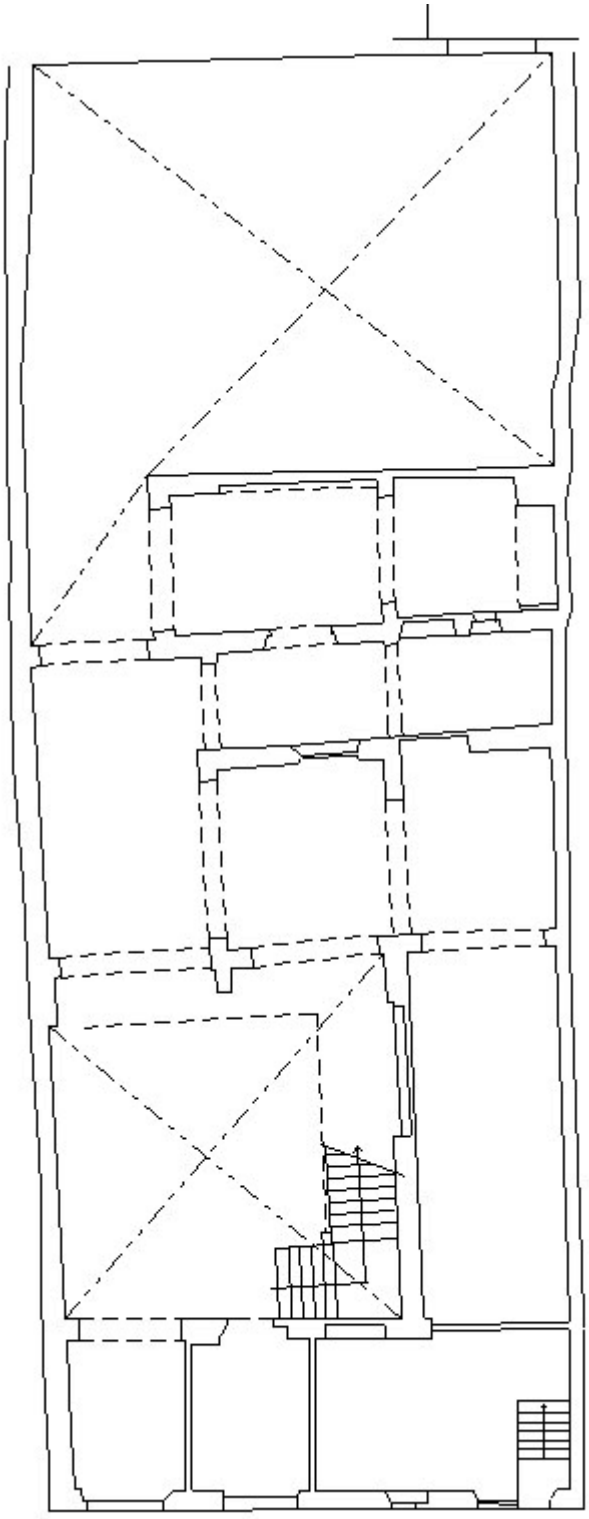

Figura 7. Planta de la finca número 23 del carrer Montcada de Barcelona de l'any 1998, abans de l'enderrocament de les crugies posteriors i de l'eliminació del pati posterior de l'edifici; documentat com a *retrocurtalis*. Actualment, al museu Picasso. L'ocupació parcel·laria, així com la construcció de l'edifici medieval original serien de la segona meitat del segle XIII. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

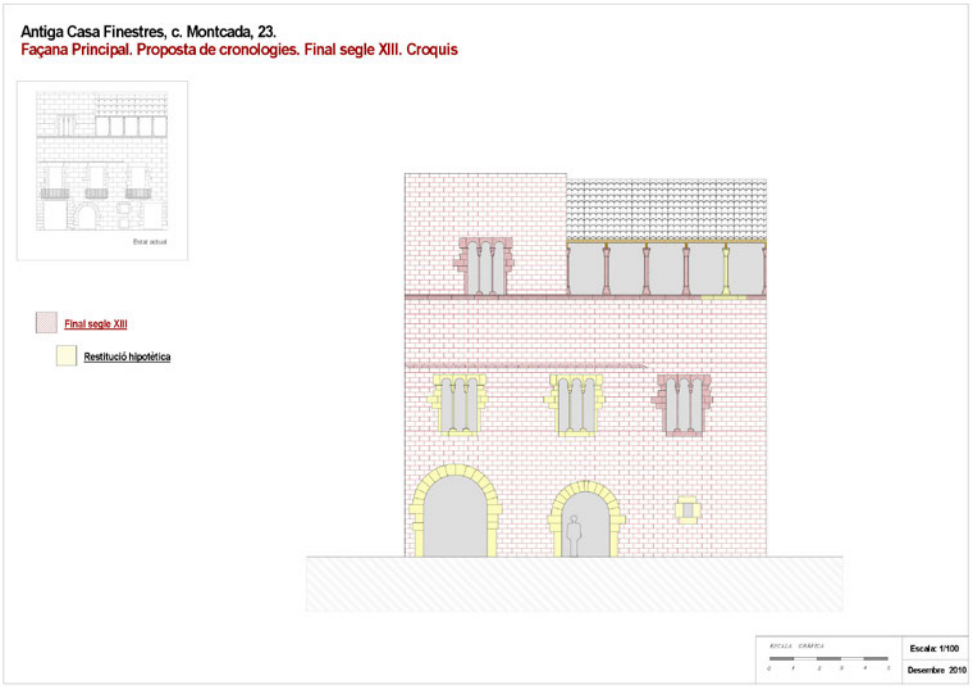

Figura 8. Restitució hipotètica de la façana principal de la finca número 23 del carrer Montcada de Barcelona: Casal Finestres (segona meitat del segle XIII). Notem l'organització de les obertures en registres horitzontals amb finestres coronelles o de mainell (trífores), amb les llindes de mig punt, i la solana o porxada sota coberta. En aquest darrer nivell, també podem observar la presència d'un volum construït a manera de torre lateral amb una altra finestra trífora. Font: Reinald González (Veclus).

Figura 9. Finestra geminada o de mainell amb llindes monolítiques de mig punt de pedra de Montjuïc (bífora). Disposa d'unes cronologies genèricament tardoromàniques, per bé que és un model ben documentat a la ciutat durant el segle XIII. En aquest tipus d'obertures, el mainell sempre és de secció circular i, com els seus capitells, està fet de pedra de Montjuïc. Finestra localitzada a la finca número 4 de la plaça de l'Oli de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/2604679/3_7

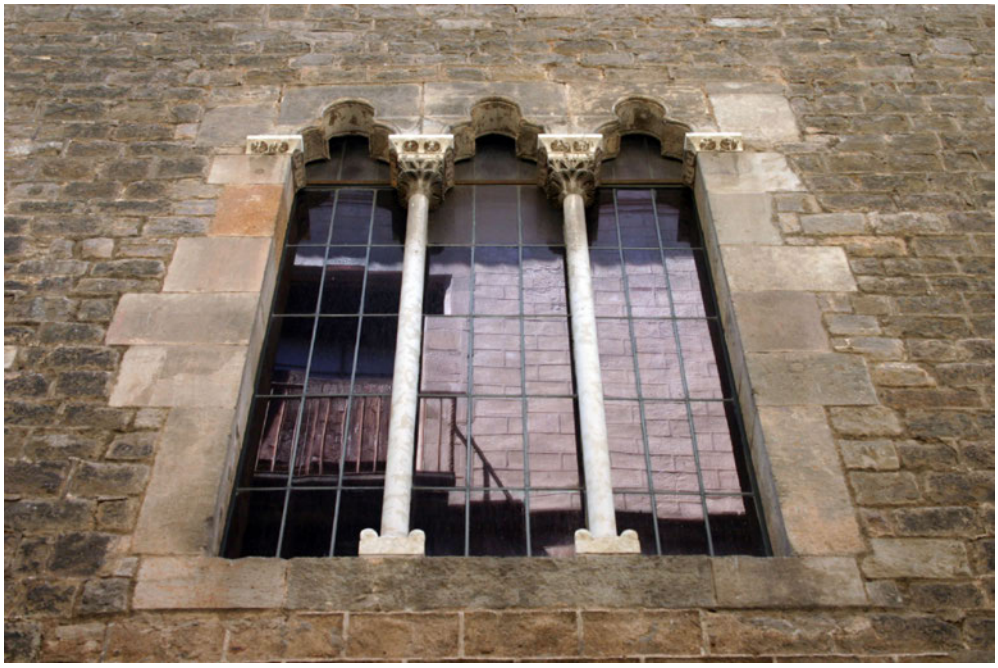

Figura 10. Finestra trífora o de mainell amb llindes lobulars de pedra de Montjuïc. Tenen unes cronologies genèricament gòtiques, per bé que el model de la imatge (tot i que restaurat en els capitells, els mainells i les bases) seria del segle xv, tal com podem observar pel relleu del bordó de l'interior dels lòbuls. Finestra del primer pis de la finca número 12 del carrer Montcada: Casal del Marquès de Llió, actual Museu de Cultures del Món de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

No podem passar per alt un dels aspectes més singulars d'aquest tipus d'obertures, com són els mainells de les finestres coronelles. Aquests disposen de capitell i bassa, a més d'un fust de secció circular (en els primers temps) i de forma lobular al llarg dels segles xiv i xv. En aquest darrer període, és remarcable el fet que una bona part d'aquests elements sigui de pedra de Girona (Español Beltran, 2009, 963-1001) i no pas de Montjuïc, un fet que ens parla de l'existència de relacions territorials associades a una industria de proveïment de materials constructius a la ciutat.

Vers finals del segle xv, apareix un altre model de finestra de buit únic o amb mainell central que incorpora traceria a les llindes, a vegades amb un acabament conopial; un model que evolucionarà, al segle xvi, fins a esdevenir el tipus bàsic d'aquesta cronologia, com veurem més endavant.

Pel que fa la resta de l'estructura, mereix la nostra atenció el gran pati central, ja que en ell es localitzen alguns dels elements més característics del període: la gran escala monumental, sempre descoberta en aquesta fase, la llotja o galeria porticada del pis principal (fig. 11) i la tribuna, que quan apareix es mostra sostinguda per voltes de pedra.[12]

Els nivells als interiors de les cases es generen a partir de forjats de bigues i llates de fusta amb unes crugies que gairebé mai no superen els cinc metres de llum. Les bigues són sempre de secció rectangular i acostumen a fer descansar els seus extrems en permòdols encastats als murs, per bé que també és habitual el lliurament del caps directament als murs. Sobre les bigues —que poden mostrar

12 Recentment (2019) hem localitzat una nova tribuna de pati gòtic, encara *in situ*, a la finca número 8 del carrer Vigatans de Barcelona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

decoració pictòrica— es col·loquen cabirons que les enllacen i subjecten, i sobre els quals se situen les planxes o llates de fusta que també poden estar decorades, i que defineixen el ras de paviment del pis superior (fig. 12). Altrament, tot i els pocs exemples conservats, tenim alguns testimonis força significatius de revestiments pictòrics figuratius i narratius que abastaven la pràctica totalitat de les estances més importants de les cases.[13]

Figura 11. Llotja gòtica del segle XIV, pertanyent a la planta primera —noble— de la finca del número 8 del carrer de Vigatans de Barcelona. En procés de restauració. A excepció dels arcs de punta d'ametlla fets amb dovelles de pedra de Montjuïc, la resta del pòrtic està configurat amb pedra nummulítica de Girona. Font: Reinald González (Veclus).

13 Significativa és la pintura de la presa de Mallorca de finals del segle XIII, avui al MNAC i que va ser arrencada de la finca número 15 del carrer Montcada (actual Museu Picasso de Barcelona).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/2604679/3_7

Figura 12. Vista parcial del forjat decorat del segle xv localitzat a la planta primera de la finca número 12 del carrer Montcada de Barcelona. Antic casal del marqués de Llió, actualment Museu Etnològic i de Cultures del Món. Font: Reinald González (Veclus).

L'EDILÍCIA BARCELONINA AL SEGLE XVI

Arribats al segle xvi, la construcció domèstica i civil segueix basant-se en les parets de carreus fetes amb la tècnica de doble full i rebliment interior, patis centrals amb escala monumental descoberta i crugies construïdes d'uns cinc metres d'amplada definides a partir de forjats de fusta, en algun cas decorats. Existeixen, però, petites diferències pel que fa l'estereotomia dels carreus, que esdevenen més llargs i grans (uns 30 cm de llargada per uns 11-15 cm d'altura) que en la fase anterior. Això no obstant, les principals novetats pel que fa al projecte arquitectònic se centraran en l'aparició de noves estances i habitacions, que obliguen a un nou plantejament dels usos i els accessos dels espais. És precisament en aquest moment quan comencem a tenir notícies de l'*estudi*, una estança d'accés públic i que podríem definir com l'àmbit o la sala on es feien els negocis (fig. 13), quelcom proper, com a concepte, a l'actual despatx (Caballé i González 2018, 95-112); l'*estrado*, sala o estança d'esbarjo (inicialment d'ús femení), i la *necessària*, la comuna de l'època, a la fi individualitzada com una habitació separada de la resta de les estances de la casa.

Destacaríem, també, l'aparició de nous elements a les façanes; ens estem referint a les finestres de buit ple (sense mainells), i als balcons ampitats o ampitadors.[14] L'existència d'aquests nous buits a les façanes, especialment a les finestres, vingué associada a l'aparició d'una important decoració escultòrica centrada en llindes i muntants. Apareixen relleus de guardapols d'arcs conopials o mixtilinis a les primeres, i falses impostes als segons que, d'altra banda, es decoren amb busts o altres motius decoratius, figurats o heràldics, propis de l'època; tanmateix, es

14 Balcons mancats de volada i on la barana —de balustres petris— es troba alineada amb el plom de la façana.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

dona entrada al motllurat de les peces dels brancals. No tenim constància de decoració pictòrica sobre aquests elements escultòrics, per bé que és un acabat que ens sembla que no s'hauria de descartar totalment.

Figura 13. Porta d'accés a l'*estudi* de l'entresolat de la finca número 15 del carrer Montcada de Barcelona. Antic casal Aguilar. Actualment, museu Picasso. Original del segle XVI, la porta fou restaurada a mitjan segle XX tot destapiant-la, i refent de nou la part inferior dels muntants. És de destacar el treball escultòric amb els impressionants relleus del guardapols mixtilini i la presència d'un sant Cristòfol protector. Tot el conjunt està fet amb pedra de Montjuïc. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/2604667 9/3_7

Les obertures de buit ple —sense cap mainell—, ja siguin finestres o balcons, donen també informació sobre l'aparició d'uns nous elements arquitectònics associats. Ens estem referim a les fusteries i a un altre material destacat: el vidre. Fins al període cinccentista no tenim evidències materials —a Barcelona, hi insistim— de l'existència de fusteries capaces de sostenir portes amb vidres, més enllà de la presència de frontisses per als porticons de fusta o les ventalles d'època medieval. Es tracta de fusteries de dues peces: unes portes exteriors que poden sostenir vidres o altres elements translúcids, i uns porticons interiors (fig. 14).

Figura 14. Finestra del primer pis de ca l'Ardiaca de Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), finals del segle xv i primeries del segle xvi. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

En el decurs del segle XVI trobem, també, innovacions en les tècniques constructives que es relacionen amb les solucions de solidaritat estructural de les obertures amb les parets mestres. Finestres i balcons passen a fer treballar els seus muntants, tot travant-los amb els murs mitjançant la tècnica que anomenem *de cadena*; és a dir, solidaritzant els brancals amb la mestra mitjançant peces de pedra de diferent llargada que s'integren amb el mur, tot dibuixant la típica forma dentada. Aquesta tècnica facilita la construcció d'uns buits més grans als murs i poden associar-se a les grans portalades de la planta baixa o d'entrada des del carrer, on les dovelles es mostren en un radi força més llarg que en etapes històriques anteriors. Són dovelles més allargassades i, en algun cas, fins i tot més primes que les gòtiques. Tot i que la traça de l'extradós d'aquests grans arcs acostuma a ser de mig punt, el seu intradós por arribar a ser lleugerament rebaixat, tot generant una peculiar fesomia en les portes que és pròpia i específica d'aquest període (fig. 15). S'aconsegueix, amb aquesta tècnica, donar més llum —en definitiva, més amplada de pas— de la que proporciona només la traça de mig punt.

Figura 15. Porta principal d'accés al palau Centelles, segle XVI. Construïda sobre un accés medieval anterior. Finca número 8 de la baixada de Sant Miquel de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

La resta de característiques edilícies cinccentistes són encara força properes a les que ja hem vist anteriorment, tant en relació amb l'ocupació del pla terreny de la finca, com amb l'ordenació i les dimensions dels volums construïts.

L'EDILÍCIA BARROCA (SEGLES XVII I XVIII)

Som davant d'un moment força important per a l'edilícia domèstica urbana a Barcelona, ja que representa l'aparició de nous materials constructius i, lògicament, per les transformacions que el seu ús comportarà en la definició arquitectònica de les cases i dels nous projectes arquitectònics. Es tracta, a més, de l'etapa on s'emmarcarien les darreres campanyes constructives i de reformes dels habitatges que s'han localitzat al subsol de l'antic mercat del Born (fig. 16).

Figura 16. Vista parcial del pati descobert de la Casa Colomer del conjunt arqueològic del Born (any 2005): la Taverna. Podem distingir l'inici de l'escala del pati central descobert amb el seu replà d'accés a l'estudi, i la rampa de descens al soterrani; unes obres fetes entre 1697 i 1700. Font: Pere Vivas per a l'MHCB (2005).

Val la pena que ens detinguem un moment en aquest fet, ja que la documentació arxivística d'aquestes cases (García Espuche, 2010) ha posat de manifest l'enorme vitalitat constructiva i de reformes que s'esdevingué durant aquest període dins de l'àmbit del conjunt arqueològic, però també a altres zones de la ciutat. Diferents són les raons d'aquesta documentada vitalitat edilícia: reconstruccions o reformes fruit de conflictes bèl·lics,[15] el lògic deteriorament d'algunes edificacions amb el pas del temps, però també —i no és una dada menor— el desig de *modernitzar*

15 Especial importància té, en aquest sentit, la Guerra dels Segadors (1640-1652), i especialment el setge que patí la ciutat de Barcelona entre el 1651 i el 1652.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

les cases, d'adaptar-les a un nou concepte de confortabilitat i a nous usos que és quelcom propi de l'arquitectura barroca a casa nostra (fig. 17).

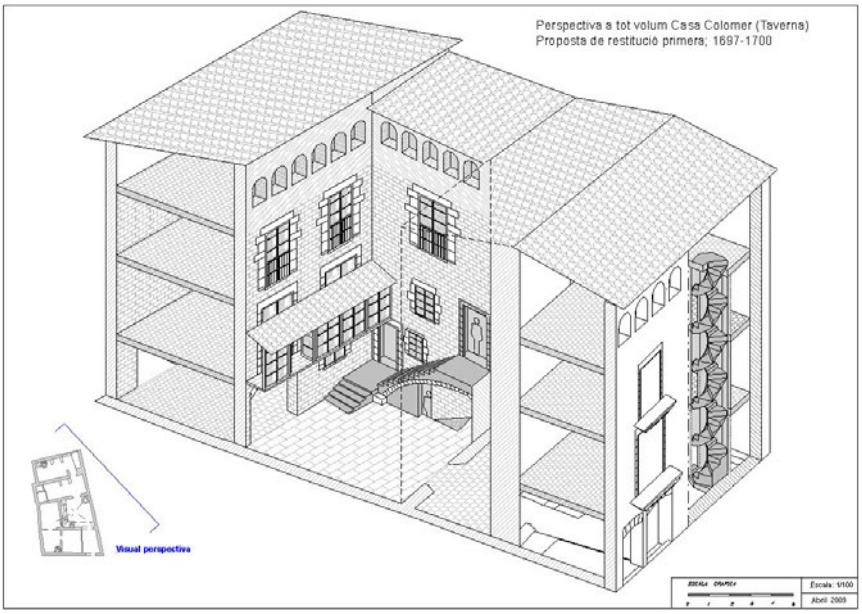

Figura 17. Restitució hipotètica en perspectiva de l'alçat de la casa Colomer, del jaciment arqueològic del Born: la Taverna. Tots els elements representats tenen dada física *in situ*, com l'escala helicoidal, o notícia documental com la naia del pati i la porxada de sota coberta (1697-1700). Compareu amb la figura 16. Font: Reinald González (Veclus).

Sabem de l'aparició de dos nous elements que representen una autèntica revolució en l'arquitectura popular del període; ens estem referint a l'aparició dels balcons amb volades i, especialment, a l'ús del maó en la construcció de murs de càrrega, de soleres i, sobretot, de voltes.

Els balcons amb volada els tenim documentats a la ciutat des de la segona meitat del segle xvii. Voldríem remarcar que es tracta d'un element arquitectònic que esdevindrà una de les propostes de més èxit quant a la composició i els acabats de les futures façanes de la Barcelona barroca. Podríem parlar, fins i tot, de la seva transformació en un senyal d'identitat de l'arquitectura de la mateixa ciutat històrica. Efectivament, des d'aquests moments no hi haurà cap frontis de casa, ja sigui nova o antiga, que no tingui els seus registres horitzontals de balcons per a cada nivell del seu alçat. Facilitava aquesta presència l'aparició d'importants canvis en els interiors de les cases amb la implementació de tot un seguit de *noves* estances i dependències, d'un ús força més complex i elaborat del que havíem vist fins ara. Potser l'aparició de l'alcova com a nou concepte de dormitori,[16] o les grans sales de recepció pública per a festes i altres celebracions marcaran i forçaran l'aparició d'aquestes balconades en volada als frontis de totes les cases (fig. 18 i 19).

Originalment, quan es tractava d'un projecte arquitectònic de bell nou, les volades del balcons eren fetes amb pedra de Montjuïc. L'emplaçament i sobretot la seva

16 Amb les seves tres parts: saleta, dormitori i vestidor.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

Figura 18. Diferents vistes generals del centre històric de la ciutat de Barcelona: carrer Lledó, carrer de l'Hostal del Sol i carrer Montcada. Notem la presència sistemàtica dels balcons barrocs en volada, sovint al pis principal —planta primera—, però també l'ús del balcó *ampitat* o *ampitador* a la resta de l'alçat de les façanes. Aquests tipus de frontis ens donen també referències sobre la fesomia i el volum construït de les cases del conjunt arqueològic del Born. Font: Reinald González (Veclus).

Figura 19. Restitució hipotètica dels alçats de les façanes de les cases del carrer Bonaire del conjunt arqueològic del Born de Barcelona. La proposta mostraria una imatge final de la zona, abans del setge de 1714. Font: Reinald González i Helena Morán (Veclus).

col·locació al mur se sincronitzava amb el procés constructiu del nou edifici, ja que el notable pes de les lloses de les volades faria poc viable associar-les a campanyes de construcció o reforma posteriors. Quan es tracta d'aquestes últimes i s'actua sobre una edificació anterior, la construcció de les volades es realitza mitjançant l'encastat d'unes estructures de perfils metàl·lics de ferro forjat a les façanes. Aquestes es claven als murs tot travessant-los, i es perllonguen vers l'interior de l'estança amb una llargada de fins a dos metres arran del terra on, finalment, es cobreixen amb nou paviment. Els perfils metàl·lics —que tenen forma d'ela—

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_7

generen un sobresortint d'uns 50 o 60 cm de separació de mur, i serveixen de suport a una solera de dos o tres gruixos de maó. La cara inferior de la volada es decorava amb rajola ceràmica de cartabó[17] o amb motius florals típicament barrocs (fig. 20).

Figura 20. Detall d'un balcó barroc amb una volada suportada per perfils de ferro forjat en forma d'ela que es claven a la façana. Podem distingir les rajoles de cartabó de la contrasolera —blau i blanc— i els barrots helicoidals de la barana. Finca número 7 del carrer Lledó de Barcelona, segle XVIII. Font: Reinald González i Helena Morán (Veclus).

Les baranes de les obertures també són de forja i es defineixen per la presència de barrots de secció quadrada i, de manera puntual, de model helicoidal als angles i al centre de la barana, tots ells reblonats al passamà. El barrot helicoidal és un element clarament definitori d'aquesta fase constructiva barroca, ja que desapareixeran de l'edilícia popular a principis del segle XIX.

Aquest tipus d'arquitectura domèstica va acompanyada de l'aparició d'una nova estereotomia del material petri, amb carreus més grans que en les etapes anteriors i amb un acabat del seu carejat més acurat. Amb tot, el procés constructiu de les parets de càrrega seguirà essent el mateix que ja hem vist a la ciutat des d'època romana: murs de doble full, amb un farciment interior a base de pedruscall barrejat amb morter de calç aèria. Sí que trobem, però, una novetat en la constitució del morter argilós de calç, sobretot a partir de la segona meitat del segle XVII i especialment al llarg del segle XVIII: l'afegit de picadís ceràmic als morters. És versemblant suposar que la presència d'aquest esmicolat ceràmic tingui a veure amb la millora de l'assecat de la pasta argilosa, però també amb el fet de *rigiditzar* —fer més durs— els morters en el seu treball d'adhesió, especialment en definicions parietals on el maó és el material protagonista. La presència del picadís sembla que abarateix els costos de la construcció en facilitar

17 Blanc i verd, però també hi ha exemples de blanc i blau, segurament més tardans

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

una millor cohesió del morter, tot impedint-ne el desgranat i facilitant, alhora, l'adhesió de revestiments. No debades, la progressiva implementació del maó massís en la construcció d'aquest període barroc, però especialment després de la guerra de successió, portarà afegida una altra variant edilícia: l'aparició dels revestiments exteriors.

El maó barroc és una peça manual d'unes dimensions força peculiars, ja que el seu gruix —la seva secció— no supera els 2,5 cm, per bé que disposa d'uns 13-15 cm de llargada i uns 10-12 d'amplada (fig. 21).[18] Aquestes singulars mesures es deuen al tipus de cocció de les bòviles locals, atès que els seus forns no poden generar tanta temperatura com per coure seccions més grans dels maons. De fet, aquesta minsa secció dels maons barrocs —recordem que difícilment supera els 2,5 cm de gruix—, és la responsable que els paraments mai no siguin, en aquest període, íntegrament de maó, tot donant pas a un tipus de fàbrica mixta en què es combinen maons i pedra.[19]

Figura 21. Maó manual barroc. Segle XVIII. Producció barcelonina. Conserva testimonis d'encalcinat. Recuperat de la finca número 1 del carrer Montcada de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

L'ús de maó se centra, en aquests moments —recordem-ho, a partir de la segona meitat del segle XVII— en la creació de verdugades reguladores en parets de carreus, en petites construccions com els pilars de les solanes barroques, o bé en obres d'arranjament com cegats o envans. Tot i això, on l'ús del maó massís adquireix autèntica significació arquitectònica és en la construcció de voltes i soleres. De les primeres, n'hem de remarcar el desenvolupament del tipus sardinell i també del model de maó de pla, altrament coneguda com a volta catalana,

18 Recordem que les aproximacions mètriques són això, aproximacions de mesures. No hauríem d'oblidar que fins a la introducció del metre, al segle XIX, les mesures arquitectòniques tenen un factor local: mig pam, pam destre, i pam o cana de Barcelona, per posar només quatre exemples.

19 La poca secció d'aquests maons fa que treballin malament a molta compressió i es fracturin quan han de suportar molt de pes o molta càrrega.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

especialment del tipus de mocador o quatre punts. Estem parlant d'estructures en què els material de treball són els maons i el guix. El jaciment del Born ens proporciona uns valuosíssims testimonis sobre l'ús d'aquesta combinació de materials, que són el maó i el guix; ens referim al que podríem considerar com les primeres escales de veïns pròpiament dites: les escales helicoidals (fig. 22 i 23).[20]

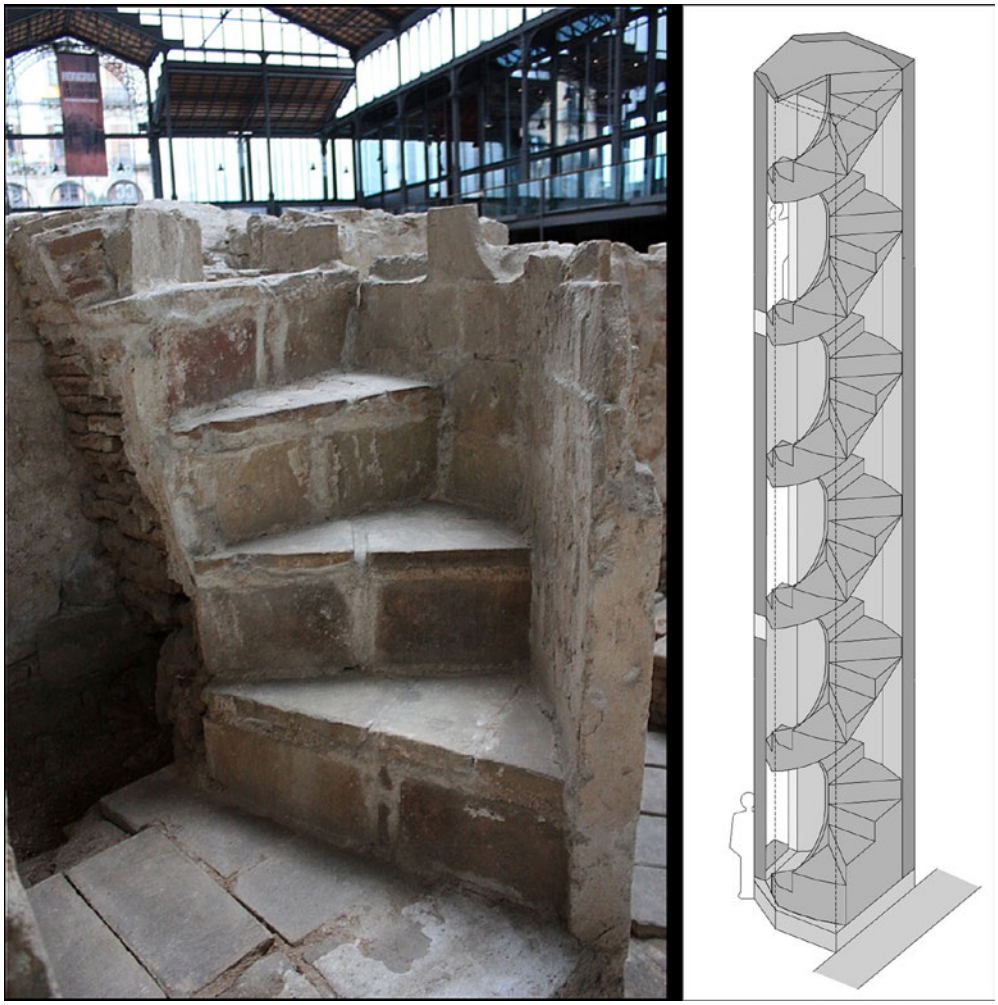

Figura 22. Primers graons *in situ* i restitució gràfica de l'escala de veïns del tipus helicoidal de la casa Colomer: la Taverna. Jaciment arqueològic del Born de Barcelona Compareu amb la imatge de la figura 17. Font: Reinald González (Veclus).

L'ús del maó també té una altra important i nova aplicació en aquest moments: la construcció de soleres a les cobertes dels edificis, el que actualment coneixem com a terrats transitables. Aquest fet comporta la progressiva desaparició de les cobertes d'aiguavessos en benefici de la presència, primer, de petites terrasses i, finalment, dels terrats amb la forma i de la manera com els entenem actualment; Barcelona es convertirà en una ciutat de terrats.

20 No s'hauria de confondre aquest model d'escala helicoidal amb el tipus de cargol. Ni formalment ni tècnica, ni constructivament són el mateix tipus d'element.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

No acaben en aquests elements les importants novetats edilícies barroques. Destacaríem especialment la constitució pètria de les obertures que en aquets moments es constitueixen amb llindes i muntants de disseny lineal. Son fàcilment identificables pel fet que els angles interiors de les seves peces, en definitiva les línies que flanquegen l'obertura, disposen d'un treball escultòric singular, o es mostren aixamfranades o presenten uns característics bossells. Són sempre de pedra de Montjuic i en destaquen les grans dimensions de les llindes monolítiques, especialment la manera com les peces dels brancals se solidaritzen amb el murs de les façanes, car dibuixen la típica forma dentada de l'encaix de la tècnica constructiva de cadena (fig. 24).

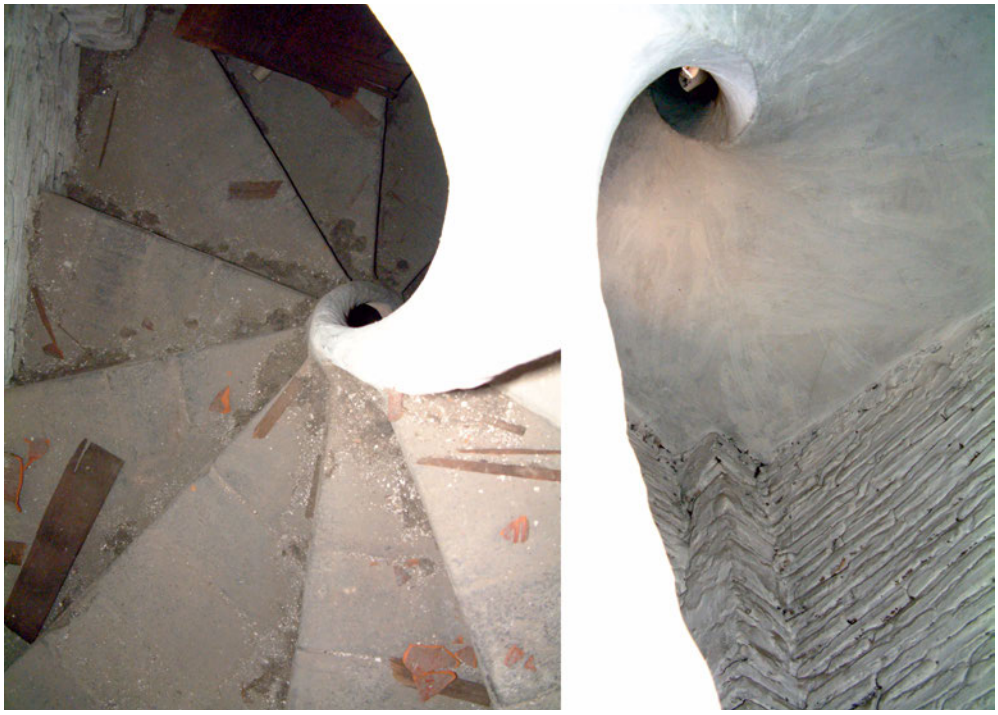

Figura 23. Dues vistes en picat i contrapicat de l'escala helicoidal barroca de la finca número 1 de la plaça de les Beates de Barcelona. Font: Reinald González (Veclus).

Figura 24. Balcons *ampitat* (esquerra) i amb volada (dreta) de la façana interior del pati de la finca número 12 del carrer Montcada de Barcelona. Antic casal del marqués de Llió. Actualment, Museu Etnològic i de Cultures del Món. Llindes i muntants de clara adscripció barroca. Notem la solidaritat dels brancals de les obertures amb el mur mitjançant la tècnica de cadena i el relleu de l'angle interior de les peces, treballat amb forma de bocell. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

Pel que fa a l'ocupació del pla terreny, aquesta és bàsicament la mateixa que ja hem vist anteriorment, tot i que apareixen importants transformacions en la fesomia dels accessos, a partir d'aquests moments sempre amb arcs rebaixats de dovelles, i especialment de l'escala noble o principal del pati central. Efectivament, lligat a l'aparició d'un llenguatge d'arrel més classicista en forma de columnes o pilastres toscanes, o de voltes d'aresta, assistim al procés de cobertura de les escales dels patis mitjançant la configuració d'una crugia de pòrtic. Aquesta coberta parcial del pati només es realitza i es construeix sobre l'escala i en cap cas s'estén a altres costats del pati central, que segueix essent totalment descobert (fig. 25 i 26).

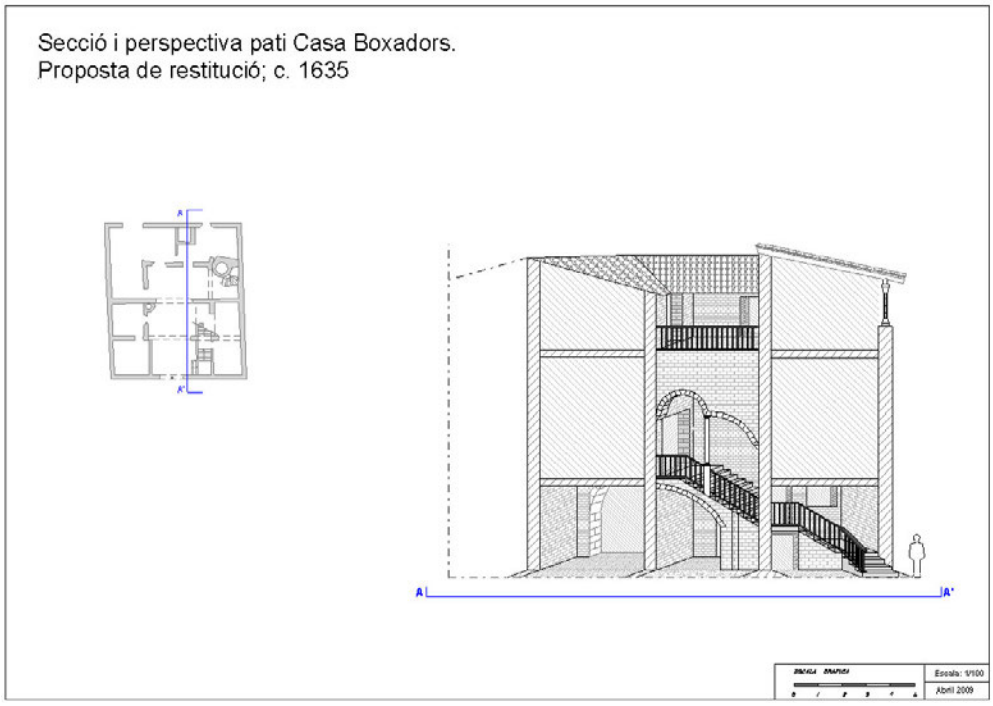

Figura 25. Restitució de la façana lateral —la més oriental— del pati de la casa Boixadors, del jaciment del Born de Barcelona. Notem la crugia coberta sota la qual es desenvolupa l'escala d'accés la planta noble, c. 1635. Font: Reinald González (Veclus).

Figura 26. Vista *in situ* dels testimonis arqueològics de la façana lateral de la casa Boixadors del jaciment del Born. Comparar amb la figura 25. Font: Reinald González (Veclus).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

El període aportarà també significatives modificacions als interiors dels habitatges, ja sigui en el seus tancaments —amb grans fusteries, vidres i models molt treballats de ferramentes—, en la nova compartimentació interna —amb envans de maó amb perfils mixtilinis de fusta—,[21] o en els paviments, els revestiments o els entapissats de les parets. Unes característiques mai estàndards i que disposaran de les significatives i òbvies diferències entre les cases més senzilles i les més luxoses; però això ja formaria part d'una altra història (fig. 27 i 28).

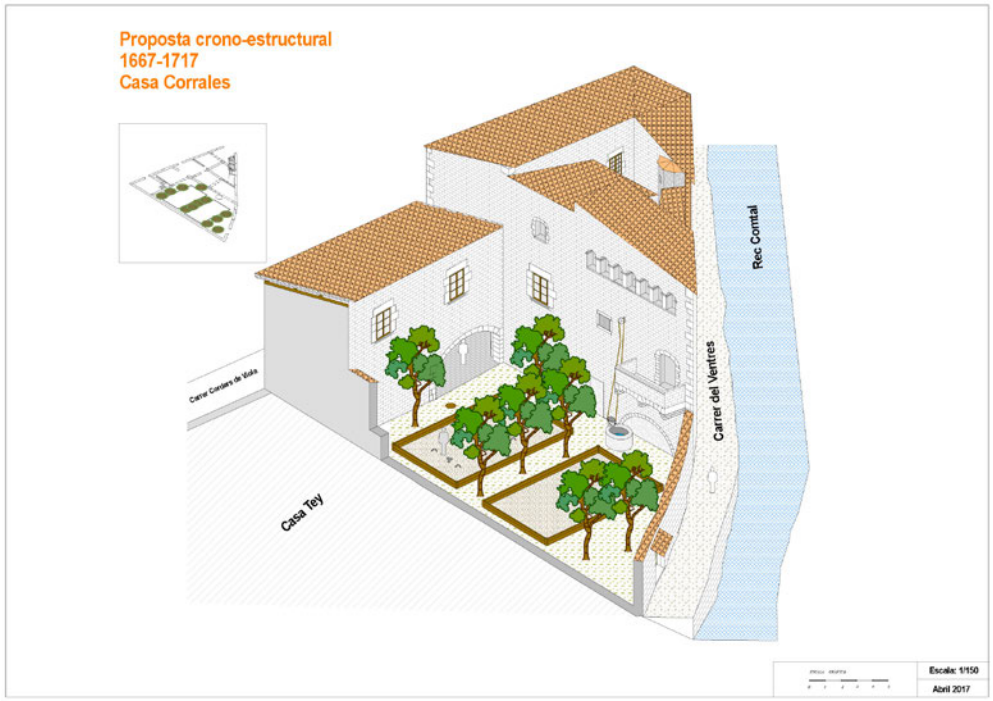

Figura 27. Restitució de la darrera fase constructiva de la casa Corrales, a la banda més septentrional del conjunt arqueològic del Born de Barcelona. La visual del dibuix mostra la zona on es localitzaven els triquets per al joc de pilota (1667-1717). Font: Reinald González i Helena Morán (Veclus).

Figura 28. Vista *in situ* des testimonis arqueològics de la Casa Corrales. La visual mostra la zona de l'antic pati on s'estaven els triquets de la casa. Compareu amb la figura 27. Conjunt arqueològic del Born de Barcelona.

21 Presents especialment als accessos de les alcoves.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

BIBLIOGRAFIA

Caballé, F., Garcia Espuche, A., González, R., Maspoch, M. 2015, Els edificis del Museu de Cultures del Món, *Dues cases un carrer una ciutat. El Museu de Cultures del Món al carrer Montcada*, Barcelona: Museu de Cultures del Món / Ajuntament de Barcelona, 38-65.

Caballé, F., González, R. 2003, Notes per a una definició de l'arquitectura civil baix medieval a Barcelona, *Barcelona Quaderns d'Història: El procés urbà i la identitat gòtica de Barcelona*, 8, 85-98.

Caballé, F., González, R. 2017, La muralla romana i comtal, entre les fonts arqueològiques i documentals, Riu-Barrera, E. (ed.), *Intervenir a la muralla romana de Barcelona. Una visió comparativa*, Barcelona: muhba / Ajuntament de Barcelona, 67-77.

Caballé, F., González, R. 2018, *La Casa de l'Ardiaca de Barcelona. Dos mil anys d'història,* Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona / Ajuntament de Barcelona.

Español Beltran, F. 2009, Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización, *Anuario de Estudios Medievales*, 39- 2, 963-1001.

Fernández, A. 2007, *Memòria de la intervenció arqueològica a l'antic Mercat del Born (Barcelona, Barcelonès), amb motiu de la construcció d'un nou Centre Cultural. Març-novembre 2005 i abril-maig 2006*, Barcelona: codex.

Garcia Espuche, A. 2010, *La ciutat del Born*: *economia i vida quotidiana a Barcelona (segles xiv a xviii)*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

González García, R. 2003, Les cases de Barcelona». *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura.* Vol. III: *Dels palaus a les masies,* Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 152-156.

González García, R. 2009, Ortografies arquitectòniques en el gòtic domèstic: trets i principals característiques de l'edilícia civil baixmedieval urbana catalana, *El gòtic Meridional català: cases, esglésies i palaus,* Barcelona: Clavell, 35-42.

González García, R. 2010, La construcció a la Barcelona romànica, *Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona*, 24.

González García, R. 2018, Els revestiments de les façanes històriques, Fontbona, F. (dir.), *Les arts aplicades a Barcelona, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 51-66.*

Roca i Blanch, E. 2003, Barcelona, filla de Montjuïc, *Barcelona metròpolis mediterrània*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Santpere i Miquel, S. 1890, *Rodalia de Corbera: Topografia Antigua de Barcelona*, Barcelona: Imp. de Henrich y Cía. en Comandita.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 175-204 | DOI: 10.33115/a/26046679/3_7

R(03) VARIA

R (03) Rodis
JOURNAL OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL ARCHAEOLOGY

ISSN: 2604-6679 | 2020

VARIA

Pages	Received date	Acceptance date
207-224	2020-10-30	2020-11-27

A LA RECERCA DE L'ANTIGA «RHODE». DELS PRIMERS TREBALLS A L'ADQUISICIÓ DE LA CIUTADELLA PER PART DE L'AJUNTAMENT

IN SEARCH OF THE ANCIENT «RHODE». FROM THE FIRST WORKS UNTIL THE ACQUISITION OF THE CITADEL BY THE TOWN COUNCIL

DOI: 10.33115/a/26046679/3_8

Josep Maria Nolla i Brufau

Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria, IRH, Universitat de Girona

Paraules clau

Rhode, Ciutadella, Junta de Museus, E. Gandia

Key words

Rhode, Ciutadella, Board of Museums, E. Gandia

Copyright © 2020 Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Resum

Els primers intents rigorosos per localitzar els vestigis de l'antiga Rhode a la Ciutadella van ser decisió de la Junta de Museus de Barcelona. A través dels diaris d'excavació de les ruïnes emporitanes que redactava Emili Gandia podem seguir aquell procés, que no va acabar de reeixir.

Abstract

The first rigorous attempts to locate the remains of the old Rhode in the Ciutadella were carried out by the Board of Museums of Barcelona. Through the excavation diaries of the Ampuritan ruins, written by Emili Gandia, we can follow that process that did not prosper.

A LA RECERCA DE L'ANTIGA RHODE. DELS PRIMERS TREBALLS A L'ADQUISICIÓ DE LA CIUTADELLA PER PART DE L'AJUNTAMENT

INTRODUCCIÓ GENERAL

En una data tan avançada com la de l'any 1962, la historiografia oficial continuava sense saber on situar de manera incontestable la polis grega de Rhode, ben present a les fonts i que havia encunyat moneda, prova tangible i fefaent de la seva existència, i amb plena independència política. N'és un bon testimoni el que va escriure M. Tarradell i Mateu, un dels grans de l'arqueologia d'aquells anys, en una publicació de gran abast i notable importància, *Les arrels de Catalunya* (Barcelona, 1962). A la pàgina 221, podem llegir:

> A la costa catalana hi ha dues colònies ben documentades amb les fonts escrites: Rhode i Emporion, una prop de l'altra, entre el massís del cap de Creus i la desembocadura del Ter. Rhode, que se suposa que fou bastida a Roses mateix, o molt a prop —el nom de Roses, evidentment, en deriva— no s'ha pogut localitzar mai.

Malgrat, però, algunes divergències, la majoria d'estudiosos i erudits eren de l'opinió que l'antiga colònia s'amagava al subsol de la Ciutadella. Els topònims de la vila i de la serralada immediata de Tramuntana lligaven directament amb aquest territori. És cert que, a vegades, els noms de lloc es «mouen», però quasi sempre hi ha manera de resseguir aquests canvis d'ubicació.[1] Tanmateix, no es podia continuar elucubrant; s'havien de localitzar vestigis indiscutibles.

L'interès acadèmic per resoldre aquesta qüestió —la trobada de restes identificables de l'antic assentament grec—, se'ns fa present de debò a la segona dècada del segle xx i, en bona part, fou una conseqüència directa de l'èxit de les excavacions endegades a Empúries d'ençà de 1908 per part de la Junta de Museus de Barcelona, les quals van ser el resultat de l'assumpció, entre els intel·lectuals de l'època, del Noucentisme que cercava recuperar l'ideal grec en totes les manifestacions culturals del moment i que remarcava, de manera especial, la presència hel·lena a les costes catalanes, d'on procedirien influències que haurien deixat petja en la manera de ser dels habitants d'aquestes terres. Ben consolidats els treballs al jaciment escalenc, semblava oportú i necessari descobrir les ruïnes de Rhode per engruixir, amb noves aportacions, el coneixement sobre el passat grec i les seves reminiscències en la formació del país.

1 A l'Alt Empordà en tenim un esplèndid exemple, d'aquest fet: el topònim Iuncaria, el nom d'una *mansio* sobre la via Augusta que es trobava a l'Aigüeta, a Figueres mateix, s'acabà desplaçant uns quants quilòmetres nord enllà (la Jonquera).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

El primer intent fou, com veurem, eminentment simbòlic però necessari. Calia, com sempre, fer un primer pas. D'aquella actuació tenim informació de primera mà recollida al *Diario de excavaciones* oficial d'Empúries,[2] que redactà al llarg dels anys Emili Gandia (sobre aquest personatge, podeu consultar els diferents treballs aplegats a Burch et al. 2015), qui, sobre el jaciment, executava amb fidelitat i eficàcia allò que li manava Josep Puig i Cadafalch, director científic dels treballs per delegació de la Junta de Museus de Barcelona (en relació amb l'obra de Puig i Cadafalch a Empúries, consulteu els articles aplegats a Tremoleda 2017). Aquell diari que Gandia anà escrivint des del començament dels treballs arqueològics a les ruïnes emporitanes és, des de tots els punts de vista, un document excepcional per seguir el dia a dia d'allò que Gandia, seguint les indicacions de la Junta (de fet, de Puig i Cadafalch i, també, de M. Cazurro) executava. Voldríem suposar que decidí escriure'l tot seguint assenyades indicacions dels membres d'aquella institució i dels directors científics dels treballs (*supra*). Era, aleshores (i continua essent-ho), un document cabdal per reconstruir el procés d'excavació i, si el redactor és intel·ligent, esdevé un instrument d'un valor incalculable. Des d'aquest punt de vista, una excavació que es projectava cap al futur havia de generar una documentació complexa i àmplia per a ús de futures generacions d'estudiosos. El diari era l'eina principal, en permetre reconstruir els treballs a través del dia a dia. És admirable constatar la ràpida evolució de Gandia a l'hora de confegir aquells documents. De seguida va passar a ser una esplèndida eina per reconstruir el que es feia a Empúries i com es feia, amb l'afegitó de dibuixos de materials, croquis de gran eficàcia i algunes fotografies que complementaven el valor d'aquells escrits.

Al diari de l'any 1916, en les anotacions corresponents als dies compresos entre el 3 i el 6 d'agost (pàg. 16 a 22), Gandia explica des del seu punt de vista, coprotagonista principal d'aquella operació, aquell primer contacte oficial amb l'arqueologia de la Ciutadella a la recerca dels vestigis de l'antiga Rhode. En l'entrada datada el dia 3, explica que la Junta de Museus de Barcelona, concretament, J. Puig i Cadafalch i M. Cazurro, els seus caps directes, van enviar-lo a Roses des de l'Escala per acompanyar i ajudar en el que fos possible Pere Bosch Gimpera (sobre aquesta personalitat, podeu consultar Sanmartí 2011; Gracia 2011), en aquell moment el cap indiscutible de l'arqueologia catalana i un dels puntals acadèmics d'aquesta activitat a l'Estat espanyol. Quin paper real va tenir, en aquella aventura, Pere Bosch Gimpera? No ho sabem del cert. La nostra informació és esbiaixada i procedeix directament d'Emili Gandia. Va ser iniciativa del cap del Servei d'Arqueologia, o cal veure-hi una decisió personal de Puig i Cadafalch motivada per la «pressió» d'algunes famílies importants de Roses? Per tal com van anar les coses, ens sembla més probable aquesta segona possibilitat. Es tractava, principalment, de fer un cop d'ull a la vila de Roses i, de manera especial, al recinte de l'antiga fortalesa, de cara a trobar les restes de la colònia o, com a mínim, orientar la recerca en aquella direcció. Gandia i Bosch sortiren plegats d'Empúries i, per mar, arribaren a Roses on els van rebre l'alcalde de la vila, el Sr. J. Sabater, i el Sr. F. Rahola, en nom d'aquella significada família.[3] Portaven papers i cartes de Puig i Cadafalch,

2 Els originals d'aquests documents es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Empúries).
3 El germà de Francesc, Frederic, era aleshores senador del Regne.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

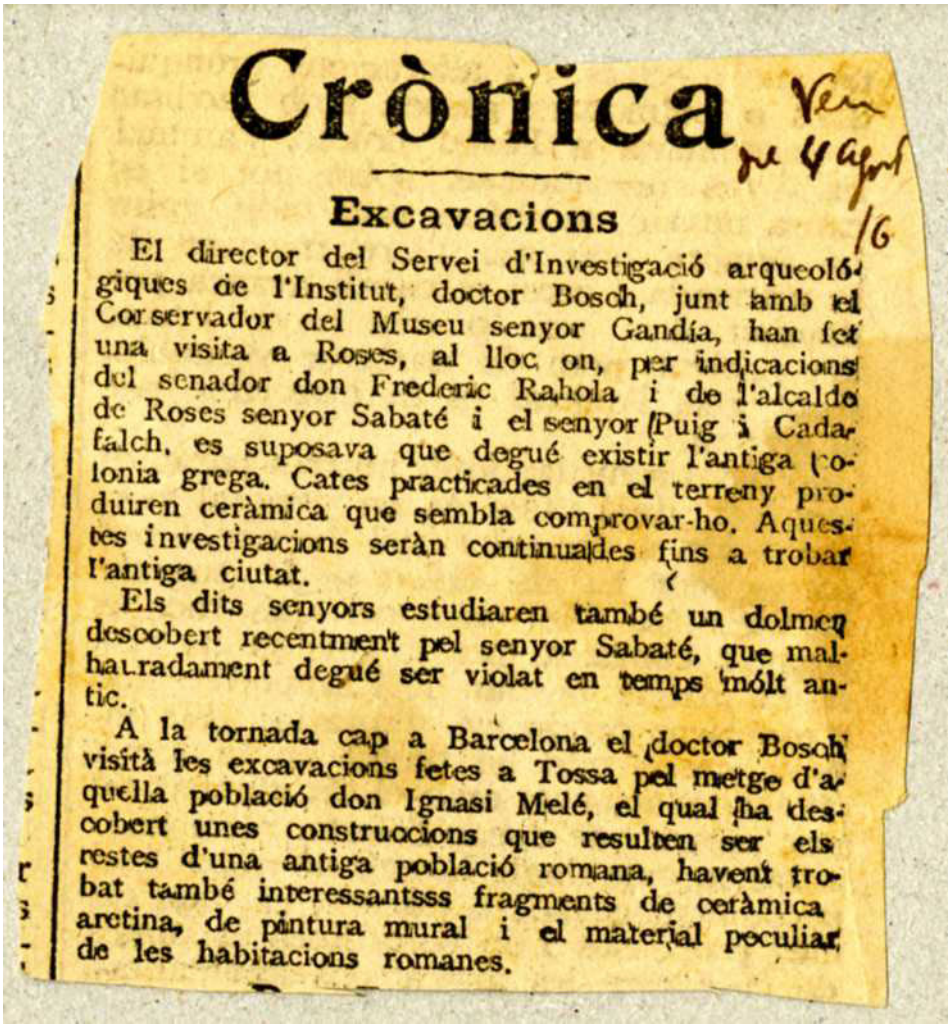

Figura 1. Josep Puig i Cadafalch va impulsar els primers treballs arqueològics a l'espai de la Ciutadella, tot cercant la Rhode grega. Font: https://www.museunacional.cat/ca/colleccio/retrat-de-josep-puig-i-cadafalch/ramon-casas/026929-d

vicepresident, aquells anys, de la Mancomunitat de Catalunya. De seguida es dirigiren a la Ciutadella, que en bona part estava conreada. En un munt de terra, a la part occidental de la plaça d'Armes, Gandia va observar la presència d'un conjunt significatiu de ceràmiques antigues, entre les quals n'identificà algunes de gregues. Engrescats, decidiren fer un parell de sondeigs per provar sort, que calgué deixar per a l'endemà. Com era habitual, Gandia expressa, en el diari, la seva opinió sobre aquell afer: d'existir l'emplaçament grec, es trobaria a sota de Santa Maria, a la part més elevada, que, tanmateix, no podia ser explorada en aquells

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

Crònica

Ver de 4 agost 16

Excavacions

El director del Servei d'Investigació arqueológiques de l'Institut, doctor Bosch, junt amb el Conservador del Museu senyor Gandía, han fet una visita a Roses, al lloc on, per indicacions del senador don Frederic Rahola i de l'alcalde de Roses senyor Sabaté i el senyor Puig i Cadafalch, es suposava que degué existir l'antiga colonia grega. Cates practicades en el terreny produiren ceràmica que sembla comprovar-ho. Aquestes investigacions seràn continuades fins a trobar l'antiga ciutat.

Els dits senyors estudiaren també un dolmen descobert recentment pel senyor Sabaté, que malhauradament degué ser violat en temps molt antic.

A la tornada cap a Barcelona el doctor Bosch visità les excavacions fetes a Tossa pel metge d'aquella població don Ignasi Melé, el qual ha descobert unes construccions que resulten ser els restes d'una antiga població romana, havent trobat també interessantsss fragments de ceràmica aretina, de pintura mural i el material peculiar de les habitacions romanes.

Figura 2. Emili Gandia, que treballava habitualment a Empúries, es va traslladar a Roses l'agost de 1916 amb Pere Bosch i Gimpera per fer una valoració de la potencialitat arqueològica de l'espai. Font: MAC-Empúries. Fons Emili Gandia.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

moments. Escrivia, també, que molt versemblantment una part de la polis hauria desaparegut a conseqüència de la construcció de l'enorme fortalesa renaixentista. A la tarda visitaren un dolmen, possiblement la Creu d'en Cobertella i el puig de les Muralles, a Puig Rom, que consideraren ibèric sense trobar, però, cap material en superfície que ho pogués certificar.

L'endemà, dia 4, dirigí a l'interior de la Ciutadella un primer sondeig a la plaça d'Armes, al costat mateix d'on s'havien trobat les ceràmiques antigues el dia anterior, a tocar pràcticament els murs dels antics edificis militars que definien l'esplanada per ponent, sense resultats; a mig metre trobà un sòl de terra piconada i arribà fins a 1,5 m de fondària, sense indicis significatius. A continuació, manà encetar-ne un altre a uns 10 m de distància on es recuperà, només, material ceràmic antic, d'època romana, amb un fragment de ceràmica sigil·lada que recollí el Sr. Bosch per portar a Barcelona, a la seu del Servei d'Arqueologia, de cara a una hipotètica futura publicació. No va semblar oportú continuar obrint noves cales. La situació justa dels sondeigs es pot veure a Riuró i Cufí (1961-1962, 205, fig. 1), on s'assenyalen **tres** sondejos que s'atribueixen a Bosch Gimpera. No sabem, no s'explica, d'on van treure Riuró i Cufí la informació que, tanmateix, és parcialment errònia. Ho recordava algú que hi participà i va poder assenyalar el lloc? No és impossible; Cufí era de Roses i Riuró hi estigué molt relacionat durant bona part de la seva vida (*infra*).

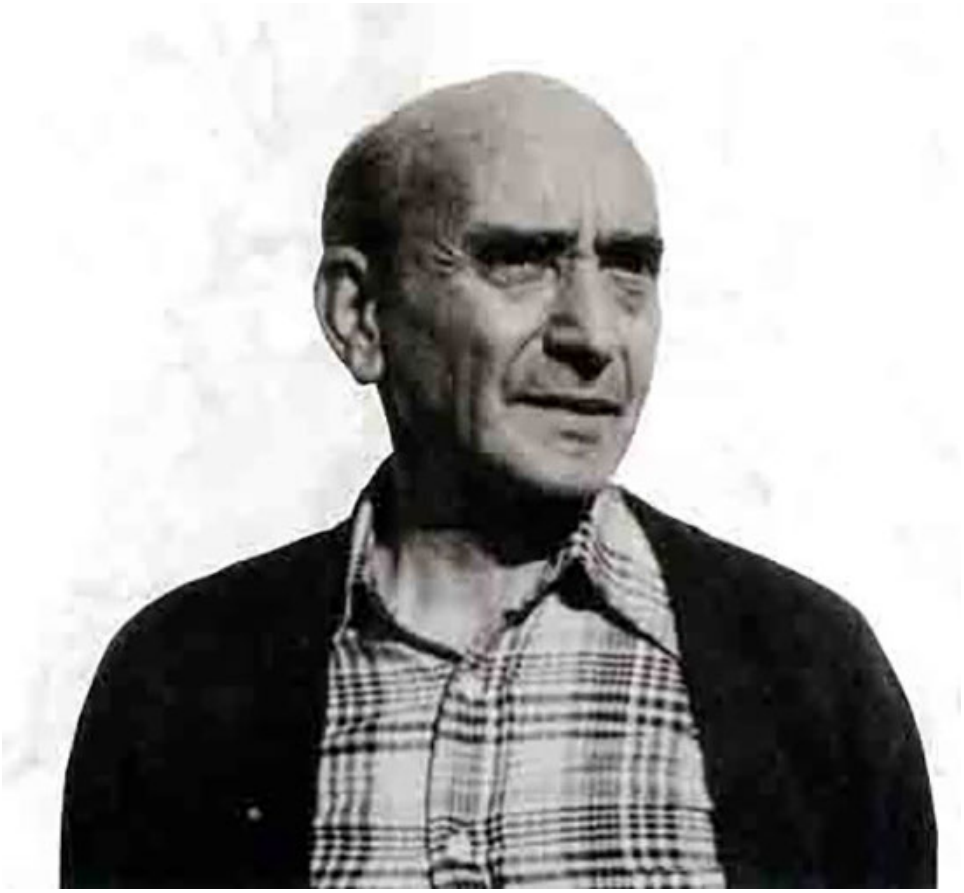

Figura 3. Francesc Riuró, juntament amb Ferran Cufí, va donar un fort impuls a la recerca arqueològica a Roses. Font: MAC-Girona.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

Figura 4. Treballs realitzats per Riuró i Cufí a la zona del claustre del monestir de Santa Maria Font: MAC-Girona.

El dia 5 viatjaren, Bosch i Gandia, a Castelló d'Empúries i Peralada. La col·lecció d'objectes arqueològics conservada al castell, procedent d'una necròpolis del bronze final de l'antiga capital comtal explorada pels seus propietaris era, n'estem segurs, d'interès especial i fou el principal objectiu de la visita de Bosch a l'Alt Empordà. Malgrat que no va ser fàcil, pogueren documentar i dibuixar el conjunt. Dinaren a Roses i, a la tarda, aprofitaren l'avinentesa per visitar i explorar un dolmen, del qual no es diu el nom, que havia descobert l'alcalde de la vila, amb poques i magres oballes, tot fent-ne la descripció i dibuixant-lo de cara a poder-lo publicar científicament. No quedava lluny, pel que se'ns explica, de la muntanya de Puig Rom.

L'endemà, dia 6, acabada l'excursió, cadascú retornà a les seves obligacions. Bosch es dirigí a Girona i Sant Feliu de Guíxols, i Gandia a l'Escala, en tartana, des de Figueres. Al diari, en acabar aquest impàs enmig dels treballs emporitans, feu una mena de balanç del resultats i de les possibilitats de futures intervencions. Considerava difícil i costós poder localitzar vestigis significatius de l'antiga fundació hel·lena. Caldria sondejar un xic arreu amb el temor, sempre present, de no trobar res a conseqüència de les obres imponents de la gran fortalesa militar. Opinava, a partir de la seva experiència, que calia dirigir les actuacions futures cap al sector de ponent de la Ciutadella; la zona de llevant considerava que oferia, per diverses raons prou argumentades, poques possibilitats. No deixa de ser irònic recordar que la confirmació definitiva de la ubicació de Rhode en aquell solar fou la descoberta i l'excavació de l'anomenat «barri hel·lenístic», per part de J. Maluquer de Motes i M. Oliva en les campanyes de 1963-1964 (*infra*). Convé, però, recordar que va ser després d'haver treballat intensament a l'àrea de Santa Maria i cap a ponent, sense resultats (Oliva 1965, 76-78).

Com podem deduir, aquella primera «intervenció» va ser, més que cap altra cosa, una voluntat de reconèixer públicament la importància i l'interès de la localització

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

definitiva i indiscutible de Rhode, i no pas una autèntica campanya d'excavació-prospecció. Dos sondeigs fet a l'atzar, després —això sí— d'observar atentament la topografia del lloc (que va permetre que Gandia i, versemblantment, Bosch, n'extraguessin una sèrie de conclusions intel·ligents), que no eren sinó una mostra de la voluntat de seguir en el tema fins a poder-lo resoldre.

Per què, precisament, s'efectuà aquella excursió científica aquells primers dies del mes d'agost de 1916? Som de l'opinió que hi ha una raó clara que acabà determinant aquell fet, i que no seria cap altra que la visita de Pere Bosch a l'Empordà amb uns quants objectius complementaris, entre els quals fixar, si era possible, l'emplaçament de la colònia. Recordem que, en aquell moment, qui acabà essent rector de la Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939) era el cap visible de l'arqueologia catalana; director del Servei d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans des de l'any anterior, l'eina bàsica d'intervenció en el territori i les àrees immediates, que comptava amb personal qualificat i pressupost econòmic, i que aquell mateix curs havia guanyat la càtedra d'Història Antiga i Medieval de la Universitat de Barcelona, la qual havia de permetre fer entrar l'arqueologia (i la prehistòria) en els estudis universitaris i aconseguir deixebles, gent formada en un camp nou en plena expansió. Diguem-ho ras i curt, Bosch esdevenia el pal de paller d'aquella nova activitat a Catalunya. Aquella excursió de tres dies li va permetre conèixer, de manera directa, la col·lecció arqueològica del castell de Peralada, alguns monuments megalítics del terme municipal de Roses, el puig de les Muralles i la Ciutadella, on tot feia pensar que es conservaven els vestigis més o menys intactes de la fundació hel·lena.

Aquell primer treball, tan modest tècnicament però simbòlicament tan valuós, va continuar l'any següent, amb més preparació, més ambició i amb voluntat d'aconseguir resultats. El 1917, entre els dies 10 de juny i 1 de juliol, treballà a la Ciutadella Joaquim Folch i Torres per encàrrec de la Junta (la situació dels sondeigs es pot veure a Riuró, Cufí 1961-1962, 205, fig. 1). Va efectuar unes quantes cales perifèriques a l'entorn de les ruïnes de l'antic cenobi, sense trobar indicis ferms de la vella polis. Després, es desplaçà a Puig Rom —on eren visibles restes notables d'un suposat *oppidum* ibèric—, al puig de les Muralles, on obtingué bons resultats. Malgrat la intensitat de l'excavació i el material recuperat es continuà pensant que s'havia explorat un poblat preromà (sobre aquest jaciment, podeu consultar Palol 2004).

Gandia ens dona notícies indirectes d'aquelles intervencions al *Diario de excavación* d'Empúries de 1917. Recorda que el dia 15 de juliol van dinar plegats a l'Escala, ell i Folch i Torres, qui s'havia desplaçat des de Roses, on estava excavant. Un mes després, el 17 d'agost, també des de Roses, Joaquim, son germà Ignasi i les mullers respectives feien visita a les ruïnes emporitanes, on els va rebre el seu bon amic, Emili Gandia. Finalment, els dies 27 i 28, amb Puig i Cadafalch i llur família, es desplaçaren per mar a Roses per inspeccionar els treballs que la Junta hi efectuava. Eren els darrers dies de l'excavació al puig de les Muralles, que fou visitat per la comitiva i explicat detalladament per Folch i Torres. Deixant de banda la recuperació d'una magnífica col·lecció d'eines i peces de ferro, Gandia considerà el jaciment d'un interès escàs (sobre aquesta col·lecció, veure Palol 2004, 79-91, i Casas, Nolla 2011).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

Encara es troba als diaris emporitans una altra notícia interessant sobre Roses i, concretament, sobre la Ciutadella. El dia 27 d'octubre de 1925, Emili Gandia ensenyà les excavacions de la Neàpolis al Sr. Llorens i Rahola, de Roses, molt motivat per l'arqueologia, el qual li va fer saber que, interessat per aquests afers, havia efectuat sondejos a l'interior de la Ciutadella, on li semblava que havia identificat una possible muralla antiga que podia pertànyer a l'establiment colonial, i d'on havia recuperat unes quantes monedes i ceràmica antiga. Va mostrar la voluntat d'aconseguir que Gandia li fes una visita perquè li donés la seva opinió. No sembla que s'hi desplacés. Sobre aquesta qüestió no hi ha més dades.

Per una sèrie de raons, després de l'estiu de 1917 la Junta es deixà d'interessar pel problema de la localització de Rhode. Hi va jugar en contra l'enorme complexitat i l'extensió de la Ciutadella, amb restes estructurals de fases diverses que feien molt difícil poder arribar a nivells antics en bones condicions, però també la mort inesperada d'Enric Prat de la Riba, que comportà que Josep Puig i Cadafalch esdevingués president de la Mancomunitat de Catalunya, amb tot el que això significava. També hi degué influir, poc o molt, un cert desinterès de Bosch per l'afer de Rhode.[4]

D'aquella primera i pintoresca intervenció en tenim, sortosament, informació de primera mà d'un dels protagonistes principals. Nogensmenys, moltes altres actuacions, com la que ens reporta Gandia l'any 1925 (*supra*), s'han esvaït sense deixar senyals tangibles. Convé ser-ne conscient.

L'ÈPOCA DE CUFÍ I RIURÓ

L'impàs entre 1925 i 1934 és, molt probablement, fals. És més que possible que, puntualment, alguns erudits locals o alguns forans interessats en aquelles qüestions efectuessin sondejos puntuals aquí i allí, o recollides de material arqueològic posat al descobert casualment durant l'activitat agrícola que afectava una part notable del solar de la Ciutadella.

Cal, però, arribar a la data de 1934 per tornar a tenir notícies de l'inici d'una intervenció de llarg abast, que consta de dues etapes perfectament imbricades i que va finalitzar l'any 1938, en plena Guerra Civil, i que coneixem amb cert detall perquè aquelles intervencions foren publicades, molts anys més tard, en un memorable article el valor del qual, tanmateix, no fou reconegut fins a temps després (Riuró, Cufí 1961-1962, 203-224).

Ferran Cufí i Font (1900-1971) era de Roses i havia emigrat a Cuba, d'on va tornar, casat, l'any 1931. Home interessat en la cultura i l'arqueologia, progressista i compromès políticament, va ser empresonat a conseqüència de la Guerra Civil l'any 1939 a Girona, d'on sortí en llibertat condicional uns anys després (1944).

4 És, no cal dir-ho, una suposició nostra que es basa en els fets posteriors.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

Tanmateix, també per qüestions polítiques, tornà a la presó l'any següent per sortir-ne, definitivament, uns mesos més tard. Finalment, i no sense dificultats, aconseguí tornar a Cuba l'any 1955, on assistí al triomf de la revolució castrista que omplí de satisfaccions els darrers anys de la seva vida. Morí a l'Havana l'any 1971 (Clara 2017, 183-209).

No sabem d'on ni com s'interessà en l'arqueologia, però durant aquells anys prospectà i treballà a diferents jaciments de la demarcació, tot aplegant una interessant col·lecció d'objectes que, anys a venir, vendria a l'Estat poc abans de marxar definitivament a l'illa caribenya (Clara 2017, 183-209).

Entre 1934 i 1936, efectuà en solitari diversos sondeigs a l'interior de la Ciutadella, a redós i a dins de les ruïnes del temple romànic de Santa Maria i de l'antic cenobi benedictí. Eren cales que afectaven poca superfície però que aprofundien, si era possible, en el subsol geològic. Aquesta manera de treballar tenia els seus *pro* i els seus *contra*, però actuar pràcticament sol[5] i sense recursos importants al seu darrere era, probablement, l'única manera de procedir. A través de Josep Fraga, en dues ocasions, molt a finals de 1935 i molt a principis de 1936, va viatjar a Girona per mostrar els objectes recuperats a Francesc Riuró, un dels pares de l'arqueologia gironina, que va poder certificar l'interès d'aquells treballs. Poc podia sospitar que l'any següent, un cop mobilitzat, seria destinat a Roses, on retrobaria Cufí; va ser llavors quan van decidir de prosseguir conjuntament les cales. Aquesta decisió va tenir conseqüències. Riuró, anys després, n'acabà publicant els resultats —que en cas contrari haurien restat inèdits i irrecuperables (Riuró, Cufí 1961-1962, 203-224). En aquell article situa topogràficament les cales efectuades (Riuró, Cufí 1961-1962, fig. 1, plànol), n'analitza la seqüència estratigràfica i comenta les diverses troballes efectuades. Pensem que tenien dades suficients per poder assegurar que, finalment, havien confirmat la ubicació de l'antiga Rhode. Amb prudència no va fer el pas endavant, però tot el valor d'allò documentat en aquelles intervencions es veuria molt poc després, quan fou descobert el «barri hel·lenístic» que acabà de resoldre, oficialment i definitivament, el vell problema (*infra*). Convé recordar que algunes de les troballes més valuoses i més importants efectuades fins avui mateix a la Ciutadella procedeixen d'aquelles intervencions (carta grega de plom i *mensa altaris* paleocristiana, amb inscripció altmedieval). Des d'aquells anys Riuró es lligaria a Roses, on estiuejarà durant un temps i participarà activament en la salvaguarda, protecció i recuperació del conjunt (*infra*).

5 L'ajudà un altre rosinc, Felip González i Vicens (Riuró, 2006a, 187).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

ACTIVITATS POSTERIORS I DESCOBERTA DEL «BARRI HEL·LENÍSTIC»

Cal esperar a la segona meitat de la cinquena dècada del segle xx per tornar a constatar activitat arqueològica a la Ciutadella, amb un canvi copernicà de perspectiva que posà les bases d'una intervenció institucional, oficial, en un jaciment que fins aleshores havia estat molt poc excavat i sempre per privats, amb tots els problemes que això comporta.

Entre 1945 i 1947, la Comisaría Provincial de Excavaciones, en el marc de l'anomenat Plan Nacional, va promoure una intervenció important a Roses, a la Ciutadella però també en altres indrets del terme municipal (les Arenes o Vinya d'en Guerra, puig de les Muralles, Cau de les Guilles, Llit del General) sota la direcció de Lluís Pericot, catedràtic de la Universitat de Barcelona i comissari de zona. Una part important dels treballs es van centrar en l'interior de la gran fortalesa. El gran prehistoriador va incorporar a l'equip que havia de conduir els treballs F. Riuró, P. de Palol i M. Oliva, especialment aquests darrers atès que Riuró no hi va poder participar plenament per qüestions laborals. Els resultats foren publicats, molt per sobre, uns anys després (Oliva, Palol 1952, 134-145 i làmines XIX a XXXIV). Aquella intervenció va ser, en molts aspectes, de resultats dubtosos però va servir per posar al descobert les enormes dificultats que tenia qualsevol intent d'intervenir en un jaciment enorme, amb superposicions contínues i molt afectat per les imponents obres militars modernes, que van modificar, un xic arreu, la vella topografia. Aquell «mig fracàs» va ser, tanmateix, de gran utilitat i va servir per poder encarar, anys després, com calia treballar a la Ciutadella on l'aspecte patrimonial, imponent i omnipresent, conviu amb l'arqueològic. Riuró situa els espais explorats, que sovint no eren sinó la continuïtat, *in extenso*, de les cales de Cufí (Riuró, Cufí 1961-1962, fig. 1). La consulta dels diaris d'excavació, conservats al Centre d'Arqueologia de Pedret, no permeten anar gaire més enllà. La documentació és, en general, fluixa i insuficient cosa que, afegida a la complexitat estratigràfica del lloc, fa difícil de valorar, contextualitzar i, a la llarga, treure'n l'aigua clara. Nogensmenys, s'explorà un sector extens i notable de la necròpolis tardoantiga que ocupava l'àrea del cenobi posterior i les zones immediates.

De bell nou hi hagué una aturada institucional en l'activitat arqueològica a la Ciutadella. Va caldre esperar a l'any 1958, quan s'inicià una nova etapa que, des de molts punts de vista, ha continuat fins avui mateix.

Els primers moments coincidiren amb la lluita aferrissada d'alguns dels gestors del patrimoni arqueològic i arquitectònic d'aquesta demarcació, per la seva voluntat d'exigir la salvaguarda de l'enorme fortalesa renaixentista i els jaciments que es trobaven en el seu interior, i d'evitar-ne la destrucció —primer pas de cara a la urbanització d'un lloc urbanísticament molt llaminer. Va ser un combat llarg i dur, i que inesperadament va acabar amb la conservació de l'imponent conjunt.

L'any 1958, M. Oliva es llicenciava en Filosofia i Lletres i passava a ocupar la direcció del Museu Provincial d'Arqueologia, esdevenia director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació gironina i delegat provincial de Belles Arts. La seva posició oficial era d'una gran solidesa.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

Aquell mateix any, M. Oliva, des de l'STIA, va començar les campanyes anuals a Roses on, recordem-ho, havia treballat a mitjan anys quaranta (*supra*). Aquelles actuacions tenien un doble objectiu: un de tipus científic i l'altre patrimonial. Interessava enormement posar de manifest la importància arqueològica del conjunt per aplegar arguments que justifiquessin la necessitat de preservar aquell espai únic. Aquell mateix any, F. Riuró era nomenat delegat local del Servicio Nacional de Actividades Arqueológicas, posició que va utilitzar per donar suport a M. Oliva en la croada per aconseguir la salvaguarda del conjunt, per col·laborar activament en els treball de recuperació patrimonial i per reforçar les excavacions oficials.

En aquells primers moments es feu molta feina d'endreça, de neteja i de reconstrucció, principalment a l'església de Santa Maria, les dependències del cenobi i els vestigis visibles de l'antiga vila de Roses.

Figura 5. Treballs al barri hel·lenístic. Any 1964. Font: MAC-Girona.

Quan finalment es va resoldre el futur del conjunt monumental, i la pressió i la urgència van deixar el camí lliure a interessos més científics i menys immediats, es tornà a plantejar la necessitat de provar, definitivament i amb arguments irrefutables, la presència de Rhode a la Ciutadella. I M. Oliva decidí incorporar la Universitat de Barcelona (potser des de 1959) als treballs arqueològics.[6] Era un aliat prestigiós quan es jugava el futur d'aquelles ruïnes. El catedràtic J.

6 La data ens fa pensar en la voluntat d'aplegar el màxim d'arguments i el màxim de suport institucional en la lluita aferrissada per aconseguir la declaració patrimonial oficial que salvés definitivament aquell conjunt. La Universitat de Barcelona era, des d'aquest punt de vista, una molt bona carta.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466679/3_8

Maluquer de Motes, al capdavant d'un equip de joves col·laboradors i estudiants, entrava a les excavacions de la Ciutadella amb empenta i il·lusió. De sempre, el «problema Rhode» l'havia fascinat i ho seguiria fent fins al final de la seva vida. Van treballar un xic arreu, sempre a l'entorn del turó de Santa Maria, sense èxit a l'hora de poder arribar a nivells profunds en bones condicions, però tot remarcant una i altra vegada la complexitat arqueològica del lloc, les successives ocupacions i les destruccions dels precedents immediats que algunes intervencions havien ocasionat. Entre 1963 i 1965 (sisena, setena i vuitena campanya), decidiren explorar altres sectors de l'immens solar, tot fixant-se en l'antiga plaça d'Armes a redós dels vestigis de l'hospital militar, on van localitzar allò que s'ha anomenat «barri hel·lenístic», un eixample ortogonal creat *ex nouo* al segle IV i que hauria estat abandonat molt a principis del segle II aC, probablement a conseqüència del fet bèl·lic que narra Titus Livi en relació amb la intervenció militar del cònsol M. Porci Cató el 195 aC (*Ab urbe condita*, XXXIV, 8-9). Uns anys més tard, un estudi acurat de les restes conservades i de la documentació aplegada durant l'excavació va permetre reconstruir les cases d'aquell barri, típicament gregues, d'*aulé* i *pastàs*, moltes de les quals amb espais terrissaires artesanals (Vivó 1996, 81-117). La trama urbana posada al descobert era definida per una *plateia* de més amplada, disposada de tramuntana a migjorn, i diversos *ostenopoi*, més estrets i perpendiculars. Aquella descoberta i la consegüent identificació solucionaven el «problema Rhode» i il·luminaven les troballes efectuades anteriorment a l'àrea del turó. L'establiment inicial hauria ocupat la part enlairada i, més endavant, hauria calgut expandir-se a altres zones, concretament cap a llevant.

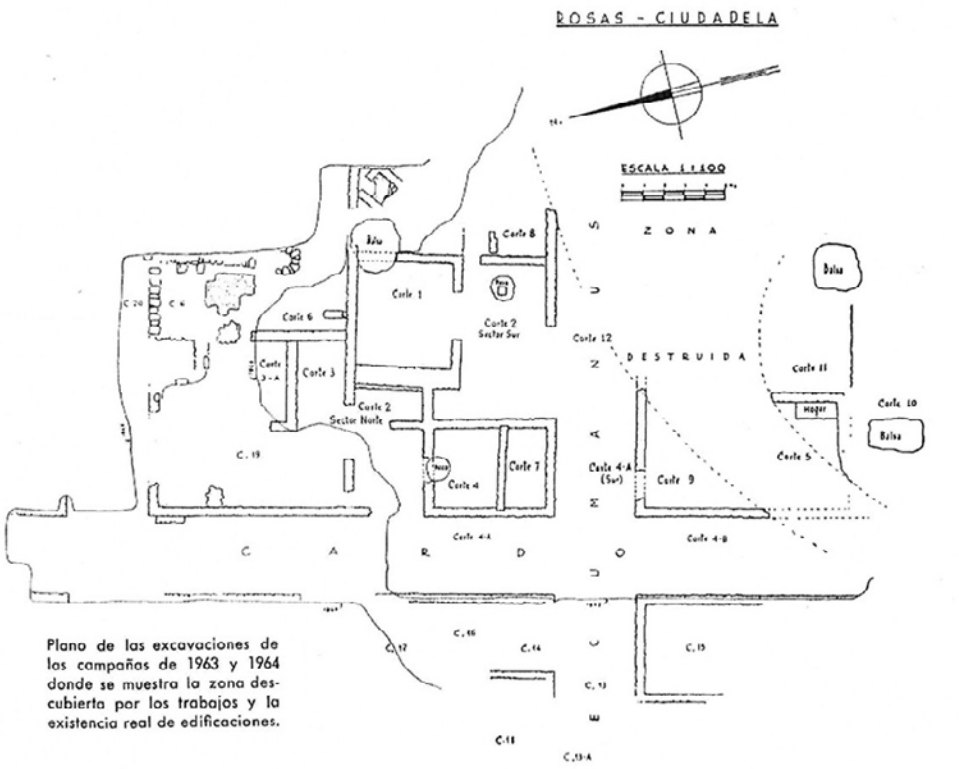

Figura 6. Plànol realitzat per Riuró del barri hel·lenístic.
Font: Oliva, 1965, 69.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

Per commemorar aquell èxit extraordinari (i, també, la salvaguarda definitiva del conjunt), M. Oliva aconseguí que la *Revista de Gerona*, una publicació trimestral de la Diputació gironina, dediqués un número monogràfic a Roses —amb tot un seguit d'articles d'encàrrec—, que durant uns quants anys va ser el punt de partida inexcusable per a qualsevol que volgués fer una aproximació seriosa al tema. Va ser una publicació cercada i d'alt valor fins a molts anys després. Va caldre, l'any 1975, fer-ne una segona edició, corregida i augmentada.

És instructiu fer-hi un cop d'ull. En la llarga nòmina d'autors hi ha gent ben diversa però tots amb relació directa, més o menys fluida i profunda, amb M. Oliva. Encapçalava les col·laboracions l'article del prestigiosíssim Josep Pla, home del país, culte i interessat en aquests afers, els quals tractava puntualment en els seus escrits, sobretot des de la revista *Destino*. Coneixia Oliva i el respectava. No eren infreqüents les visites de l'arqueòleg a Llofriu, ni les de l'escriptor al puig de Sant Andreu. Que Pla hi col·laborés era un èxit des de tots els punts de vista. Convé recordar que, poc després, en reproduí el mateix text al número 1.483 de la revista *Destino* (Barcelona, 1966), fent de caixa de ressonància d'aquella confirmació arqueològica. Hi ha, després, quatre articles escrits pels quatre catedràtics catalans de Prehistòria i Arqueologia, començant pel venerable Lluís Pericot, gironí i mentor de Miquel Oliva, que aleshores gaudia d'un gran prestigi internacional («El destino de la antigua Rosas», 11-16). Joan Maluquer de Motes era col·lega de Pericot a la universitat barcelonina on ocupava la càtedra d'Arqueologia. Havia estat un puntal en la confirmació de l'establiment de l'antiga Rhode, tot localitzant l'anomenat «barri hel·lenístic» (1964). Havia estat una obsessió que acabà amb èxit. Defensava aferrissadament la suposada fundació ròdia en èpoques remotes («Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña: Un capítulo inédito de la historia catalana», 17-22). Pere de Palol, de la Universitat de Valladolid, havia excavat al terme municipal de Roses, que coneixia molt bé arqueològicament parlant. Els seus treballs a la Ciutadella i, sobretot, al puig de les Muralles (Puig Rom) li havien proporcionat prestigi i excel·lents materials per interpretar aquelles fases avançades del lloc («Rosas de la Antigüedad a la Edad Media», 23-33). Miquel Tarradell exercia el seu mestratge a la Universitat de València. Autor de *Les arrels de Catalunya*, semblava la persona indicada per contextualitzar els fets històrics («El descubrimiento de Rosas y la colonización griega en el extremo Occidente», 36-41). Seguia, després, un article de Joan Ainaud de Lasarte, director dels Museus de l'Ajuntament de Barcelona i home d'una vastíssima cultura, que mantenia excel·lents relacions amb Oliva i amb els altres signants («La plaza fuerte de Rosas», 42-46). Després, F. Riuró i J. Sanz, amics i íntims col·laboradors d'Oliva, i que havien treballat directament i intensament en el jaciment, que coneixien molt bé («Situación actual de la ex-ciudadela de Rosas en los aspectos legal y arqueológico», 47-57, i «La ciudadela de Rosas», 58-66, respectivament). Finalment, Oliva es reserva una detallada història de la investigació (i de la salvaguarda del lloc), que clou la revista («Historia de las excavaciones de Rosas», 67-78).

Per raons desconegudes, la col·laboració directa amb la Universitat de Barcelona es va interrompre mentre prosseguia amb decisió l'activitat de l'STIA. L'any 1974, tornant precisament de veure els treballs arqueològics de la campanya de l'any en curs (la dissetena), tingué un accident de trànsit que li costà la vida.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

DE 1975 A 1993

L'any següent, un cop solucionat el problema de la successió d'Oliva —que significà una reforma de l'STIA de la Diputació, M. Aurora Martín, la nova directora, va reprendre l'activitat amb la divuitena campanya, que comportà la incorporació de noves metodologies i noves maneres de fer. En adonar-se de la magnitud i la complexitat del jaciment, l'any següent (1976) ens va incorporar al projecte, tot oferint-nos la possibilitat d'excavar el que ara anomenem «edifici A», amb una potentíssima fase baiximperial i tardoantiga, mentre el seu equip seguia treballant al «barri hel·lenístic», a ben poca distància. Aleshores freqüentàvem les dependències de l'STIA a Girona, on X. Nieto i jo mateix, becaris ministerials d'FPI, preparàvem les nostres tesis doctorals. El món romà i post-romà quedava, d'ençà de la refundació del Servei, mal cobert. Nosaltres, formats en l'excavació estratigràfica i la classificació de materials a Empúries, oferíem, d'entrada, una certa seguretat. La campanya va ser un èxit i aquells treballs es van perllongar per part nostra fins al 1982, mentre que X. Nieto s'incorporà com a tècnic superior a l'STIA per desenvolupar professionalment l'arqueologia subaquàtica.

Aquells anys van ser profitosos per diverses raons. L'èxit de la campanya de 1976 va portar-nos a voler comunicar els resultats al món científic; una resultats on s'apleguessin, també, els treballs dirigits per A. Martín d'ençà del 1975. Aquells anys, la institució publicava la revista *Cypsela* i havia iniciat una col·lecció que va rebre el nom de Sèrie Monogràfica, i que volia ser l'aparador científic de l'activitat dels tècnics del Servei i de tots aquells que treballaven al seu redós. El número 1 de la col·lecció estava dedicat a l'excavació de la Fonollera (Torroella de Montgrí) i el número 2 fou dedicat a les campanyes més recents de Roses (Martín, Nieto, Nolla 1979). Aquest fet marcava un canvi en relació amb l'etapa anterior, durant la qual s'havia fet molt treball de camp i poques publicacions. Eren, no cal dir-ho, altres temps i hi havia altres prioritats.

L'any 1978 s'incorporà a l'equip que explorava l'edifici A un llicenciat britànic, S. J. Keay, qui havia excavat uns quants estius a Itàlia i pretenia realitzar una tesi doctoral sobre àmfores tardanes en l'àmbit català (Keay 1984). A través seu vam conèixer els nous sistemes de registre mitjançant fitxes i l'estructura del *matrix* creat per Harris. L'any 1979 ho vàrem veure aplicat a l'excavació de la vil·la de Vilauba, a Camós, per part de l'equip britànic que, mitjançant un conveni, va participar durant un lustre en aquelles excavacions (1979-1983). L'any següent, les excavacions de Roses i Vilauba ja van fer servir unes fitxes creades *ad hoc*. Van ser les primeres utilitzades a la península Ibèrica.

Aquells anys van sovintejar les publicacions sobre l'edifici A en congressos i revistes especialitzades. La publicació l'any 1993 de la tesi de X. Nieto, defensada el 1991, va significar el final de la nostra participació en l'exploració arqueològica d'aquell jaciment (Nieto 1993). Amb l'adquisició de la Ciutadella per part de l'Ajuntament de la vila marinera (1986) havia començat una altra època, ben diferent la qual, en bona mesura, continua fins avui mateix.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

Figura 7. Treballs arqueològics a l'edifici A. Font: J. M. Nolla.

BIBLIOGRAFIA

Burch, J., Casanovas, A., Castanyer, P., Monturiol, J., Nolla, J. M., Oliveras, C., Pagès, M., Rovira, J., Sanmartí-Grego, E., Santos, M., Tremoleda, J. 2015, *Emili Gandia i la conservació el patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle xx*. Girona: Documenta Universitaria.

Buscató, L. 2002, Noucentisme i arqueologia. Emili Gandia i les excavacions arqueològiques dels anys 1916 i 1917 a Roses, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 35, 11-38.

Casas, J., Nolla, J. M. 2011, *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad tardía en el N.E. de la península Ibérica*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 2217).

Clara, J. 2017, Ferran Cufí, peoner de les excavacions de Roses i represaliat pel franquisme, *Anuari de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 48, 183-209.

De Palol, P. 2004, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Sèrie monogràfica, 22).

Gracia, F. 2011, *Pere Bosch Gimpera: universidad, política, exilio*. Madrid: Marcial Pons.

Keay, S. J. 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 196).

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8

Martín, M. A., Nieto, F. J., Nolla, J. M. 1979, *Excavaciones en la Ciudadela de Roses (campaña 1976 y 1977)*, Girona: Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona. (Sèrie monogràfica, 2).

Nieto, F. J. 1993, *El edificio «A» de la Ciudadela de Roses (la* terra sigillata *africana)*, Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques (sèrie monogràfica, 14).

Oliva, M. 1965, Historia de las excavaciones de Rosas, *Revista de Gerona*, 31, 67-78.

Oliva, M., de Palol, P. 1952, Excavaciones en Rosas: la labor de la Comisaría de Excavaciones Arqueológicas en Gerona durante los años 1942 a 1948, Pericot, L. (ed.), *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, Madrid: Ministerio de Educación Nacional, 134-145, làmines XIX a XXXIV.

Tremoleda, J. (cur.). 2017, *Empúries, la gran empresa arqueològica de Puig i Cadafalch. 1908-1923* [catàleg de l'exposició], Barcelona-Empúries: Publicacions de la Generalitat de Catalunya.

Puig, A. M. 2006, Les excavacions al barri hel·lenístic, Puig, A. M., Martín, A. (ed.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 139-294 (Sèrie monogràfica, 23).

Riuró, F. 2006a, Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica (I i II), Canton, P. (ed.), *Recull de treballs de Francesc Riuró i Llapart*. Girona: Associació Arqueològica de Girona, 25-124.

Riuró, F. 2006b, Rhode i la colonització grega a la Mediterrània nord-occidental, Canton, P. (ed.), *Recull de treballs de Francesc Riuró i Llapart,* Girona: Associació Arqueològica de Girona, 169-200.

Riuró, F., Cufí, F. 1961-1962, Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona), *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XV, 203- 224, figura 1 [assenyala la situació dels sondejos antics].

Sanmartí, J. 2011, 15 desembre, *L'Escola Catalana d'Arqueologia i l'estudi dels ibers* [discurs de recepció de Joan Sanmartí Grego com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica], Barcelona: IEC.

Tarradell, M. 1962, Introducció, *Les arrels de Catalunya*, Barcelona: Vicens Vives.

Vivó, D. 1996, Rhode, arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 81-117.

RODIS - 03 | 2020 | ISSN: 2604-6679 | pp. 207-224 | DOI: 10.33115/a/260466793_8